

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

EMEVİ VE ABBASİ DEVLETLERİNDE TÜRKLER

**Hazırlayan
Güner AYDOĞAN**

**Danışman
Prof. Dr. Ali AKTAN**

Yüksek Lisans Tezi

**Eylül 2012
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

EMEVİ VE ABBASİ DEVLETLERİNDE TÜRKLER

(Yüksek Lisans Tezi)

**Hazırlayan
Güner AYDOĞAN**

**Danışman
Prof. Dr. Ali AKTAN**

**Eylül 2012
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm meteryal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Güner AYDOĞAN

İmza :

YÖNERGEYE UYGUNLUK ONAYI

“Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler” adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan:

Güner AYDOĞAN

Danışman:

Prof. Dr. Ali AKTAN

Prof. Dr. Ali Aktan danışmanlığında Güner Aydoğan tarafından hazırlanan "Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler" adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalına Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

.../.../2012

JÜRİ:

Danışman: Prof. Dr. Ali Aktan

Üye : Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı

Üye : Yrd. Doç. Dr. Muhittin Kapaşahin

(Handwritten signatures of Prof. Dr. Ali Aktan, Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı, and Yrd. Doç. Dr. Muhittin Kapaşahin)

Onay:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun 13.09.2012.....Tarih ve48.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

ÖNSÖZ

Araştırma konumuz “Emevi ve Abbasi Devletlerinde Türkler” hakkındadır. Türk tarihi her yönüyle araştırılması gereken çok önemli bir hazinedir. Tarih bilimi araştırıldıkça ve okundukça millet olgunlaşır ve kendi benliğini bulur. Bir milleti ayakta tutan temel bilimlerden en önemlisi tarihtir. Tarihini tanıyan ve bilen bir millet geleceğe daha olumlu adım atar. Tarih bir milletin hafızasıdır. Tarihini unutan bir millet hafızasını da kaybetmiş demektir.

Türkler Müslüman Araplarla karşılaşmalarıyla birlikte İslamiyet’i tanımaya başlamışlardır. İslamiyet’le müşerref olduktan sonra da canları pahasına savunmaya ve yaymaya çalışmışlardır. İslamiyet’in bayraktarlığını Müslüman Araplardan hem daha uzun süre yapmışlar hem de İslamiyet’i daha geniş alana yaymışlardır. Müslüman Türk devletleri, İslamiyet’e girmeden önce kurulan Türk devletlerinden daha kalıcı olmuştur. İslamiyet’e giren Türkler kendi benliklerini de unutmamışlardır. Diğer dinleri seçen Türkler ise tarihten silinip gitmişlerdir.

Türkler ile Araplar cahiliye devrinden beri ticaret yolu ile birbirlerini tanıyorlardı. Hz. Peygamberin hadislerinde de Türkler yer almışlardır. Emeviler devrinde Türklerden İslamiyet’e geçenler fazla değildir. Çünkü bu dönem mücadelelerle geçmiştir. Abbasiler zamanında Türkler İslamiyet’e hızlı bir şekilde geçmeye başlamışlardır. Çünkü Abbasi halifeleri Türklere devlet hizmetinde görev vermişlerdir. Türkler zamanla Abbasi Devleti içinde güçlendiler. Abbasi halifelerini tayin eder duruma geldiler. Vali olarak atandıkları Mısır’da Tolunoğulları ve İhşidiler Devletlerini kurdular.

Sayın hocam Prof. Dr. Ali Aktan’a, araştırma konumu hazırlarken bana göstermiş olduğu yardımlarından dolayı teşekkürlerimi arz ederim.

Bu çalışmalarımı yaparken bana yoğun sevgive desteklerini esirgemeyen sevgili kızım Yağmur’a sonsuz şükranlarımı sunarım.

EMEVİ VE ABBASİ DEVLETLERİNDE TÜRKLER

Güner AYDOĞAN

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2012

Danışman: Prof. Dr. Ali AKTAN

ÖZET

Türkler, İslam Dini'ne girmeden önce Araplarla ticari münasebetlerde bulunmuşlardır. Türkler, Hz. Peygamber'in hadislerinde de yer almıştır. Bu hadisler sahih olsun veya olmasın o devrin görüş ve düşüncelerini yansıtmaları bakımından tarihî değeri olan kıymetli sözlerdir. Hz. Peygamber, Hendek Savaşı'nda Türk çadırını kullanmıştır. Araplar şiirlerinde ve darbı mesellerinde Türklerin yiğitlik ve kahramanlıklarından söz etmişlerdir.

Müslüman Araplar İran'ı fethettikten (M.642-Nihavent Savaşı) sonra Türk ülkelerine yönelmişlerdir. Emevilerin iktidarları döneminde genellikle Türk-Arap ilişkileri mücadele şeklinde geçmiştir. Türkler doğal olarak memleketlerinde gördükleri Müslüman Araplara karşı çıkmışlardır. Böylece yaklaşık olarak yarım yüzyıl sürecek olan bir mücadele dönemi başlamıştır. Türkler savaş sanatında mahir bir millet olduğu için, Emevilerin son dönemlerine doğru askerî alanda görev almaya başlamışlardır. Türklerden bir kısmı İslamiyet'e girmelerine rağmen, onlardan da gayrimüslimlerde olduğu gibi vergi almaya devam etmişlerdir. Bu muamele Türklerin belli bir dönem İslamiyet'e soğuk bakmalarına neden olmuştur. Emeviler döneminde Arap olmayan diğer Müslümanlara da aynı muamele yapılmıştır.

Türkler, Abbasilerin Emevi iktidarını yıkmasında aktif görev almışlardır. Abbasi Devleti'nin kuruluşunda ve Abbasi Devleti'ndeki iç isyanların bastırılmasında yoğun çaba harcamışlardır. Devlet içinde çıkan isyanlarda daima Abbasi halifelerinin tarafını tutmuşlardır. Bizans üzerine yapılan savaşlarda Türk asker ve komutanları da bulunmuşlardır. Türklerin ordu içindeki sayı ve nüfuzu arttıkça halifelik makamı üzerindeki etkileri de artmıştır. Öyle ki, kendi istedikleri adayı halifelik makamına çıkarmaya başlamışlardır. Bu durum, hem Arap halkını hem de halifeleri rahatsız etmeye başlamıştır.

Mısır'a vali olarak atanan Türk komutanları devletçi bir geleneğe sahiptiler (Ahmed bin Tolun, Muhammed bin Tuğç). Bağımsızlıklarına düşkün olduklarından, zamanla Mısır'da Tolunoğulları ve İhşidiler Devletlerini kurmuşlardır. Ekonomiyi geliştirip Mısır'ı yeniden imar etmişlerdir. Hastane, cami, vakıf, medrese, su kanalları kurmuşlardır. Tarımı geliştirmeye çalışmışlar, Nil Nehri'nden daha iyi yararlanma yolunu aramışlardır. Bilim ve fennin ilerlemesi için çalışmalar yapmışlardır.

TUKISH PEOPLE IN UMMAYYAD AND ABBASI GOVERNMENT**Güner AYDOĞAN****Erciyes University, Institute of Social Sciences****M.Lit. Thesis, August 2012****Supervisor: Prof. Dr. Ali AKTAN****ABSTRACT**

Before participating in Islam, Turks had had commercial relations with the Arabs. Turks had taken place in the hadithes of the Prophet, as well. These hadithes, whether they are, true or not, are valuable expressions which have historical values from the point of view reflecting the vision and the thoughts of that era. The Prophet Mohammad had used Turkish tent at Hendek War. The Arabs had talked about Turks' bravery and heroism in their poems and proverbs.

Muslim Arabs went to wards to Turkish countries after they had conquered Iran (M.642-Nihavend) war. During Emevians power, Turks-Arabians relations generally had passed with fight. Turks naturally had opposed to Muslim Arabs whom they had seen in their countries. Thus, fight term which will approximately go on half century had started. As Turks were expertnation in the art of war, they had taken place in the army field to wards the last term of Emevians. Although some of the Turk had participated in Islam, they went on taking taxes like Non-Muslims. This treatment caused that Turks lost enthusiasm for Islam in a certain period of time. In Emevians era, the same treatment was applied all of the nations who had been under the rule of Emevians.

Turks actively played a role in demolishing Emevians' political power. Turks struggled intensively for founding of the state of Abbasid and suppressing internal rebellion in the state of Abbasid. At there bellions which had been in the state, Turks had always sided with Abbasid' Caliphes. Turkish soldiers and commanders had taken place in the wars which had been done on Byzantine. As Turks' number and penetration in the army increased, so too influence on the Caliphin creased. There fore started to put the caliph on the chrone according to their demands. This situation had started to bother both Arabian people and the caliphes.

Turkish commanders, who had come as governor of a province to Egypt (Ahmed bin Tolun, Muhammed bin Tuğç), had state control tradition and as they had been keen on their independence, they founded the states of Tolunoğulları and İhşidi in Egypt. They developed the economy in Egypt. They rebuilt Egypt. They founded hospitals, mosques, foundations, madrasas, water canals. They tried to develop agriculture in Egypt. They looked for better utilizing ways from the Nile. They made studies for the improvement of Science and Technology.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK ONAYI.....	ii
KABUL ONAY	iii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. EMEVİLER DÖNEMİNDE TÜRKLER (661-750).....	12
1.1. Emeviler Döneminde Müslüman Arapların Mâveraünnehir’deki Fetihleri	12
1.2. Emevilerin Türkleri İslamlaştırma Faaliyetleri	17
1.3. Emeviler Döneminde İslamiyet’e Giren Türk Beyleri	22
1.4. Emevilerin Türklere ve Diğer Milletlere Karşı Uyguladığı Olumsuz Politikalar	24
1.5. Türklerin Emevilere Karşı Mücadeleleri.....	27
1.6. Emeviler Hizmetine Giren Türkler.....	31
1.7. 719 Yılında Buhara Hâkimi Tou-sa (Tuğşad) Poti’nin Çin Sarayına Gönderdiği Mektup.....	34
1.8. 727 Yılında Toharistan Yabgusunun Çin Sarayına Gönderdiği Mektup	34
İKİNCİ BÖLÜM	
2. ABBASİLER DÖNEMİNDE TÜRKLER (750-1250).....	36
2.1. Abbasi İhtilali	36
2.2. Abbasilerin İktidara Gelişinde Türklerin Rolü.....	39
2.3. Talas Meydan Savaşı ve Önemi	44
2.4. Abbasiler Döneminde Batı Türkistan’da Türk-Arap Münasebetleri.....	47
2.5. Abbasiler Döneminde Hizmete Alınan Türkler	51
2.6. Abbasiler Döneminde Sugur ve Avâsım Bölgelerinde Türkler	57
2.7. Abbasiler Döneminde Samerra Kentinin Kuruluşu.....	62
2.8. Abbasi Halifelerinin Başa Getirilmesinde Türk Komutanların Rolü	66
2.9. Abbasiler Döneminde Halifelerle Türk Komutanlar Arasındaki Mücadeleler ve Olumsuz İlişkilerin Sebepleri	72
2.10. Abbasiler Döneminde Bizans Gazalarında Türkler.....	76

2.10.1. Türklerin Amorion Seferi'ndeki Faaliyetleri	77
2.10.2. Boğa el-Kebir, Bilge-çur ve Vâsıf'ın Bizans Seferleri	79
2.10.3. Tarsus Emiri Yazman'ın Bizans Devleti Üzerine Gazaları	80
2.11. Abbasiler Döneminde İç İsyanların Bastırılmasında Türklerin Rolü.....	82
2.11.1. Bâbek İsyanı ve Türkler	83
2.11.2. Zencilerin İsyanı.....	85
2.11.3. Saffarilerin İsyanı.....	86
2.11.4. Karmatilerin İsyanı	88
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. ABBASİLER ZAMANINDA MİSİR'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ.....	91
3.1. Tolunoğulları (875-905).....	93
3.1.1. Tolunoğulları Siyasi Tarihi	93
3.1.2. Tolunoğullarında Askerî, İdari, İçtimai, İktisadi ve İlmî Durum.....	98
3.2. İhşidiler (935-969).....	104
3.2.1. İhşidilerin Siyasi Tarihi.....	105
3.2.2. İhşidilerin İdari, Askerî, İçtimai, İktisadi, İlimî ve Kültürel Durumu.....	107
SONUÇ	112
BİBLİYOGRAFYA	113
EKLER	123
DİZİN	127
ÖZ GEÇMİŞ	138

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
Bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Edt.	: Editör
ERÜ.	: Erciyes Üniversitesi
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
Haz.	: Hazırlayan
İ.S.A.R.	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
M	: Miladi
M.E. B.	: Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
Ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
T.D.A.V.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
T.K.A.E.	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

Türkler İslam kaynaklarında umumiyetle üç tabir altında zikredilmiş görünüyorlar. Daha çok sızma yolu ile İslam ülkelerine gelerek hilafet merkezinde vazife alanlara: Etrak; müstakil devlet hâlinde olanlara: Türk; Oğuzlara ise sonraları; Türkmen denmiştir¹.

İslamiyet'ten önce de Türkler ile Araplar birbirlerini tanıyorlardı. Arapların sosyal hayatında Türklerin izlerine rastlamak mümkündür. Türkler daha önceden kurdukları devletler sayesinde savaşçılıklarını Hunlar vasıtasıyla Avrupa'ya, Göktürkler sayesinde de tüm Orta Asya'ya duyurmuşlardı. Göktürklerin İranlılarla münasebetleri olmuş, Yakın Doğu'da aktif rol üstlenmişlerdir. Türklerin kahramanlıklarının Arabistan'a kadar da gitmiş olması imkân dâhilindedir. Türkler sürekli hareket hâlinde olan bir millettir. Bunun içindir ki ticarete de önem vermişlerdir. Bu hareketlilik sayesinde çok geniş coğrafyaya yayılmışlardır².

Türklerin yaptıkları eşyalar Arap toplumunca kullanılmaktadır. Bu eşyaların bir toplumdan diğerine geçiş yolu da elbette ki ticarettir. Özellikle kürk, at, çadır, insan ticareti ve kılıç alımı Araplar tarafından yapılmış olabilir. Çünkü Türklere ait bu ürünler Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanıldığı gibi, Arap toplumunda da kullanılmakta idi. Türkler kılıç, çadır gibi eşyaları çok sağlam yapmaktaydı. Fergana'nın atları da dünyaca meşhur idi³. Türk sevk ve idaresinde ana hedef hız ve manevra kabiliyetidir. Bunun için at ilk olarak Türk milleti tarafından ehlileştirilmiş ve atları savaşlarda kullanmışlardır⁴.

Türklerle Arapların İslam öncesinde birbirlerini tanıma vasıtalarından biri de ticarettir. Nitekim geçmiş dönemlerin en önemli ticaret güzergâhı olan İpek Yolu'nun bölümlerine çeşitli Türk kavim ve devletleri hâkim olmuşlardır. Ticaret yolu üzerindeki

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, T.K.A.E. Yay., Ankara 1992, C.I, s.238.

² Osman Turan, *Türkler ve İslamiyet*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s.10

³ Zekeriya Kitapçı, *Hız. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1988, s.57.

⁴ Bahaddin Ertürk, *Eski Türk Seferleri*, As. Fb. Basımevi, Ankara 1948, s.12.

şehirlerde Arap tüccarları ile Türk tüccarları veya Türk kölelerle karşılaşmış olabilirler. Ticaret yolu ile ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Türkler de hâkim oldukları bu ticaret yollarından faydalanmışlardır. Uzak ülkelere ticaret kervanları göndermişlerdir. Bu ticaret yapılırken mal alış verişi dışında kültür alış verişi de yapılmaktaydı. İnsanlar birbirlerini tanımaya çalışmaktaydılar⁵.

İpek Yolu, Çin'i Orta Asya yoluyla batıya bağlayan tarihi kervan yoluna denir. Bu yol boyunca, en çok taşınan ticaret malı Çin'den getirilen ipek olduğu için yola bu ad verilmiştir⁶. Türkler, Orta Asya'yı fethedince İpek Yolu'nun da sahibi hâline geldiler. İpek ticareti Türkler ile Soğdianlı tacirlere büyük gelir sağlıyordu. İpekli kumaşların en büyük müşterisi Bizans'tı. Bu kumaş Arap ülkelerine de satılıyordu⁷. İpek Yolu, Antakya ve Sur'dan başlayarak İran ve Afganistan'ın kuzeyinden geçer ve Pamir bölgesine ulaşır. Bir kol, Baktriya yolundan Hindistan'a gider, başka bir kol da Batı Türkistan'ın güneyinden geçerdi. Doğu Türkistan'a iki koldan da gidilebilirdi. Bu yol ile Yarkent veya Hotan'dan geçmek mümkündü. Bundan sonra iki yol tekrar birleşerek Loyanğ bölgesine giderdi. Bu yoldan: Felsefeler, Budizm, Hıristiyanlık, Zerdüştlük, İslamiyet nakil ve mübadele edildiği gibi sanat da yayılmıştır⁸.

Göktürklerle Sasaniler arasında kurulan akrabalık neticesinde Türkler Sasani ordusunda yer almaya başlamıştır. Nuşirevan'ın 570 yılında Yemen'e yaptığı seferde ordunun içinde Türkler de vardı. M.578 yılında IV. Hürmüz'ün başkomutanı Behram Çubin'in Göktürlere karşı yaptığı savaşta ise Arap birlikleri vardı. Bunlar da bize Türklerle Arapların İslamiyet'ten önce karşılaştıklarını göstermektedir⁹.

Mekke'den yola çıkan ticaret kervanları Basra ve Bahreyn'de, Orta Asya'dan gelen İpek Yolu tüccarları ile görüşmekteydiler. Mekke'nin zengin tüccarları alışverişlerinin büyük kısmını İpek Yolu tacirleri ile yapıyorlardı. Bu durumdan şu sonucu çıkarmak

⁵ Kitapçı, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı*, s.64-65.

⁶ Komisyon, "İpek Yolu", *Türk Ansiklopedisi*, MEB. Yayınları, Ankara 1972, C.XX, s.180.

⁷ S.G. Klyashorn ve T.İ. Sultanaov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., Çev: D. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.99.

⁸ *Türk Ansiklopedisi*, C.XX, s.180.

⁹ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yay., İstanbul 2007, s.247.

mümkündür. Arapların cahiliye devrinden beri Türkleri tanıdığı apaçık meydandadır¹⁰.

Türklerle Arapların birbirlerini tanıdıklarını cahiliye devri Arap şiirlerinde de görmekteyiz. Türklerle Arapların İslam öncesinde birbirlerini tanıdıklarının en önemli kanıtlarından biri olarak cahiliye dönemi şairlerinden Nabiga ez-Zübyani, Hasan b. Hanzala, Evs b. Hacer, A'şa b. Ekber ve Şammah b. Zırar'ın şiirlerinde Türklerin askerî yönleri ve kahramanlıkları üzerinde durulmuş olmasını gösterebiliriz. VI. yüzyıldan itibaren Arapçada Türkler için, cahiliye devrinden başlamak üzere daimi olarak *Türk* kelimesi kullanılmıştır. Türk ismi M.540 yıllarında Göktürklerle beraber kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Arapça, dünyada Türk kelimesinin en önce kullanıldığı dillerin başında yer almış olmaktadır¹¹.

Cahiliye devrinin tanınmış Arap şairlerinden Hasan b. Hanzala, Türklerin kahramanlıklarından bahseden şiirler yazmıştır. Mesela bir şiirinde Hasan b. Hanzala, Hüsrev Perviz'in (M.509-628) Türk atlılarının hücumlarından kurtulmak için verdiği çetin mücadeleyi şöyle anlatmaktadır:

“Kisra'nın benden beklediğini esirgemedim. Onu, Türk yaya ve atlılarının ayakları altında ezilmeye bırakmadım.

Türkler ve Eftalitler gösterişli atlar ile ortaya çıkınca bende ona cömertlikte bulundum ve Dabib adındaki atımı verdim.”

Türklerin savaşlardaki kahramanlıklarından bahseden daha birçok cahiliye devri Arap şairlerine ait şiirler bulunmaktadır. Bu kahramanlığın Arap edebiyatına yansıdığı gibi, o devirde diğer milletlerin edebiyatına da yansısı kuvvetle muhtemeldir¹².”

H. Peygamberin zati eşyaları içinde Türk çadırı ve Türk zırhı bulunmaktadır. Türkler göçebe bir toplum olduğu için evlerinin kolayca taşınabilir ve aynı zamanda çetin doğal iklim şartlarına dayanıklı olması lazımdı. Türkler mükemmel çadır yapıyorlardı. Bunun içindir ki, H. Peygamber'in Hendek Muharebesi (H.5/M.627)'nin hazırlıkları sırasında bir Türk çadırı (Kubbetün Türkiyyetün)'nda istirahat etmesi ve Medine'de bir

¹⁰ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, 4. Baskı, Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Konya 1995, C.II, s.294.

¹¹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, T. D.V. Yay., Ankara 2009, s.31.

¹² Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, 7.Baskı, C.I-II, Konya 1999, C.II, s.40.

defasında yine Türk Çadırı'nda itikâfa çekilmesi, bu çadırların Medain'de olduğu gibi Arabistan'da da kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Çünkü bu çadırlar çok sağlam yapılmıştır. Orta Asya'nın çetin kış iklimlerine dayanmaktadır¹³.

Hz. Peygamber dönemi Arap toplumunda da Türklerle ilgili belirli bir fikre sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilk bilgiler yakın ilişki noksanlığı dolayısıyla ve kaynaklara yeterince aksetmediğinden çok belirgin değildir. Ancak Türklerin askerî kabiliyetleri, cesaret ve kahramanlıkları gibi sanatkârlıklarının bazı noktalarda yoğunlaştığı muhakkaktır¹⁴.

Türklerle Arapların birbirini tanıdığına dair diğer bir kanıt da Arap toplumu içine yerleşen Türklerdir. İlk olarak Mekke'de Türk ırkına mensup olan Sümeyye hanımdan bahsetmek gerekmektedir. Sümeyye İslam tarihinde ve ilk Müslümanlar arasında çok şerefli bir mevki işgal etmektedir. Sümeyye sadece Müslüman olduğu için Ebu Cehil tarafından hunharca öldürülmüştür. Böylece Sümeyye İslam'da ilk kadın şehit ünvanını kazanmıştır. Bu hanım Kesker'e bağlı Zendeverd köyündendir. Sümeyye'ye ev halkı arasında Basınc veya Yamih denmektedir.

Mekke'ye geliş hikâyesi ise şöyledir. Kevva el-Yeşkuri, Yamih'ı her nasılsa kaçırarak yanına almış ve ona Sümeyye adını koymuştur. Sümeyye bu yeni efendisinin yanında uzun müddet kaldı. Kevva daha sonraları tutulduğu siroza benzer bir hastalığın tedavisi için Taife gelmiş ve zamanın hekimlerinden Kelde'ye tedavi olmuştur. Kevva, Kelde'nin tavsiyesi ile bu hastalığı atlatmıştır. Kevva buna karşılık Sümeyye'yi ona hediye etmiştir.

Sümeyye'nin aile adı olan Yamih kelimesi Türkçe pamuk sözünden gelmektedir. Arap dilinde "P" harfi bulunmamaktadır. Bundan başka Araplar telaffuz güçlüğünden dolayı pamuk kelimesini tam olarak söyleyememektedirler. Sümeyye'nin Mekke'ye gelmesi hususu üzerine Muhammed Hamidullah şu kanaatini beyan etmektedir:

"Binaenaleyh, Sümeyye Türk soyundan gelmiştir. Farslarla Türkler arasında çıkan harplerin birinde o, esir olarak İranlıların eline geçmiştir. İranlılardan çeşitli vesilelerle Arapların eline düşmüş ve böylece birçok yer değiştirerek Taife kadar

¹³ Kitapçı, Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı, s.58-60.

¹⁴ Yazıcı, s.31.

gelmesi mümkün olmuştur”¹⁵.

Türk-Arap münasebetleri neticesinde henüz cahiliye devrinde iken tüccar Araplar, Sasanilerin başkenti Medain’e kadar gidiyorlardı. Buradan ise Arabistan’a Türk köleleri getiriyorlardı. Bu göçler neticesinde “Süreyc ailesi” Mekke’ye kadar gelip yerleştiler. Bu aile demircilikle uğraşıyordu. Bunlar gibi başka ailelerin de gelmesi mümkündür¹⁶.

Türk kahramanlığı ile ilgili birçok şiir ve darbimeseller, Arapların eski cahiliye devirlerine kadar ulaşmaktadır. Çünkü Türklerin kahramanlığı yeni bir şey değildir. O devirlerde savaş alanında Türklerden daha çok başarı gösteren bir millet yoktur. Kahramanlıkları her milletin dilinde destan olmuştur. Bunların başında cahiliye devri şairlerinden Evs b. Hacer b. Itab gelmektedir (öl.620). Evs b. Hacer çok seyahat eden biridir. Çok seyahat etmesi de Türk ülkelerini gördüğü anlamda yorumlanabilir. Hayatının büyük bir kısmını genellikle Hire’de, Amr b. Hind’in yanında geçirmiştir. Evs b. Hacer, Türklerin kahramanlığına ve fiziki yapılarına işaret eden bir şiirinde şöyle demektedir:

*“Onlar (yani Türkler) kınalı bıyıklı ve ellerinde sopalar (oklar) olduğunu görünce devemi (korkudan daha fazla beklemeden) sulardan çevirdim (ve oradan ayrıldım)”*¹⁷.

Hz. Peygamberin Türkleri tanıdığına dair hadisleri delil olarak sayarsak; Hz. Peygamberin Türklerle ilgili birçok hadisleri mevcuttur. Hz. Peygamber çocukluktan itibaren ticaret kervanlarına katılmıştı. Amcası ile birlikte birçok şehirlere gitmişti. Türkler hakkındaki bilgileri gittiği bu şehirlerden almış olabilir. Peygamberimizin söylediği rivayet edilen bu hadislerin Buhari, Müslim, Ebu Davud gibi hadis yazarları tarafından Kütüb el-Sitte içinde yer almaları sağlanmıştır. Bu hadislerden bazıları sağlam senetlere sahiptir. Bu hadisler Türkler hakkında çeşitli konulara aittir¹⁸.

Hz. Peygamber Türklerle ilgili hadislerinde şunları söylemektedir: *“Sizler gözleri küçük, yüzleri geniş-yuvarlak bir kavimle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Onların gözleri çekirge gözleri gibi olup yüzleri de kat kat deri ile kaplanmış kalkanlar gibidir. Kıl ayakkabı giyerler, deriden mamul kalkanlar edinirler ve atlarını hurma ağaçlarına*

¹⁵ Kitapçı, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1993, s.299.

¹⁶ Kitapçı, *Arapların Türkistan’a Girişi*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 2000, s.31.

¹⁷ Kitapçı, *Orta Doğu’da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1987, s.9.

¹⁸ Yazıcı, s.31-32.

*bağlarlar*¹⁹.” “Müslüman Türklerle, yüzleri kılıflı kalkanlar gibi olup, kıl elbise giyen ve kıl içinde yürüyen bir kavimle muharebe etmedikçe kıyamet kopmayacaktır²⁰.” Bir diğer hadiste ise “Sizler ayakkabıları kıl keçe olan bir kavimle muharebe etmedikçe kıyamet kopmaz. Ve yine sizler yüzleri üst üste deri kaplanmış kalkanlar gibi kalın etli olan bir kavimle muharebe etmedikçe kıyamet kopmaz²¹.” buyurmaktadır. Hz. Peygamber bu hadisleri sahih olsun veya olmasın o devrin düşüncelerini yansıtmaları bakımından tarihi değere sahip bilgilerdir²².

Misallerini daha da çoğaltabileceğimiz bu mealdeki hadislere, pek erken devirlerde teşekkül etmeye başladığı için sağlam senetlerle Kütübü’s-Sitte’de ve diğer muteber hadis külliyatlarında rastlamak mümkündür. Bu hadisler şekil bakımından emniyet arz etmelerine rağmen muhtevaları oldukça şüpheyi çekmekte ve doğruluk ihtimalini azaltmaktadır. Çünkü Arapların Türkler ile doğrudan doğruya savaşları Hz. Peygamber’den çok daha sonra Horasan’ın fethiyle başlamıştır. Bu ilişki Mâveraünnehir’in fethi esnasında çetin savaşlar şeklinde gelişmiştir.

Hz. Peygamber zamanına kadar Türkler ile Araplar birbirlerini daha çok ferdî şekillerde tanıma imkânı bulmuşlardır. Türklerin İslam âlemine girmeleri ise çok daha sonra IX. asrın başlarında başlamıştır. Sasaniler vasıtasıyla bu iki ırkın birbirlerini çok az olarak tanımalarını bir tarafa bırakacak olursak, Hz. Peygamber zamanında hadislere aksedecek ölçüde mücadelelerin olmadığı görülmektedir. Hadisteki ifadesiyle “*hâkimiyetin Türklere geçeceği*” hükmüne varabilmek için Türklerle Müslüman Araplar arasındaki ilişkilerin çok daha yoğun olması gerekmektedir²³.

Dört halife döneminde Türklerle Araplar arasındaki ilişkilere bakacak olursak; Halife Ebubekir (M.632-634) döneminde herhangi bir olay kaynaklara aksetmemiştir. Halife Hz. Ömer devrinde (M.634-644) ise ünlü komutanların idaresinde ilerleyen Müslüman Arap orduları Suriye’de Bizans’a karşı başarı kazanmışlardır. Bundan sonra İran’a yönelmişlerdir. Müslüman Arapların Bizans’tan sonra İran’a yönelmiş olmalarının sebebi

¹⁹ *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Hadis No: 1254., Çev: İbrahim Canan, Akçağ Yay., Ankara 1993, C.XVII, s.561.

²⁰ Müslim, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Hadis No: 65, Çev: Ahmed Davudoğlu, Sönmez Neşriyat Yay., İstanbul 1980, C.XI, s.350.

²¹ Buhari, *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, Çev: Mehmed Sofuoğlu, Hadis No: 140, 95. Bab, Ötüken Yay., İstanbul 1987, C.VI, s.2743.

²² Yazıcı, s.31-32.

²³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., 3.Baskı, İstanbul 2000, s.28.

herhâlde İran'ın Zerdüşt dinine sahip olmalarıdır. İran halkı ateşi kutsal saymakta idi. İranlılar bu Zerdüştlük dinini Türk ülkelerine de yayıyorlardı. Türk ülkelerinde Zerdüştlük, Budizm, Göktaarı İnanıcı, Maniheizm, Hıristiyanlık dinleri bulunmakta idi. İslamiyet Türk ülkelerine girince Türkler İslam dinini tercih etmişlerdir.

İranlılarla H.15/M.636 yılında yapılan Kadisiye muharebesinde Müslüman Arapların sayısı 10 bin kişi iken İranlıların sayısı 80 bin kişiyi buluyordu. İran askerlerinin içinde 5000 kişi kadar Türk süvari birliği de vardı. Bu birliğe özel zırhlar giydirilmişti. Gözlelerinden başka bir yerleri gözüküyordu. Bu savaş nedeniyle Türkler kendi yurtlarından önce Müslüman Araplarla İran'da karşılaşmışlardır.

Meşhur Kadisiye harbinde (H.15/M.636) Sasaniler büyük bir bozguna uğramıştır. Sasani Devleti birkaç yenilgi ile tarih sahnesinden çekilip gitmiştir. Halife Hz. Ömer devrinin önemli komutanlarından Ahnef b. Kays idaresinde ilerleyen bir Arap ordusu, İran'ın kuzey kesimlerini fethetmişti. Böylece Arap İslam İmparatorluğu'nun doğudaki hudutları Ceyhun Nehri'ne kadar uzanmıştır. Arap kültürü ve İslamiyet hızla İran'da yayılmaya başlamıştır. İranlılar asırlarca Arap hâkimiyeti altında kalmışlardır. Ancak İranlılar Araplara karşı her fırsatı değerlendirmekten geri durmamışlardır²⁴.

Bu fetihler esnasında İslam orduları Horasan, Mâveraünnehir ve Toharistan bölgelerinde Türklerle karşılaşmışlardır. Elbette ki Türkler kendi ülkelerinde gördükleri bu yabancı millet ile savaşmak zorundaydılar. Çünkü Türk toprakları işgal edilmek üzere idi²⁵. H.19 yılında Huzeyfe Nihavend şehrini aldı. Müslüman Araplar Nihavend Savaşı'nı takip eden aylarda doğu İran'ın fethini tamamlamışlar ve²⁶ Nihavend zaferine fetihlerin fethi adını vermişlerdir²⁷. Bu zaferle Müslüman Arap kuvvetlerine Horasan ve Toharistan'ın yolu açılmış oluyordu. Artık Türklerle Araplar karşı karşıya gelmiş olacaktı. Bundan sonra Türklerle Müslüman Araplar arasında çetin mücadeleler başlayacaktır. Bu mücadele zamanında Türkler arasında toplu olarak İslamiyet'e geçiş söz

²⁴ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, C.I-II, 7. Baskı, Kuzucular Ofset, Konya 1999, C.I, s.274-279.

²⁵ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s.29.

²⁶ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s.438.

²⁷ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Çev: Ahmet Temir, Zakir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1958, C.IV, s.214.

konusu değildir²⁸.

Abdullah b. Amir'in öncü kuvvetlerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays Horasan'a girerek Herat, Nişabur ve Serahs'ı zapt ettikten sonra Merv üzerine yürüdü. Sasani hükümdarı III. Yezdücerd Araplara yenilince önce Merv er-Revz'a, oradan da Belh ve nihayet Ceyhun Nehri'nin ötesine yani Türk ülkelerine kaçtı²⁹. Müslüman Arap kuvvetleri Belh'i ve ardından Nişabur'dan Toharistan'a kadar bütün Horasan'ı ele geçirdiler. Ahnef b. Kays, Merv er-Revz şehrinde karargâh kurdu. III. Yezdücerd, Müslüman Araplara karşı tek başına mukavemet edemeyeceğini anlayınca Türk hakanından, Fergana ve Sogd ahalisinden yardım talebinde bulundu. Bu müttefik kuvvetler Belh'i Müslümanlardan geri alarak Merv er-Revz'a kadar ilerlediler. Zor durumda kalmasına rağmen Ahnef b. Kays bir harp hilesi ile bu kuvvetleri geri çekilmeye mecbur etti³⁰.

Halife Hz. Ömer zamanında yapılan fetihlerle Müslüman Araplar kendilerini kısa zamanında Ceyhun Nehri kenarında buldular. Müslüman Araplar buraya geldiklerinde, İpek Yolu'nun bölgenin iktisadi kalkınması ve halkın refahı için ne kadar önemli olduğunu görmüşler ve İpek Yolu'na sahip olunması gerektiğini anlamışlardır. Daha önceden de İpek Yolu'nu ele geçirmek için İranlılarla Türkler arasında mücadele olmuştu. İpek Yolu ile aynı istikamette bulunan Baykent, Buhara, Semerkant gibi Aşağı Türkistan'ın zenginlikleri Müslüman Arapların iştahını kabartıyordu. Bu zenginlikler, adı geçen şehirlerin sosyal yaşantılarına yansımıştır. Muazzam binalar ve mabetler inşa etmişlerdir.

Halife Hz. Ömer'in şehit edilmesinden sonra İslam Devleti'nde karışıklık ortaya çıktı. Yerli halk Horasan ve Toharistan'da Müslüman Araplara karşı ayaklandı. Yerli halk Müslüman Arapların elinden bazı önemli şehirleri geri almışlardır. Bunun için H.30 (M.650/651) yılını takip eden birkaç yıl içinde Abdullah b. Amir'in kumandasında Müslüman Araplar karşı hücumla geçerek elden çıkmış bulunan şehirleri yeniden fethettiler. Halife Hz. Osman'ın (644-656) son yılları ile Halife Hz. Ali (656-661) devrinde olan dâhilî karışıklıklar sebebiyle Horasan ve Toharistan'daki fetihler eski hızını kaybetmiş

²⁸ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.7.

²⁹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994, C.VII, s.209.

³⁰ Vehbi Ecer, *İslam Tarihi Dersleri-II (Dört Halife Dönemi)*, E.Ü. Yay., Kayseri 1995, s.109.

ve hatta duraklamıştır. Buna rağmen fethedilen yerler muhafaza edilebilmiştir³¹.

Müslüman Arapların çatışma içinde bulunduğu bir diğer ülke ise Hazar Türklerinin bulunduğu bölgedir. Doğudakinin aksine Kafkaslar bölgesinde çetin savaşlar olmuştur. Azerbaycan ve Ermeniye'nin fethinden sonra Kafkaslara dayanan Müslüman Arap birlikleri, Derbend'i geçtiler. Müslüman Araplar böylece dağın kuzeyindeki Hazar Devleti'yle komşu oldular (M.643).

Önceleri Hazar Devleti'nin topraklarına küçük çapta akınlar yapan Müslüman Araplar, M.653 yılında Abdurrahman b. Rebia'nın komutasında büyük bir ordu ile başkent Belencer üzerine yürüyüşe geçtiler. Hazarlar, önceki akınlar dolayısıyla Müslüman Araplara karşı tedbirli davranmışlardır. Hazarlar yol üzerine kurdukları pusular sayesinde İslam ordusuna büyük kayıplar verdirdiler. Buna rağmen Müslüman Araplar, Belencer önlerine kadar ilerlemeyi sürdürdüler. Fakat burada daha büyük bir dirençle karşılaştılar. Aralarında komutanları Abdurrahman b. Rebia'nın da bulunduğu çok sayıda askeri kaybeden Müslüman Araplar kesin bir yenilgiye uğradılar.

Ağabeyinin yerine geçip komutayı üzerine alan Selman b. Rebia ise Derbend'e geri çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Müslüman Araplarla Hazarlar arasında uzun süre yeni bir çarpışma olmamıştır. Zaten İslam Devleti'nde baş gösteren birtakım iç karışıklıklar olduğundan dolayı Müslüman Araplar, bu cepheyle daha fazla ilgilenmeye fırsat bulamamışlardır³².

Halife Hz. Ömer'in devlet işlerinde basiretli ve ileri görüşlü hareket ettiği bir gerçektir. Nitekim o, önce bu yeni fetihlerden ve İslam hududunun doğuda genişlemesinden son derece memnun olmuş görünüyordu. Fakat daha sonra bir pişmanlığa kapılarak Ahnef'e yazdığı bir emirnamesinde şöyle demişti:

“- Bütün bunlardan sonra sakın Amuderya'nın öbür yakasına geçmeyiniz. Onun yakınında bulunmakla zaferin devamlı olsun. Nehrin öbür tarafına geçmekten sakınınız,

³¹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.29-30. Ayrıca bkz.: Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, “Türklerin Müslüman Olmaları”, Çağ Yay., İstanbul 1987, C.VI, s.17-18.

³² Ali Aktan, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar)*, E.Ü. Yay., 2. Baskı, Kayseri 2007, s.226-227.

çünkü parçalanıp dağılırsınız³³.”

Hız. Ömer Horasan'ın fethi haberini alınca: Keşke Horasan'a asker göndermemiş olsaydım, Horasan'la aramızda ateşe benzer bir denizin olmasını çok isterdim, dedi³⁴. Bu düşünceye kapılmasında Hız. Peygamber'in de hadislerinin etkisi olsa gerekir. Hız. Peygamber de hadislerinde Türklerle savaşılmamasını istemektedir. Türklerin savaşçı oldukları Araplar tarafından bilinmektedir. Hız. Ömer de Müslüman Arap kuvvetlerin Türkler karşısında eriyip gitmesini istememektedir. Bir diğer husus da Müslüman Araplar Orta Asya'nın iklim şartlarına uygun savaşçılar değillerdi. Bu bölgeler hem dağlık hem de soğuk yerlerdi. Müslüman Araplar ise sıcak iklime alışkın insanlardı.

Horasan'a gönderilen Arap valileri Halife Hız. Ömer'in emrini tutmadılar. Türklerle savaşmaya devam ettiler. Çünkü toprak ve ganimet elde etme arzusu Arap valileri hırslandırmıştı. Bu savaş Müslüman Araplarla, asırlarca Asya bozkırlarında at koşturmuş ve devletler kurmuş Türkler arasında olacaktı.

Kuteybe b. Müslim'le başlayan Türkistan harekâtı sırasında Müslüman Araplar bu başıbozuk Türklerle çarpışmışlardır. Müslüman Araplar yarım asır süren harpler sonunda buraları almışlardır. Müslüman Arapların hâkimiyeti neticesinde Türkler artık yavaş yavaş İslam dinine geçeceklerdir. Bu dönemde Türklerin İslamiyet'e geçişi ferdi şekilde olacaktır³⁵.

Türkler sayıları çok olan bir millettir. Memleketleri çok geniştir. Yaşadıkları yerler Horasan'ın doğusu ile Çin'in batısı arası ve Hindistan'ın kuzeyi ile dünyanın en uzak kısımlarına kadardır. Maharetleri ise harp ve harp aletleridir. Bu özellikleri İslam âlemine katılmalarını hızlandırmıştır³⁶.

Emeviler devrinden (M.661-750) itibaren Türkler Müslüman Arapların hizmetine girmeye başlamışlardır. Çünkü Müslüman Araplar bu Aşağı Türkistan'daki mücadele esnasında Türklerin savaşçılıklarını görmüşlerdir. Türkler karakterli ve dayanıklı askerlerdir. Bunun için Müslüman Araplar, Türklerin askerlik alanındaki maharetlerinden faydalanmak istemişlerdir. Türklerin üstün faziletleri ve savaşçılıkları hakkındaki bilgi-

³³ Taberi, C.IV, s.271.

³⁴ Taberi, C.IV, s.270.

³⁵ Kitapçı, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, s.16.

³⁶ Müslim, C.11, s.350.

lere el-Câhiz'in "*Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*" isimli kitabından ulaşabilmekteyiz. Bu eser, o devirde yaşayan Türkleri anlatan mükemmel bir eserdir. El-Câhiz, H.150-160 (M.766-776) yılları arasında Basra'da doğmuştur³⁷. Edebiyat bilgileri uzmanı ve ansiklopedist olan Câhiz Basra'da H.255 (M.869) yılında ölmüştür³⁸.

³⁷ El-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev: Ramazan Şeşen, T.K.A.E. Yay., Ankara 1988, s.11-22

³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime III*, M.E.B. Yay., Çev: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989, s.393.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EMEVİLER DÖNEMİNDE TÜRKLER (661-750)

1.1. Emeviler Döneminde Müslüman Arapların Mâveraünnehir'deki Fetihleri

Türkler ile Müslüman Araplar arasında mücadelenin geçmiş bulunduğu Mâveraünnehir bölgesini kısaca tanımakta yarar vardır. Zira Bölgenin coğrafi konumunun bilinmesi, mücadelenin mahiyetinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Mâveraünnehir, Ceyhun ve Seyhun havzasındaki bölgeye denir. Ortaçağ İslam coğrafyacılarının terminolojisine göre, Türkistan'a dâhil değildi. Tabii engebe ile korunmamış olan bu toprakların büyük bir kısmı, siyasi bakımdan Türk topluluklarının egemenliği altındaydı. İran ile Turan arasındaki siyasi sınır çok defa değişikliğe uğramıştır. Arapların egemen olduğu devirlerde olduğu gibi, Mâveraünnehir siyasi olarak Orta Asya'ya bağlanmıştır. Onuncu asırdan itibaren Orta Asya'da yaşayan ulusların egemenliğine girmiştir. İran ile Turan hükümdarları arasındaki antlaşmalarda ise, Ceyhun genellikle sınır olarak kabul edilirdi. Ariler tarafından iskân edilmiş olan ülke zamanla Türkleşmiştir. Mâveraünnehir, nüfusunun kalabalığı ve topraklarının verimliliği bakımından, Türk egemenliğindeki eyaletler arasında birinci sırayı işgal etmekteydi³⁹. Konunun önde gelen uzmanlarından Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı bu bölgeyi Aşağı Türkistan olarak adlandırmaktadır⁴⁰

Emeviler döneminde İslam orduları Türk topraklarına sık sık akınlar yapmıştır. İlk planlı akınlar M.665 yılında Basra valiliğine tayin edilen Ziyad b. Ebih'in, kendisine bağlı Horasan valiliğine getirdiği Hakem b. Ömer el-Gıfari (M.667) tarafından başlatıldı. Bu faaliyetlerin Kufe ve Basra ordugâhlarından idaresi güçleşmişti. Ziyad b. Ebih'in Halife

³⁹ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, T.T.K. Yayınları, Ankara 1990, s.67.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, C.II, s.66-70.

Muaviye'yi ikna etmesi üzerine M.671 yılında, Merv ordugâh şehri yapılmış ve Horasan eyaleti teşekkül etmiştir. Ziyad b. Ebih'in Irak valiliği sırasında Horasan ve Toharistan'ın büyük bir bölümü Müslümanların eline geçmişti. Böylece yakın gelecekte Ceyhun nehrini aşmak kolaylaşacaktı⁴¹.

Mâveraünnehir'e ilk ciddi akın, 24.000 kişilik bir ordu ile Ubeydullah b. Ziyad tarafından yapılmıştır (H.54/M.673). Bir yıl sonra halife Hz. Osman'ın oğlu Said Semerkant'a hücum etmiştir (H.55/M.674)⁴². Daha sonra H.61/M.680-681 yılında Selm b. Ziyad'ın Semerkant ve Buhara'ya hücumları takip etmiştir⁴³. Ceyhun nehrinin ötesinde kışlayan ilk vali Selm b. Ziyad olmuştur (M.681-683). Halife I. Yezid'in ölümünden (M.683) sonra ortaya çıkan iç harp Horasan'a da sirayet etti. Başlangıçta bütün Horasanlılar vali Selm b. Ziyad'a, yeni bir halife seçilinceye kadar biat ettilerse de az sonra onu terk etmeye mecbur oldular. Çeşitli Arap kabileleri temsilcileri arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve nihayet Horasan, Kays kabilesi reisi Abdullah b. Hazm'ın eline geçti. Abdullah, H.72 (M.691-692) yılına kadar Horasan'da tek hâkim olarak adına sikke bastırdı.

Horasan valisi Abdullah yeni halife Abdülmelik'e itaat etmek istemeyince H.72 (M.691-692) yılında idam edildi. Birkaç yıl önce oğlu Musa'yı Mâveraünnehir'e göndermişti. Musa, askeriyle Tirmiz valisini şehri terk etmek zorunda bıraktıktan sonra orayı eline geçirdi ve 15 yıl (M.689-704) bu şehirde kaldı. Yerliler arasında büyük sevgi kazanmış olan Sabit b. Kutne el-Huza'i, Yezid b. Mühelleb'in valiliği sırasında (M.701-704) Musa'ya katıldı. Sabit b. Kutbe yerli melikleri kendi tarafına kazanmış olduğundan, bu sayede Musa, Yezid'in tahsildarlarının hepsini Mâveraünnehir'den kovmağa muvaffak oldu. Memleketin vergilerinin tamamının kendisine verilmesini sağladı. Yerli melikler meşru Arap hükümetinin tabiiyetinden çıktılar. Bu seferde asi reise haraç ödemeğe başladılar. Az zaman sonra Musa Türkler, Eftalitler ve İranlılardan oluşan bir orduyu dağıtmayı başardı. Musa, Sabit ve onun yerli müttelikleriyle de mücadeleye giriştiği zaman, bundan da zaferle çıkmasını bildi. Sabit b. Kutbe katledildi. Yerli meliklerin reisi Soğd İhşidi Tarhun, Musa'nın saldırısı sonunda geri çekilmeğe mecbur oldu. Vali Mufaddal b. Mühelleb'in talimatı üzerine kumandan Osman b. Mes'ud, M.704 yılında

⁴¹ Yazıcı, s.34.

⁴² Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1998, s.79.

⁴³ Yazıcı, s.34.

Soğd İhşidi ve Huttel melikinin yardımıyla şehri zapt etti. Bu defa da yerli melikler meşru Arap hükümetiyle ittifak kurdular⁴⁴.

Müslüman Arapların başarısız akınları Kuteybe b. Müslim'in Horasan'a vali olana kadar yarım asır devam etmiştir (H.88/M.706). Kuteybe b. Müslim Horasan'a vali olunca sarsılmış olan devlet otoritesini yeniden sağlamıştır. Ordusuna yeni bir çeki düzen verdikten sonra büyük bir ticaret merkezi olan Baykent'e hücum etmiştir⁴⁵. Baykent'in düşmesi, Kuteybe'nin Aşağı Türkistan'da kazandığı en büyük zaferlerden biri olmuştur (H.88/M.706). Kuteybe b. Müslim, Baykent'i ele geçirdikten sonra Buhara üzerine yürüdü. Dördüncü defa ve kesin olarak şehri fethetti⁴⁶. Daha sonra Kuteybe b. Müslim Talakan'a yürüdü. Burayı ele geçirip halkı ezdikten sonra Kiş ve Nesef'e geldi (M.709). Bu arada Kuteybe b. Müslim, Faryap'ın teslimini istedi. Teslim olmayı kabul etmeyen halkı ve bu güzel şehri tamamen yakmakla cezalandırdı.

Artık sıra, Mâveraünnehir'in diğer önemli ticaret merkezi olan Semerkant'ın fethine gelmişti. Kuteybe daha önce yapılan bir sulh anlaşmasını hiçe sayarak ordusu ile Semerkant'ın üzerine yürümüştür. Yerli halkın bütün direnmelerine karşı, ordusunda bulunan Türklerin de büyük ölçüde yardımları sayesinde Semerkant'ı teslim almıştır⁴⁷.

Kuteybe, Semerkant'ı bir üs yaparak Şaş (Taşkent) ve Fergana'yı ele geçirerek Çin'in fethini kolaylaştırmak istiyordu. Haccac'ın gönderdiği taze kuvvetlerle ordusunu daha da güçlendiren Kuteybe, H.95 (M.713) yılında büyük bir ordu ile Mâveraünnehir'in iç kısımlarına doğru ilerlemeye başladı. Ordu Şaş önlerine geldiği zaman Kuteybe'ye, kendisini koruyan ve bütün gücü ile destekleyen Haccac'ın ölüm haberi geldi (M.713). Haccac'ın korkusu ile Kuteybe'ye itaat eden Arap askerleri bundan sonra ona itaat etmemişlerdir⁴⁸.

Halife Velid'den sonra halife olan Süleyman (M.714) muhaliflerinden intikam almaya başlamıştı. Yeni halifenin, görevden alacağını bilen Kuteybe, Fergana'da isyan etti. Or-

⁴⁴ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.198-200.

⁴⁵ Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1988, s.16.

⁴⁶ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1978, s.152.

⁴⁷ El-Belazuri, s.612-613.

⁴⁸ Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, s.17.

dusu, Kuteybe'nin yanında olacağı yerde onun karşısına dikilmiştir⁴⁹. Vekı' b. Sud et-Temimî emrinde bir grup gönüllü fedai, Kuteybe'nin çadırına hücum ederek, çok yakın akrabalarından on bir kişi ile birlikte Kuteybe'yi de öldürmüşlerdir (H.96/M.714)⁵⁰.

Haccac ve halife Velid'in vefatları Irak halkına rahat bir nefes aldırır gibi olmuştu. Iraklılar şahısların değişmesiyle sistemin değişmeyeceğini çok çabuk anladılar. Yezid, Haccac'ın yakınlarına fena muamele ediyordu, fakat idare hususunda ondan ayrı bir yol takip etmiyordu. Yezid de Vâsıt'ta oturuyor ve Suriyeli birliklere güveniyordu⁵¹.

Yezid, halifeden vergilerin idaresini kendinden alıp bir başkasına verilmesini istedi. Halife onun bu isteğini kabul ederek vergi toplama işlerini Haccac'ın eski maliye memurlarından Salih b. Abdurrahman'a verdi. Salih'in emrine Yezid'den bağımsız olarak dört yüz Suriyeli muhafız tayin etti. Salih, Yezid'in yaptığı müsrifçe masrafları devlet hazinesinden karşılamayacağını söyleyince o, yaptığı bu değişiklikten pişman olmuştu. Bunun üzerine Horasan eyaletinin idaresini de üzerine alan Yezid oraya yerleşti.

Yezid, Cürcan ve Taberistan'ı fethederek Kuteybe'yi geçmek istemişti. Bunun için Yezid büyük bir ordu ile harekete geçerek Cürcan'ı ele geçirdi. Yezid, buradan Taberistan üzerine yürüdü. Taberistan dağlık bir bölge olduğu için burasını zapt edemedi ve bölge halkıyla anlaşma yaptı. Onun, Taberistan'da başarılı olamadığını haber alan Cürcan ahalisi, ayaklanarak burada bulunan muhafız birliğini kılıçtan geçirdiler. Fakat Müslüman Arapların intikamı da çok kötü oldu⁵².

Bu başarılar ve elde ettiği ganimet ona başlangıçta büyük bir şöhret kazandırmıştı. Kısa bir süre sonra Horasan halkından şikâyetler gelmeye başladı. Elde ettiği ganimeti de halifeye olduğundan çok bildirmişti. Bu yüzden Yezid neticede kazdığı kuyuya kendisi düştü⁵³. Ömer b. Abdülaziz halife olunca (M.717-720) edindiği bunca servetin hesabını sormuştur. Mallarını devlete iade ettirmiş, Yezid'i de hapse attırarak görevinden azletmiştir (M.718).

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev: Yunus Apaydın, Bahar Yay., İstanbul 1986, C.V s.18-19.

⁵⁰ Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, s.16-17.

⁵¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., İstanbul 1989, C.II, s.398.

⁵² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev: Fikret Işıltan, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1963, s.123.

⁵³ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Süleyman B. Abdülmelik, Çağ Yay., İstanbul 1989, C.II, s.398-399.

Yezid'den sonra gelen Horasan valileri şunlardır: Said b. Haris, Müslim b. Said el-Kilabi, Eser b. Abdullah el-Kurşi, Eşres b. Abdullah es-Sülemi, Cüneyd b. Abdullah el-Murri'dir. Bunların dönemlerinde de Müslüman Araplarla Türkler arasında mücadeleler devam etti. Başarısızlığı Araplar lehine düzelterken ise M.738 ortalarında Horasan'a gönderilen Nasr b. Seyyar'dır⁵⁴. Bu yıl içerisinde Nasr b. Seyyar Mâveraünnehir'de iki defa savaş yapmıştır. Birincisi Bab-ı Cedid (Yeni Kapı) yakınlarındadır. Belh'ten bu tarafa hareket etmiş, sonra Merv'e dönerek okuduğu hutbede Mansur b. Ömer b. Ebi'l-Harka'yı zulmü kaldırmak için görevlendirdiğini, Müslüman olanlardan cizyeyi kaldıracağını ve onu müşriklere koyduğunu bildirdi. Bir Cuma geçmeden başları için cizye ödeyen otuz bin Müslüman geldi. Müslümanlardan vergiyi kaldırdı.

Nasr b. Seyyar daha sonra ikinci savaşını Verağser ve Semerkant ile yaparak geri döndü. Üçüncü savaşını Merv'den Şaş'a kadar olan yerlerde yaptı. Şaş nehrini geçmesine on beş bin kişilik ordusuyla Kürsul engel oldu. Haris b. Süreyc de Kürsul'un yanında idi. Kürsul kırk kişiyle gece baskın yapmak istiyordu. Nasr'ın yanında Buharalılarla beraber Buharahzah, Semerkant, Kiş ve Nesefililer bulunuyordu. Sayıları 20.000 kadar idi. Nasr: "Kimse çıkmasın, herkes yerinde kalsın," diye nida ettirdi. Asım b. Umeyr, Semerkant ordusunun başında yola çıktı. Türk süvarileri buna rastladılar. Asım bu süvarilere hücum ederek arkada kalan birini esir etti. Bu, Türklerin beylerinden dört bin çadır sahibi biriymiş. Bu esir Nasr'ın yanına götürülmüştü. Nasr esirin Kürsul olduğunu öğrendi.

Kürsul, Nasr'a dört bin Türk devesi ve bin at vererek kurtulmak istedi. Nasr bu hususu adamlarıyla istişare etti. Adamları Kürsul'u bu şartlarla serbest bırakmasına taraftar idiler. Fakat Nasr, Kürsul'u serbest bırakmaktan vazgeçti. Nasr, Kürsul'u öldürterek nehrin kenarına astırdı. Kürsul öldürülünce Türkler onun evlerini yaktılar, kendi kulaklarını kesip saçlarını kazıdılar ve atlarının kuyruklarını kestiler⁵⁵.

Nasr'ın, Türkîş Hakanı Kürsul'u öldürtmesi ile Mâveraünnehir'de Müslümanların üstünlüğü kesinleşecektir⁵⁶. Böylece Mâveraünnehir ile Amuderya arasındaki Fergana, Kaşgar, Keşmir Müslümanların eline geçti⁵⁷.

⁵⁴ Yazıcı, s.34.

⁵⁵ İbnü'l Esîr, C.V s.196-198.

⁵⁶ Yazıcı, s.34.

Emeviler zamanında Türklerle Arapların mücadele hâlinde bulunduğu bir diğer bölge ise Hazar Türk Devleti'nin topraklarıdır. İki kuvvet arasındaki mücadeleler Hz. Ömer zamanında başlayarak aralıklarla devam etmiştir. Bu zamanda her iki taraf da toprak kazancı açısından başarılı olamamıştır. Azerbaycan ve Ermeniyeye valisi Mervan b. Muhammed zamanında Müslümanlar başarılı olmuştur. Bu zamanda (M.717) İtil kuşatılmış, Hazar hakanı İslamiyet'i kabul etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen mücadeleler daha sonraki zamanlarda da devam etmiştir. Nihayet hakan ve ailesi İslamiyet'ten çıkarak Museviliğe geçmişlerdir⁵⁸.

1.2. Emevilerin Türkleri İslamlaştırma Faaliyetleri

Emeviler döneminde (M.661-750) Türkler İslamiyet'e münferit ve küçük topluluklar hâlinde girmiştir. Türklerin Müslüman Araplarla ilk temaslarından itibaren, yeni dinin yayılması çabuk olmamıştır. Bunda Horasan'a gönderilen Emevi valilerinin tutumları önemli rol oynamıştır. İslam ordularının ilk zamanlardaki ilerleyişi savaşlarla olmuştur⁵⁹. Emevi idarecilerinde İslam'ı cihanşümul bir din hâline getirme ideali yok gibidir. Türk bölgelerine yapılan akınların başta gelen sebebi ganimet elde etmektir. Türk toprakları halifenin çiftliği olarak görülüyordu. Müslümanlığı kabul edenlerden de haraç ve cizye alınıyordu. M.720 yılında Horasan'a vali olarak gönderilmiş olan Said b. Haris, bir Türk isyanını bastırmıştı. Kaçan Türklerin takip edilmemesi hakkında Araplara şu sözleri söylemiştir: "Sakin onları takip etmeyiniz. Onlar müminlerin emirinin vergi kaynağıdır. Onların katledilmeleri verginin kaybolması demektir".

Ordugâh şehirlerini oluşturmak için yalnız Araplar silahaltına alınıyordu. Divan sicillerine de genellikle onlar kaydediliyorlardı. Fetihlerden aldıkları ganimetler ile devlet bütçesinden aylık ve yıllık şekilde ödenekler alıyorlardı. Ordudaki Türklere ise daha az ödeme yapılmaktaydı. Arap olmayan Müslümanlar ile Müslüman Türkler, Mevali ismi altında ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu⁶⁰. Bu uygulamalar, Türklerin İslamiyet'i kabullerini yavaşlatıyordu. Türklerin, Müslüman Araplara karşı tutumlarını belirtmek için Semerkant Türk hükümdarının, Çin İmparatoru'na yazdığı bir mektupta;

⁵⁷ Osman Keskiöğlü, *İslam Dünyası Dün ve Bugün*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1964, s.51.

⁵⁸ Yazıcı, s.34-35.

⁵⁹ Nevzat Köseoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötügen Yay., İstanbul 1991, s.43.

⁶⁰ Yazıcı, s.57.

“*Arap hâkimiyetinin 718’de zeval bulacağı*” ifadesine yer vermesi önemlidir⁶¹.

Devlet hazinesinin gelir kaynakları arasında, savaşlardan elde edilen ganimetler ile gayrimüslimlerden alınan haraç ve cizye bulunmakta idi. Haraç ve cizyenin durumu ise şöyle olmuştu. Hz. Ömer devrinde Irak ve havalisinin fethinden sonra buradan 124 milyon dirhem vergi toplanıyordu. Gayrimüslim halktan toplanan vergi miktarı, Haccac’ın döneminde 188 milyon dirheme çıktı. Bölge halkının İslamlaşması ile birlikte, haraç ve cizye alınmadı. Halife Abdülmelik (M.685-705) döneminde bu miktar eksilerek 40 milyon dirheme düşmüştü. Emevi idarecileri düşüşten memnun kalmamışlardı. Bunun için Emevi idarecileri vergilerin alınmasına devam etmişlerdir⁶².

Horasan valisi Esed b. Abdullah, Türkistan’da emniyeti sağlayamamıştı. Türklerle yaptığı birçok savaşı da kaybetmişti. Bunun üzerine Eşres b. Abdullah es-Sülemi Horasan valisi tayin edildi. Eşres göreve başlayınca İslamlaştırma kampanyası başlattı. Buhara, Semerkant ve Mâveraünnehir’e tebliğ heyeti gönderdi. İslamiyet’e yeni girenlerden vergi alınmayacağını söyleyince İslamiyet’e girenlerin sayısında artışlar olmuştu. İslamiyet’e girenlerin sayısı arttıkça vergilerin miktarı da azalmaya başlamıştır. Bunun için Eşres, tekrar haraç alınmasını söyledi.

Kuteybe b. Müslim’in Baykent’i fethinden sonra yerli halk, Arapların şiddet içeren faaliyetleri karşısında isyan etmişti. Bu isyan çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Şehir tamamen yağmalanmıştı (M.706). Aynı durum Buhara için de yapılmıştı. Emevi idarecileri Türk bölgelerinde Müslümanlığın yayılması için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz bir sahabe gibi İslamiyet’in yayılması için çalışmıştır. Bu dönemde İslamiyet öncelikle Mâveraünnehir’de hızla yayılmıştır. Kuteybe b. Müslim (M.705-715) bu bölgede bir yandan askerî hâkimiyeti yerleştirirken bir yandan da İslam dininin yayılması için yoğun çaba harcamıştır. Kuteybe b. Müslim, Buhara’yı ele geçirdikten sonra burada büyük bir cami yaptırmıştır (M.713).

Semerkant’ı teslim alma şartları arasına bir cami yaptırılması hükmü konmuştur. Cami yapıldıktan sonra Kuteybe b. Müslim askerleriyle birlikte Cuma namazını kılmak için

⁶¹ Osman Turan, *Türkler ve İslamiyet*, s.11

⁶² Yazıcı, s.57-58.

şehre girmiştir. Bu bahane ile şehri işgal etmiştir⁶³. Mâveraünnehir bölgesinin fethi neticesinde bölge halkı, İslam'ı kabul etmişti. Şöyle ki: Kuteybe b. Müslim, Semerkant'a gelince burada çok sayıda put bulunduğunu görmüştü. Bu putlara ibadet eden halk, putlara karşı gelen kişinin hemen o saat öleceğine inanıyorlardı. Kuteybe b. Müslim, bu korkutucu şeylere aldırış etmedi ve putları yaktı⁶⁴. İbnü'l-Esir şöyle der: “*Getirilen putlar üst üste konulunca muazzam bir saray kadar oldu. Kuteybe putların üzerindeki kıymetli eşyaların almasını emretti. Bu sırada kendisine gelen Guzek: Affedersiniz! Sakın onlara hakaret etmeyiniz. Çünkü onların içinde, kendilerini yakanları helak edecek putlar vardır, dedi. Kuteybe b. Müslim: Onları elimle kendim yakacağım, dedikten sonra, ateş istedi, tekbir getirdikten sonra onları tutuşturdu ve yaktı*”⁶⁵.

İslami fetihlerin ilk başladığı sıralarda bölge halkının İslam'a girmesi yavaş olmuştur. Bu bölge halkı bir müddet İslam'ı kabul ettiklerini söylemişlerdir. Fetih orduları çekilince halifeye itaatten vazgeçmişlerdir. Müslüman Araplar, dinlerini yerli halka kabul ettirmede başarılı olamamışlardır. Kuteybe b. Müslim, Buhara'nın fethini ancak dördüncü defada tamamlayabilmişti. Daha sonra halkı İslam'a davet etti. Bu bölge halkından Müslüman olanlar, vatandaşlarının mukavemetiyle karşılaştılar. Her Müslüman, öldürülmek için silahlı gezmek zorunda idi. Müslümanlar mescitlere bile silahla gidiyorlardı. Yeni Müslüman olmuş kişilere İslamiyet'i öğretmeleri için adam görevlendiriliyordu. Cuma namazlarına camiye gelenlere para bile verilmiştir. Kuran'ı kolay öğrenmeleri için Arapça yerine Farsça olarak okumalarına izin vermişlerdir⁶⁶.

Aynı şeyler Baykent içinde geçerlidir. Burada işgal edildikten sonra Baykent'e büyük bir cami yaptırılmıştır. Kuteybe b. Müslim İslamiyet'i yerleştirmek için, Batı Türkistan'daki fethedilen yerlere ve Türk ailelerin yanına Müslüman Arapları yerleştirmiştir. Kuteybe b. Müslim zamanında fetihler hızla yayılmasına rağmen İslamiyet pek de o kadar hızlı yayılmıyordu⁶⁷.

Halife Süleyman (M.715/717) zamanında ise Horasan'da valilik yapan Yezid b.

⁶³ Phillip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yay., Çev.: Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul 1989, C.I-II, s.332-333.

⁶⁴ T.W. Arnold, *İntişarı İslam Tarihi*, Çev: Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ankara 1971, .s.216.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, C.IV, s.515-516.

⁶⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Kayıhan Yay., Çev.: İsmail Yiğit, Sadettin Gümüş, İstanbul 1991, C.I, s.385-386.

⁶⁷ Kitapçı, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, s.105.

Muhelleb Cürcan üzerine bir sefer yaptı ve burasını fethetti⁶⁸. Bu sefer esnasında Cürcan hükümdarı Sul-Tekin esir edilmiştir. Sul-Tekin İslamiyet'i kabul ettiği için Emevi ordusunun komutanı kendi hizmetine almıştır. Müslüman Araplarla Cürcan halkı arasında antlaşma yapılmıştır⁶⁹.

Halife Ömer b. Abdülaziz (M.717-720) zamanında ise Mâveraünnehir'de İslamiyet çok yoğun bir şekilde yayılmıştır. Ömer b. Abdülaziz'in hedefi Emevi Devleti'nin hudutları içindeki insanlara İslamiyet'i yaymaktır. İslamiyet'i tebliğ için ülkelere mektuplar göndermiştir⁷⁰. Üç yıl süren Ömer b. Abdülaziz devri hariç diğer Emevi halifeleri İslamiyet'in öğretimine önem vermemişlerdir⁷¹. Öncelik Türklerin yaşadığı bölgelere verilmiştir. Bunun içinde önce Türklerle savaşı durdurmuştur. Türklerin yaşadığı bölgelere yeni idareciler atanmıştır. Halkı iyilikle idare etmeleri istemiştir. Vergi adaletsizliğini önlemeye çalışmıştır.

Halife Ömer b. Abdülaziz, aldığı karar ile Müslümanlar olarak bu bölge ahalisinden bundan böyle vergi tahsil edilmemesi hakkını kendilerine bahşetmişti⁷². Ömer b. Abdülaziz, İslamiyet'in ilkeleri ile hazinenin ihtiyaçlarını uzlaştırmaya çaba gösterdi⁷³. Buhara'daki ateş mabedi yıkıldı. Semerkant, Buhara ve Harezmi kısa zaman içinde Horasan'daki Merv ve Nişabur ile aynı anda İslam kültür merkezleri hâline geldiler⁷⁴.

Halife Hişam (M.724-743) döneminde Horasan valisi tayin edilen Eşres b. Abdullah es-Sülemi, Türkler arasında İslamiyet'i yayması için Ebu's-Seyda Salih b. Tarif ve Rebi b. İmran et-Temimi'yi görevlendirmiştir. Bu ikisi Semerkant ve civarı Türkleri arasında İslamiyet'i yaymak için çalışmışlardır. M.742 yılında Belh'te bir cami yaptırılmıştır⁷⁵. Türk hakanını İslam'a davet için elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu heyet muhtemelen Türgiş Kağanı Su-lu'ya gönderilmiştir. Elçi, Türgiş Hakanı Su-lu'ya İslam inancıyla ilgili bilgiler vermiş, bundan sonra hakan elçiye: *"Bu askerler içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı ne de bir terzi vardır; hepsi askerdirler, eğer bunlar Müslümanlığı kabul*

⁶⁸ İrfan Aycan ve İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, T.D.V. Yay., Ankara 1993, s.68-70.

⁶⁹ Kitapçı, *Arapların Türkistan'a Girişi*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 2000, s.128.

⁷⁰ Ahmed Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz*, Buruc Yay., İstanbul 1995, s.149.

⁷¹ İbn Haldun, *Mukaddime III*, s.388.

⁷² K. Hitti, C.I-II, s.332.

⁷³ A. Aziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yay., İstanbul 1991, s.125.

⁷⁴ K. Hitti, C.I-II, s.333.

⁷⁵ Yazıcı, s.60.

eder ve İslam'ın şartlarını yerine getirecek olurlarsa hayatlarını nasıl sürdürürler” demiştir⁷⁶.

Eşres b. Abdullah es-Sülemi'nin Horasan ve Mâveraünnehir valiliği zamanında (H.110-111/M.728-729) yılında Arap akınları devam etti. Görevlendirdiği Ebu Sayda'nın çalışmaları sayesinde dihanlar ve yerli beyler Müslüman oldular. Eşres, Müslüman olanlardan vergi alınmayacağını ilan etti. Yerli ahali vergi vermemek için toplu hâlde Müslüman oldular⁷⁷. Hazinesinin geliri azalınca Eşres vergi alınmamasını birtakım şartlara bağladı. Bunun üzerine halk ayaklandı⁷⁸. Türklerin saldırıları karşısında başarısızlığa uğrayan Eşres'in yerine el-Cüneyd b. Abdurrahman tayin edildi (M.112/H.730). Cüneyd b. Abdurrahman, bir savaş sırasında Türklerle karşılaştı. Bu sırada hakanın oğlu sarhoş hâlde av avlamakta iken Müslüman askerleri tarafından esir alındı ve Halife Hişam'a (H.105-125/M.724-743) gönderildi.

Halife Hişam zamanında Müslüman Araplar Türgeşler ile savaştılar. Türgeşlerin hakanı Su-lu Han İslam ordularına karşı H.119/M.737 yılına kadar direndi. Araplar ona iyi bir savaşçı olduğu için Ebu'l Müzahim (tos vurucu boğa) lakabını taktılar. İslamiyet Türklerin direnmesine rağmen kuzeye ve doğuya doğru yayıldı. Türklerden kabile başbuğları Müslüman oldular. Bunlar Müslüman olmayan Türklere karşı cihat yapıyorlardı. Bunlardan Abdullah b. Mübarek (öl. H.176/M.792) gayrimüslim Türklere karşı savaşlara gönüllü olarak katılmıştı.

Horasan ve Mâveraünnehir Türklerinde İslamlaşma hızı çok yavaştı. Buhara hükümdarı Tuğşad, Kuteybe'nin teklifi ile H.121/M.709 yılında Müslüman olmuştu. Oğluna da Kuteybe adını verdi. İslam fütuhatına büyük yardımlarda bulundu. Ancak İslam ibadetlerine bir türlü alışmamıştır. Ölümünden sonra (M.739) yılında cenaze defin törenleri Zerdüşt dinine göre yapılmıştı. Oğlu Kuteybe de İslam ordularına önemli yardımlarda bulunmuştur.

İlk Abbasi halifesine karşı Buhara'da Şerik b. Şeyh ayaklanmıştı. Kuteybe b. Tuğşad, isyanı bastırmakla görevli olan Kuteybe b. Müslim'in kumandanı Ziyad b. Salih'e yar-

⁷⁶ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz: Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Emel Matbaacılık Sanayii, Ankara 1975, s.93.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, C.V, s.124.

⁷⁸ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev: Fikret İşıltan, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1963, s.217.

dında bulunmuştu. Fakat Kuteybe b. Müslim onu Buhara ülkesinde İslamiyet'in gerilemesinden sorumlu tutarak idam ettirdi (H.133/M.751). Tuğşad'ın ikinci oğlu Bunyad, Halife el-Mehdi (M.775-785) zamanında zındık el-Mukanna isyanına yardım etmekle suçlanarak idam edildi. Yetmiş yedi yıldan beri Müslüman sayılan Tuğşad ailesinin İslamiyet'e tam inanmadığı bunlardan anlaşılmaktadır⁷⁹.

M.738 yılında Horasan valisi olarak tayin edilen Nasr b. Seyyar, Mâveraünnehir'deki Türklerin direnişlerini kırmak için Müslüman olanlardan vergi alınmasını önlemeye çalışmıştır. Nasr b. Seyyar bu çalışmalarında başarılı olmuştur. Mâveraünnehir'deki bir kısım bölge ve şehirlerin idarecileri İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu hükümdarlardan bazıları şunlardır:

Bazgis hükümdarı Nizek Tarhan (M.644-710), Toharistan hükümdarı Yabgu Bey, Buhara hükümdarı Tuğşade (M.707-739), Cürcan hükümdarı Sul-Tekin (M.650-719), Soğd ve Semerkant hükümdarı Akşid Guzek (M.709-745)'tir. İleri gelen ailelerden de Müslüman olanlar vardı. Bunlar içerisinde Gazvan, Basan, Dihkan Hine, Divaşniç ve Nemrun bulunmaktadır⁸⁰.

1.3. Emeviler Döneminde İslamiyet'e Giren Türk Beyleri

Aşağı Türkistan'da, İslam dinini kabul etmiş ileri gelen aileye mensup insanlarda vardı. Bu devirde Müslüman olan zadedgânların sayıları, kaynaklarda zikredilenlerden mutlaka fazladır. Bu devirde ihtida eden, Türk beyleri şunlardır:

1. Zem Bölgesi Hâkimi Gazvan: Gazvan, Zem bölgesinin sahibidir⁸¹. Zem, Ceyhun yolu üzerindeki, Aşağı Türkistan'ın âmilliklerinden ve Horasan toprağındandır⁸². Gazvan, Mühelleb b. Ebi Sufra zamanında ve onun ikna etmesi neticesinde Müslüman olmuştur (M.697-701). Mühelleb'in oğlu Yezid'le birlikte Aşağı Türkistan seferine katılmıştır. Gazvan'ın oğlu Abbasilerin propagandacıları arasındadır.

2. Merv Er-Rûz Meliki Bazam: Müslüman Arapların Aşağı Türkistan'daki fetihleri sırasında Müslüman olan hükümdarlar arasındadır. Bazam Merv er-Rûz melikidir.

⁷⁹ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s.193-195.

⁸⁰ Yazıcı, s.60-61.

⁸¹ Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, s.103.

⁸² Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, T.K.A.E. Yay., Ankara 1998, s.217.

Toharistan Hükümdarı Nizek'in Kuteybe b. Müslim'e karşı başlattığı ayaklanmada, Nizek'in yanında yer almıştır. Kuteybe b. Müslim, bu asi hükümdarların hepsini sindirmiştir. Bazam bu sıralarda Müslüman olmuştur.

3. Buhara Dihkanı Hine: Hine, Buhara'nın nüfuzlu kimseleri arasındadır. Hine, Buhara'nın, Konaklar Mahallesi'nde ikamet etmekte idi. Hine, Kuteybe'nin telkini ile Müslüman olduktan sonra, Ahmed adını almıştır. Konaklar Mahallesi, Dihkan Hine'nin mülküdür. Buhara'ya gelen yüksek seviyeli memurlar Dihkan Hine'nin köşklerinde otururlardı⁸³. Müslüman Araplar fethettikten sonra burada başta Arap ve Acemler olmak üzere çeşitli milletten insanlar yaşamıştır. Buranın alınması gayet zor bir yerdi⁸⁴.

4. Semerkant Dihkanı Divaşniç: Semerkant Kiş'ten büyük olup Suğd şehrine dört konak mesafededir. Konak, araba veya hayvanla bir günde alınan yoldur⁸⁵. Divaşniç, Semerkant'ın zengin ve çok nüfuzlu kimseleri arasındadır. Kuteybe b. Müslim'in, Semerkant'ı İslamlaştırması sırasında ihtida etmiş olabilir. Divaşniç, ilk zamanlarda, Müslüman Arap valileri çok iyi bir diyalog kurmuştur. Divaşniç'in Müslüman Arap valileri ile olan bir kısım yazışmaları dahi vardır. Bunlar arasında, onun Horasan valisi Cerrah'a gönderdiği mektup bize kadar ulaşmıştır.

Bir kısım tarihçiler, dihkanın Müslüman olmadığını ve kendisini Müslüman olmuş gibi gösterdiğini yazarlar. Divaşniç'in Arap idaresine karşı isyan etmiş olması Müslümanlığın şüphe edilmesine yeterli delil teşkil etmez. Divaşniç, Said b. Amr el-Haraşi zamanında (M.721-722), isyanlara katıldığı için boynu vurularak kafası Irak'a gönderilmiştir.

5. Garşistan Meliki Nemrun: Garşistan, batısında Herat, doğusunda Gur ülkesi, kuzeyinde Merv er-Revz, güneyinde Gazne ile çevrili dağlık bir arazidir. Esed b. Abdullah'ın Horasan valiliği sırasında (M.724-727) bu bölgeye bir akın düzenlenmiştir. Nemrun'la önce bir sulh anlaşması yapılmıştır. Esed'in telkini ile Müslüman olmuştur. İslamiyet kısa zamanda buralarda yayılmış ve kökleşmiştir. Yöre halkı iyi insanlar olup

⁸³ Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, s.103-104.

⁸⁴ İbn Havkal, İstahri, Kudame b. Cafer, İbn Fakih, İbn Rusteh, El-Yakubi ve İbn Hurdazbih, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yay., Çev: Yusuf Ziya Yörükkan, Edt: Abdülkadir Süphandağı, İstanbul 2004, s.339.

⁸⁵ İbn Havkal, İstahri, Kudame b. Cafer vd., s.340.

hayra karşı özel bir tutkuları vardır⁸⁶.

1.4. Emevilerin Türklere ve Diğer Milletlere Karşı Uyguladığı Olumsuz Politikalar

Emevilerde Arap milliyetçiliği ön plandadır. Yüksek yönetim kadrolarında Müslüman Araplar bulunmaktadır. Müslüman Arapların aldıkları ücretler de aynı işi yapan diğer milletten insanlara göre fazladır. Emeviler için İslamiyet'in yayılması ön planda değildir. Onlar için önemli olan Müslüman olsun olmasının alınacak olan vergidir. Emeviler Arap olmayanlardan Haraç ve cizyenin alınmasına Müslüman olduktan sonrada devam etmişlerdir⁸⁷.

Emevi halifelerinin sadece Emevi ailesinin çıkarlarını gözetmesi İslam'ın yayılmasını engelliyordu. Ömer b. Abdülaziz, "Hz. Muhammed insanları imana davet etmek için geldi, vergi toplamak için değil" diyerek durumu ters yüz etmeyi denedi ve bir dereceye kadar başarılı oldu. Fakat gidişatın doğal eğilimi durdurulamadı. Halife Hişam'ın devrinde Arap milliyetçiliği yeni bir zirveye ulaştı. Bu dönemde devletin gücü sadece Müslüman Araplara dayanıyordu. Fakat aynı sıralarda Emevilerin gücünün dayandığı temel gittikçe zayıflıyordu. Halife Hişam zamanında halifelik sadece Suriye kuvvetlerinin ve Halife Hişam'ın kuzeni Mervan b. Muhammed'in kurduğu yeni profesyonel ordunun desteğine dayalı hâle gelmişti. Asya'daki eski savaşçıların büyük bir kısmı işe yaramaz hâle geldiği için, fetihlerde daha fazla devam ettirilemedi. Daha önceleri kazanılmış olanları elde tutmaya çalışıyorlardı⁸⁸.

Araplar, İran'ın doğu bölgelerinde ve bunun ötesinde çok etkili olamamışlardır. Emevi halifelerinin atadığı yöneticiler çok ender olarak görevlerinin hakkını verebilmişlerdir. Yöneticiler yeterli vasıfta idareciler değildi. Çok uzun süre görevde kalamayacaklarını düşündüklerinden, olabildiğince çabuk zenginleşmeye bakmışlardır. En çok önem verdikleri şey, yurttaşları ve vergi toplayıcılar üzerinde iktidar kurmaktır. Valiler güçlü dihkanlarla iyi geçinerek, daha çok küçük yöneticilerle uğraşırlar ve onları vergilerle bunaltırlardı. Müslüman olmayanlara karşı eşit davranmadıkları gibi Arapların onlarla İslamiyet'i yeni kabul edenler arasında yaptıkları ayrıma da karşı çıkmazlardı. Bu du-

⁸⁶ Kitapçı, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, s.103-106.

⁸⁷ A. Aziz Duri, s.116.

⁸⁸ Hamilton A.R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Endülüs Yay., Çev.: Kadir Durak ve arkadaşları, İstanbul 1991, s.48.

rum İslam dininin ilkelerine de aykırıdır. Sınıf atlamak için Müslüman olmakta yetmezdi. Arap olmak şarttı.

Bu adaletsiz, baskıcı durum zamanla halk arasında hoşnutsuzluk yaratmaya başlamıştı. Bu hoşnutsuzluk zamanla artarak Halife Abdümelik (M.692-705) ve Halife Velid (M.705-715) dönemlerinde doruğa ulaşmıştır. Horasan uzun süre bu dönemi unutamaz bir hâle gelmişti. Halk öykülerinde fatihlerin zenginliği ve haksız toplanan vergiler uzun yıllar, bazen abartılarak anlatılmıştır. Kuteybe eski yazılarını kullanmaya devam eden gelenek ve göreneklerine sahip çıkan Harezmlileri öldürmüştür. Harezm kültürünün bir anda kaybolup gitmesini açıklayabilecek daha iyi bir neden yoktur⁸⁹.

Divastiç denilen Semerkant hükümdarlarının Pencikent'teki saraylarının harabeleri ve buradaki kazılar göstermektedir ki, bu tapınak ve saraylar ancak sekizinci yüzyıl başlarında Arap fütuhâtı döneminde tamamlanmıştır. Bundan çıkarılacak sonuç, siyasi ve askerî işgalin yakıp yıkma biçiminde olmadığıdır. İslamiyet'i yayanlar tarafından yerli eserler 8. yüzyılın ilk yarısına kadar hoşgörüle karşılandığı, edebi kaynaklar tarafından doğrulandığı gibi, mezarlarda yapılan kazılarda bulunan eserler tarafından da tasdik edilmektedir. Uşrusane hükümdarı Afşin'in mahkeme edilmesi, bu hoşgörünün ardından baskılar geldiğini dolaylı olarak göstermektedir.

Suğdak mahalli hükümdarlarının saltanatlarının son dönemlerinde bu baskılar iyice artmıştır. Makamları ellerinden alınarak, Hilafet topraklarının bazı bölgelerine vali olarak gönderilmiştir. Bu çığır Harun Reşid'in ölümünden sonra başlatılmıştır. 9. yüzyılda Uşrusana hükümdarı Afşin Haydar'ın mahkeme edilmesinden önce, Bağdat hilafetine karşı direnmesi, Arap işgali altındaki Soğd'da yaşayan Orta Asya ahalisini, Türkleri ve Doğu İranlıları derinden etkilemiştir.

M. 705'ten 715'e kadar Orta Asya'yı fetheden Kuteybe b. Müslim devrinde eli silah tutan herkes Araplardan nefret etmiştir. Semerkant hükümdarları kendi hayatına ve tapınağa dokunulmasını önlemek için Araplara büyük miktarda hediye vermişlerdir. Hükümdarın elinde sadece bir gümüş kâse kalmıştı. Araplar, su içerken kullanmak üzere kendisinden bunu bile istemişlerdir. Arap komutanının hanımı Semerkant kraliçesinden

⁸⁹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, Çev.: Lale Arslan, İstanbul 2006, s.182-183.

geri verilmek üzere ziynetlerini rica etmiş, bunları elde ettikten sonra bu emanet takıları asla geri vermemiştir.

Harezmlî bilginlerin ve rahiplerin iki yüz elli yıllık kitapları yakılmıştır. Bu durum ise İslamiyet'in kökleşmesi için gerekiyordu. Eğer diğer dinlere ait eserlere hoşgörülü olunsaydı İslamiyet'i yerleştirmek mümkün olmazdı⁹⁰.

Emevî Devleti, her yönüyle halis bir Arap devletidir. Bu sebeple Emevîler, Arap ve Arapçılık hususunda aşırı derecede taassup gösterip, Arap olmayan halka onları hakir ve basit gören bir gözle baktılar. Bu durum, Müslümanlar arasında fitne uyandırdı ve ülkede milliyetçilik ruhunun uyanmasını körükledi. Bu hareketin kaynağı, Arapların, kendilerini en üstün millet; dillerini de en üstün dil kabul etmeleridir. Bunun başlıca sebebi gittikleri ülkenin kültürlerinin kendilerinkinden daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir sebep de Kur'anı Kerim'in öğrenilmesi için Arapçanın öğretilmesi şarttı. Bunun için Arapçayı ön plana çıkarmış olabilirler.

Milliyetçilik hareketine baktığımız zaman, onu, lisan ve kalemlerin savaşı şeklinde görmekteyiz. Bunun tesiri kılıç ve mızrakların çarpışmasının tesirinden daha az değildir. Görüldüğüne göre bu hareketin başlatıcısı, Arapların, Fars ve diğer yabancıların ülkelerine gittiği zamana rastlamaktadır. Emevîler, iktidara gelince hilafetleri boyunca bu hareketin bayraktarlığını yaptılar. Arapların tarafını tutup onlarla diğer tebaa arasında eşit muamele yapmadılar. Bu sebeple Arap olmayanlar (Mevalî) birleşip, Abdülmelik b. Mervan zamanında ayaklandılar. Halife bunların harekâtını bastırmak için üzerlerine Haccac b. Yusuf es-Sekafîyi'yi göndermişti⁹¹.

Ömer b. Abdülazîz halife olunca Müslümanlığı kabul eden herkesten cizyeyi kaldırma-
ları için valilere emir verdi. Onun bu politikası daha hayatta iken başarıya ulaşmıştı. Fakat onun vefatından sonra durum değişti. Emevîler, Araplarla Arap olmayan unsur arasında yine farklı muamele yapmaya başladılar⁹².

⁹⁰ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Ötüken Yayınları, Çev.: Müjdat Kayayerli, İstanbul 2001, s.269-270.

⁹¹ Hasan İbrahim Hasan, C.I, s.433.

⁹² Carl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev: Neşet Çağatay, T.T.K. Yay., Ankara 1992, s.74.

Bu muamele, Arap olmayan tebaanın Emevilere karşı kin ve nefretini tahrik etmişti. Mevali Emevileri yıkmak için Muhtar'ın isyanına katıldılar. Hariciler ve Abdurrahman b. Eş'as fitnesine iştirak ettiler. Yezid b. Mühelleb'in yanında yer alarak ayaklandılar. Abbasi dâileri harekete geçince, Arap olmayan halk, haklarını elde edebilmek için onlara katıldı. Arap olmayanların Emevilere karşı olan hoşnutsuzluğunu sezen Abbasiler ise kendi davetlerinin yayılmasında onlardan yardım istediler⁹³.

Emeviler fethettikleri yerlerde yerli halktan kopuk vaziyette, fethettikleri şehirlerin çevrelerine kurdukları *fustat* denilen ordugâhlarda yaşarlardı. Bu durumda Abbasilere kadar devam etmiştir. Bu durum hem İslamiyet'in hem de Arap dilinin yayılmasını geciktirmiştir⁹⁴.

Emevilerin en önemli meselesi, devletin sosyal yapısının fetihlerden sonra yeniden düzenlenmesi meselesidir. Fethedilen bölgelerde arazi sahiplerinin elinden toprakları alınmakta ve vergi istenmekte idi. Aynı zamanda bu kişilerden İslam'a girmesi isteniyordu. Emevilerin idari beceriksizlikleri de vardı. Bu durumlar halk arasında huzursuzluk yaşıyordu. Bu mesele Emevilerin son dönemlerine doğru yeni Arap arazi sahipleri ile Arap olmayan arazi sahipleri arasında eşitlik sağlamakla ve İslam'a girmiş çiftçileri cizyeden muaf tutmakla çözülmeye çalışıldı.

Emeviler Arapların sosyal ayrıcalığı ve politik üstünlüğünü temsil eden Emevi kanunlarına karşı biriken kini fark etmede geç kaldılar. İhtilalciler Emevi Hilafetini yıkmak için Yemen kabile grubunun bir ayaklanmasında birleştiler (M.750). Emevi Devleti'ni yıkarak devlet idaresinde Arap üstünlüğüne son verdiler⁹⁵.

1.5. Türklerin Emevilere Karşı Mücadeleleri

Türkler İslamiyet'le ilk kez, VII. yüzyılın birinci yarısı henüz dolmadan İran'ın Arap ordularınca fethinden (M.642) sonra karşılaşmışlardı. Bazı Türklerin o dönemde İslamiyet'i kabul ettikleri varsayılsa bile, bu geçiş 300 yıl gibi bir süreyi bulmuştur. Bu süre M.940 tarihlerinde tamamlanmıştır. Türklerin kendilerine özgü bir dinleri vardı. Yeni karşılaştıkları bir dini hemen benimsemeleri mümkün değildir. Bu yeni din, devletleri-

⁹³Hasan İbrahim Hasan, C.I, s.433.

⁹⁴İbn Haldun, *Mukaddime III*, s.362.

⁹⁵Hamilton A.R. Gibb, s.22.

nin ortadan kalkmasını gerektiriyorsa insanların karşı koyma eğilimleri artar. Onu kabul edecekler de Arap İmparatorluğu'nun tebaası olacaklardı. Bağımsızlıklarına düşkün olan Türkler de, kendi bağımsız devletlerinin sona erdirilmesini kabul edemezlerdi.

Türklerin İslamiyet'le karşılaştıkları dönemde Emevilerin güttüğü Arapçılık siyaseti, Türkleri bu yeni dine çekecek yerde uzaklaştıracak nitelikteydi. Bu durumda Türklerin Mevali olmayı istememeleri doğaldı. Türklerin İslam'a girmeleri uzun bir sürede olmuştur. Bu süreyi üç döneme ayırabiliriz:

1. Türklerin ferdî olarak İslamiyet'e geçişleri: M.642-750.
2. Grup hâlinde din değiştirme, orduda ve yönetimde görevler üstlenme: M.751-868.
3. Toplu din değişiklikleri ve ilk Müslüman Türk devletlerinin kuruluşları: M.868-940⁹⁶.

Emevilerin baskı ve zulmüne dayanamayan Türkler Araplarla mücadeleye girişmişlerdir. Yer yer başarılı olmuşlarsa da Müslüman Araplar tarafından şiddetli bir şekilde bastırılmışlardır. Türkleri katletmekten çekinmişlerdir. Çünkü öldürürlerse bir daha haraç ve cizye alamayacaklarını bilmektedirler. Bu da hazineye girecek gelirin azalması demektir.

Emevi halifelerinden Muaviye devrinde Horasan'a vali olarak gönderilen Said b. Osman, ordusuyla Ceyhun nehrini geçip Türkistan'ın iç kısımlarına doğru ilerlemeye başlamıştı. Said b. Osman, Buhara'ya doğru hareket etti. Buhara'ya, Buhara Melikesi diye şöhret yapan Kınık Hatun bakıyordu. Bu ordu ile başa çıkamayacağını anlayan Hatun, Arap valisinden barış istedi. Said b. Osman bu talebi pek ağır şartlarla kabul etti. Yapılan bu antlaşma gereğince:

Türkler Said b. Osman'a karşı tutmuş oldukları bütün yolları ve geçitleri açacaklardı. Arap askerlerine karşı hiçbir harekette bulunmayacaklardı. Böylece Semerkant'ın yağma edilmesi daha da kolaylaşmış olacaktı. Kınık Hatun bu antlaşmaya göre Said b. Os-

⁹⁶ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yay., Ankara 1994, s.110-111.

man'a Türk asilzadelerinden 50 genci rehin olarak verecektir⁹⁷.

Said b. Osman daha sonra Semerkant'a doğru hareket etti. Semerkant'a hücum esnasında Hz. Peygamber'in yeğeni Kusam b. el-Abbas şehit düştü. Şehri yağma etti. Birçok Türk gencini de esir alarak geri döndü⁹⁸. Buhara'dan geçerken Melike ona haber göndererek esirlerin iadesini istedi. Said b. Osman Hatun'u oyalama yolunu tercih etti. Said, Ceyhun nehrini geçtikten sonra bırakacağını söyledi.

Hatun, Said'den tekrar rehineleri bırakmasını istedi. Bu defa da Merv'e sağ selim ulaştıktan sonra iade edebileceğini söyledi. Said, Merv'e ulaştıktan sonra Türk esirleri Buhara melikesi Kınık Hatun'a iade etmeyi kesinlikle reddetti. Türk esirleri Medine'ye getirdi. Bu köleleri Medine'de bağ bahçe işlerinde kullanmışlardı.

Türkler kendilerini bu duruma düşüren Said b. Osman'dan intikamlarını almak istiyorlardı. Türkler Said b. Osman'ı öldürdüler. Medineliler bu Türk gençlerinin üzerine yürüdüler. Onlar da geri çekilerek bir dağa sığındılar. Medineliler bu dağın etrafını çevirdiler. Medineli Araplar, Türk gençleri aç ve susuz bırakarak ölüme terk ettiler⁹⁹.

Kuteybe b. Müslim zamanında İslam orduları Soğd ve Fergana'yı istila edince M.712 yılında bir Türk ordusu harekete geçerek Soğd'a girdi¹⁰⁰. Osman Turan, yardıma gelen Türklerin Kapagan Kağan'ın yeğeni Göl-tekin olduğunu yazmaktadır. Göl-tekin Demir-kapı'ya kadar sefer yapmıştır. Mâveraünnehir halkı ile İkinci Göktürk Devleti arasındaki münasebetler M.731 yılına kadar devam etti. Daha sonra Araplarla mücadeleyi Türgeşler devralmıştır¹⁰¹. Kuteybe b. Müslim'in Merv'e dönüşünden sonra ayaklanan halka yardımlarda bulundular. Arapların elinde Semerkant'tan başka şehir bırakmadılar. Fakat Araplar ertesi yıl bu yerleri tekrar aldılar¹⁰².

Vali Aşras (M.727-729), Mâveraünnehir'i Müslüman etmeye karar vermişti. Vali Aşras, Müslüman olacaklardan vergi alınmayacağı vaadiyle Semerkant'a propagandacılar yolladı. Mâveraünnehir'de İslamiyet yayılmaya başladı. Ancak devlet geliri azalınca

⁹⁷ Kitapçı, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Konya 1995, s.43-44.

⁹⁸ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, s.252.

⁹⁹ Kitapçı, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, s.303-304.

¹⁰⁰ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, T.T.K. Yay., Ankara 1976, s.12.

¹⁰¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul 1969, C.I, s.137.

¹⁰² Fuad Köprülü, s.12-13.

vali Aşras, vergiden kurtulmak için “*sünnet olmak, namaz kılmak, Kuran’dan bir sure okumak*”, icap ettiğini ilan etti. Gelir artmayınca herkesten vergi alınmasını emretti. Daha sonra büyük bir isyan çıktı. Halk, civardaki putperest Türkleri yardıma çağırdılar¹⁰³. Türk hakanına ve Semerkant Tarhanı Gurek’e ait kuvvetler Semerkant ve Buhara hariç diğer yerleri Araplardan kurtardılar. M.737 yılında Türkler Ceyhun Nehri’ne kadar ulaştılar. Türkes hanı Sulu, Kürsul tarafından öldürülünce Araplar Sır-derya’ya kadar ilerlediler¹⁰⁴.

Halife Hişam devrinde Türk hükümdarı Afşin Fergana’da ayaklanmıştı. Horasan valisi Aşras bunu bastırmakla uğraşmaktaydı. Emevi emirlerinden birinin şikâyeti üzerine vazifeden alındı. Aşras’ın politikası, akıllıca ve insancıl idi. Onun yerine, Halife Hişam’a ve eşine birer gerdanlık hediye eden Cüneyt atandı. Ancak Cüneyt, Horasan’da yaptığı birçok savaşlarda başarı elde edemedi. Türk hükümdarı da Semerkant ve Buhara’yı sıkıştırmaya başladı. Bir süre sonra Cüneyt Halife Hişam’ın nefret ettiği Mühelleb ailesinden bir kızla evlendiği için görevden alındı. Yerine Asım Hilali geçirildi. Ama Türklerle savaşmakta Asım da başarılı olamadı. O da görevden alınarak yerine Esedi Kasri atandı. Bunun kardeşi Halid-i Kasri ise Irak’ta vali idi. Halid çok zulmettiğinden Hariciler isyan ettiler. Haricileri yendi ise de, halife dayanamayarak Halid’i işten alıp yerine Nasr b. Seyyar’ı getirdi.

H.125/M.743 yılı başlarında ölen Halife Hişam servet biriktirmekle meşguldü. Saltanatı sırasında Kıbrıs’ın verdiği haracın artırılmasını, İskenderiye’nin de iki kata çıkartılmasını emretmişti. Onun politikası Berberileri olduğu kadar Mâveraünnehir’deki Türkleri ve İranlıları da ümitsizliğe düşürmüştü. Böylece Abbasi propagandacılarının çalışmalarına da ortam hazırlamıştı. Ülke kargaşaya doğru giderken Emevi saltanatının da sonu yaklaşıyordu¹⁰⁵.

Araplarla sadece batı Türkleri değil doğu Türkleri de savaşıyordu. Araplar Amuderya, Zereşan, Sirderya havzalarındaki şehirleri aldıktan sonra VII. yüzyılda savunmaya geçtiler. Şehirlerin etrafına hendekler ve duvarlar yaptırıldılar. Bu Türklerin Araplar karşı-

¹⁰³ W. Barthold ve Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, D.İ.B. Yay., Ankara 1977, s.107.

¹⁰⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s.138.

¹⁰⁵ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, M.E.B. Yay., Ankara 1979, s.77-78.

sında direniş geçip başarılı olduklarını göstermektedir¹⁰⁶.

1.6. Emeviler Hizmetine Giren Türkler

Türklerin Emevi Devleti hizmetine girmeye başlaması Halife Muaviye'nin son yıllarında olmuştur. Türklerle Arapların mücadeleleri esnasında Türklerin devletin hizmetine girdikleri pek söylenemez. İslamiyet'e girenlerin sayısı oldukça azdır. Çünkü Türkler ve diğer milletler Emeviler tarafından baskı görmekteydiler. Emevi Devleti de yabancılardan yararlanacak kadar gelişmemiştir¹⁰⁷.

Ubeydullah b. Ziyad, M.674 yılında Buhara seferinden dönerken yanında 2000 Türk okucusu getirmiştir. Bu Türk birliğini Basra'da Buharalılar Caddesi'ne yerleştirmiştir¹⁰⁸. H.60 yılı olaylarında (Kerbela vakasında) Ubeydullah'ın mevlası Reşid et-Türkî'nin adı geçmektedir. Reşid et-Türkî, Buhara'dan gelen Türklerden olmalıdır¹⁰⁹. Bu tarihlerde Irak'ta Emevi hanedanına karşı sürekli ayaklanmalar oluyordu. Valiler Irak halkına güvenmedikleri için yanlarında Suriyeli Araplardan kuvvetler bulunduruyorlardı. Ubeydullah muhafız kıtalarını takviye etmek için 2000 kişilik Türk birliğini getirmiştir. Basra'da başlarında Tavvaf b. Gallak ve el-Hasan b. Şavr el-Sadusi'nin bulunduğu Harici isyanının bastırılmasında bu Türklerden yararlanılmıştır.

Haccac b. Yusuf ise Vâsıt şehrini kurarak buraya Suriyeli Araplar ile daha önce Basra'ya yerleştirilmiş olan Buharalı Türkleri yerleştirmiştir. Irak genel valisi Yezid b. Mühelleb M.716-717 yılında Cürcan'a yaptığı sefer esnasında, buranın hâkimi Sul ve Firuz isimli iki kardeşle tanıştı. Bunlar Müslüman oldular. Sul adamları ile birlikte Yezid'in hizmetine girdi. Bu vali, halife II. Yezid'e isyan edince Akr Savaşı'nda efendisi ile birlikte öldürüldü.

Nasr b. Seyyar M.740 yılında Fergana'ya karşı yaptığı sefer esnasında bu bölgenin hükümdarı ile yaptığı sulh antlaşmasının şartlarını görüşmek için Süleyman b. Sul'u göndermiştir. Elçi olarak gönderilen Süleyman b. Sul, Türk'tür¹¹⁰.

¹⁰⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.51-52.

¹⁰⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.71.

¹⁰⁸ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiileri*, Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Konya 1997, s.160-161.

¹⁰⁹ Şeşen, s.6.

¹¹⁰ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.71-73.

Kuteybe b. Müslim, Soğdlularla harp ederken, Yezdücerd'in karısını esir olarak eline geçirmiştir. Kuteybe b. Müslim bu kadını Halife Velid b. Abdülmelik'e takdim edilmek üzere Şam'a gönderdi. Böylece Emevi sarayına Türk soyundan asil bir cariye katılmış oldu. Bu cariye, Halife Velid'den bir erkek çocuk dünyaya getirmiştir. Bu çocuk Yezid b. Velid adıyla halife olmuştur¹¹¹.

III. Yezid b. Velid (M.744), İnan Kırsası, Türk hakanı, Rum Kayseri ve Emevi Mervan'nın torunu olmakla her vesile ile övünürdü¹¹². Asaletle övünme duygusunu da şiirleri ile ifade etmeye çalışırdı. Yezid b. Velid şiirlerinin birinde şöyle söyler:

“Ben Kırsanın oğluyum. Babam ise Mervandır!

*Kayser dedemdir. Diğer dedem ise Hakem'dir!*¹¹³”

Yezid b. Velid, şiirinde cesaret ve harpçiliğinden bahsetmek isteyince şöyle söylerdi:

“Ben (kâh) önüme (kâh) arkama doğru ok atıyorsam ve (hırçın) tay üzerinde dik yamaçlı dağlardan iniyorsam (buna şaşmamak gerekir);”

*“Şunu bil ki, dedem Hakan'dır. Onun bozkırlarda ve yalçın dağlarda neler yaptığını hatırla! (O sana yeter)*¹¹⁴.

Halife Hişam b. Abdülmelik devrinde (M.723-742), Horasan'a Cüneyd b. Abdurrahman vali olarak atanmış ve Türklerle pek çok harplerde bulunmuştur. Bu harplerden birinde Cüneyd Baykent'e doğru ilerlemiş ve iki fersah (16 km.) yaklaşmıştı. Bir grup Türk atlısı Cüneyd'i kısıvrak çevirmişlerdi. Aralarında savaş başladı. Cüneyd, bu savaştan galip olarak çıkmıştı. Bir kısım Türkü esir bile almıştı.

Bu esirler arasında Türk hakanının kardeşinin oğlu da vardı. Cüneyd'e hücum eden Türk atlılarının komutanıdır. Cüneyd bu esiri Halife Hişam b. Abdülmelik'e takdim etmiştir. Şam'a geldikten sonraki hayatı sönük geçtiği için onun hakkındaki bilgiler kaynaklara aksetmemiştir.

¹¹¹ Mevlüt Koyuncu, *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yay., İstanbul 1997, s.153.

¹¹² Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C.I, s.136.

¹¹³ Koyuncu, s.154.

¹¹⁴ Kitapçı, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, s.305-306.

Halife Ömer b. Abdülaziz'e takdim edilen Türk esirleri içinde Azerbaycan Türkleri de vardır. M. 716 yılında Azerbaycan Türkleri, Arapların aşırı hareketlerine dayanamamaya-
rak onlara karşı ayaklanmışlardı. Araplar bu çarpışmalardan kesin bir sonuç alamamış-
lardı. Ömer b. Abdülaziz, bu Türklerin üzerine Hatem b. Numan'ı gönderdi. Hatem
Türklerin hepsini kılıçtan geçirdi. Ancak kaçabilen çok az bir kısmı kurtulabilmişti.
Bunlardan 50 kadarını esir alarak Şam'a getirdi. Türk esirlerini, halifeye takdim etmişti.

Emeviler devrinde, fetih hareketlerinin doğu istikametinde gelişmesi sayesinde Türkis-
tan'ın iç kısımlarından başlayarak Arap şehirlerine yönelen Türk göçleri sonraları daha
da hızlanmıştır. Böylece Türkler yavaş yavaş İslam âlemini tanımaya başlamıştı. Türk-
lerin savaşçılıklarındaki mahareti onlara olan bu isteği gitgide artıracaktır.

Emevilerin daha ilk devirlerinden itibaren Horasan'a gelen Arap valileri, Türkistan'ın
şehirlerine karşı düzenledikleri seferler sırasında esir aldıkları Türkleri Arap şehirlerine
ve hilafet merkezine göndermeye başlamışlardı. Bu durum Emevilerin yıkılışına kadar
devam etmiştir. Abbasiler Devleti kurulunca durum Türklerin lehine tamamen değişmiş-
tir.

H.123 (M.740) yılı olaylarında Mukatil b. Ali es-Sadi önemli kişiler arasındadır. Bu
zatin Horasan ve Türkistan'ın genel durumu hakkında isabetli görüşler beyan ettiğini
görüyoruz. Hişam Horasan'a tayin edeceği valileri bile:

-Ve ben Türklerin sahibiyim! diyebilen bu adama danışarak yapmaktadır. Mukatil'in
zaman zaman Horasan'dan Arap kentlerine özellikle hilafet merkezine Türk asıllı köleler
getirdiği ve bununla bir dereceye kadar iftihar ettiği anlaşılmaktadır. Mukatil bir defa-
sında 150 kadar Türkü Halife Hişam'a sunmuştur¹¹⁵.

Emeviler döneminde devlet kademelerinde çalışan Türklerin sayısı oldukça azdır. Bun-
lar ise askerî amaçlarla göreve alınmışlardır. Bu dönemde Türklerden bazı münferit
şahıslar Ubeydullah b. Ziyad ile Haccac'ın güvenliğini sağlıyorlardı. Türk şehirlerinin
alınmasıyla birlikte Türklerden askerî alanda istifade etmişlerdir. Kuteybe b. Müslim ve
diğer Horasan valileri fetihlerden sonra yaptıkları antlaşmalarda belli sayıda asker iste-

¹¹⁵ Kitapçı, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, s.307-308.

mişlerdir. Savaş bitince birlikler ülkelerine gönderilmişlerdir¹¹⁶.

1.7. 719 Yılında Buhara Hâkimi Tou-sa (Tuğşad) Poti'nin Çin Sarayına Gönderdiği Mektup

“Tebaanız Tou-sa po-ti der: Tebaanız, göğün sayesinde kâinatı yöneten kutsal imparatorun bir milyon li mesafede atlarınızın çiğnediği toprak ve otların kölesidir. Uzaklaşmamda ellerimi bitiştiriyorum. İki dizime koyuyorum ve tanrıya tapındığım gibi majestenizin büyüklüğü ve iyilikleri önünde eğiliyorum. Buhara şehir krallığına sahip olduğumuzdan şu ana kadar ailemin mensupları fasılasız kraliyette iktidarda bulundular. Orduları ile veya başka tarzda hepsi de imparatorluğa (Çin’e) hizmette samimi bir kalbe sahip oldular. Bu son senelerden şu ana kadar her sene Arap çetelerinin soygunlarından ve akınlarından acı çektik ve ülkemizde sükûn kalmadı. Bu güçlülere karşı imparatorluğun lütfedip bana yardımcı olmasını mütevazı bir şekilde talep ediyorum. Bundan başka bana yardıma gelmesini Tou-kiueche (Türgiş ?) lere emreden bir imparatorluk fermanını rica ediyorum. Ben askerlerimin başına geçeceğim ve kararlaştırılmış saatte Arapları baştan aşağı ezeceğim. İmparatorluk lütfunun benim yalvarmama uygun düşmesini naçizane diliyorum. Şimdi hediye olarak iki İran katırı, süslü bir Suriye halısı, 15 kilo yu-ku parfümü, 100 tabii che-mi kin’i sunuyorum. Şimdi bu hediyeleri takdim ettikten sonra mütevazı olarak, imparatorluğun bir lütufta bulunup bana üçüncü sırada resmî bir ünvan vermesini talep ediyorum. Bundan başka karım hatun iki büyük Tcho-pi halısı ve imparatoriçeye takdim ettiği süslü bir halı sunar. İmparatorluğun gözde iyiliklerinin kabulü olarak şahsıma eyerler, başlıklar, gömlekler, silahlar, kayışlar takdim olunmasını ve karım hatuna da elbiseler ve müstahzarattan hediyeler verilmesini talep ediyorum”.

1.8. 727 Yılında Toharistan Yabgusunun Çin Sarayına Gönderdiği Mektup

“Köleniz şahsen bir evlat sevgisine sahip olamadığından eziklik duydu. Sevgili babam Araplar tarafından zincire vuruldu ve tutuklandı. Gök Kağan’dan içinden şu sözlerin yer aldığı bir ferman aldım: “Şayet Araplar size saldırır ve zulmederlerse kuvvetlerimi size vereceğim”. Şimdi ben Araplar tarafından ağır vergilere çarptırıldım. Baskı ve sefalet gerçekten haddinden fazladır. Eğer Gök Kağan’ın beni kurtaran yardımını elde edemez-

¹¹⁶ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.73-74.

sem, köleniz kendi kendini kurtaramayacak, devletim mutlaka parçalanmış ve yıkılmış olacaktır. Eğer benden istenirse artık Gök Kağan'ın batı kapısını koruyamayacağım. Naçizane dileğim Gök Kağan'ın bana merhamet etmesi ve kurtuluş yolunu bulabilmem için kuvvetlerin bir kısmını kölesine vermesidir. Bundan başka Gök Kağan'ın Tou-kiueche (Türgiş ?) lerin kağanına aşağıdaki emri verdiği haberini aldım. “*Batının ucundaki işlerin halline ben sizi vekil tayin ettim. Sizin acele oraya asker gönderip Arapları püs-kürtmeniz lazım*”. Eğer bunun aslı var ise, Gök Kağan'ın benim hakkımda bir karar almak lütfunda bulunacağını ümit ederim. Araplar bana ağır vergiler koyduğundan size sunmak için kıymetli hiçbir şey bulamıyorum. Ümit ederim ki Gök Kağan bunu anlayışla karşılayacak. Benim kullanmamı arzu ettiğiniz bir şeyi ve size lazım olan batıdaki şeyleri bana bildirmenizi rica ederim. Ben bunu noktası noktasına işaretleyeceğim ve asla unutulmaya terk etmeyeceğim¹¹⁷.”

719 ve 727 yılında Çin'e gönderilen bu mektuplar Maveraünnehir'deki Türk beylerinin Müslüman Araplar karşısındaki durumlarını göstermek açısından önemlidir. Müslüman Arapların Emeviler dönemindeki uygulamalarını çok iyi bir şekilde göstermektedir. Emevi politikalarının daha anlaşılması için bu iki mektubun buraya alınması uygun bulunmuştur.

¹¹⁷ Hüseyin Salman, *Türgişler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s.117-118.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ABBASİLER DÖNEMİNDE TÜRKLER (750-1250)

2.1. Abbasi İhtilali

Abbasi hilafeti, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a dayanmaktadır. Abbasi hilafetinin kurucusu olan Abdullah es-Saffah, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğludur. Yani Hz. Abbas'ın torununun torunudur. Bu hanedana Haşimiler de denilmektedir¹¹⁸.

Kuruluşu, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafetin, O'nun soyundan gelenlere yani Haşimoğulları'na verilmesi gerektiği fikrine dayanır. Bu fikir İslam'ın başlangıcında kabul görmemiştir. Müslümanların dilediklerini kendilerine halife tayin edebilmeleri düşüncesi galip gelmiştir. Fakat M.718 yılında Kufe'de Haşimi propagandası başladı. M.736 yılında ise Hidaş Hareketi bastırıldı¹¹⁹.

Halkın nazarında Hz. Ali, zevcesi Hz. Fatıma'nın Hz. Peygamber'in kızı, kendisinin de Hz. Peygamber'in amcaoğlu ve damadı olması nedeniyle Hz. Peygamber'e daha yakın kabul ediliyordu. Fakat iktidarı ellerine geçirdikten sonra Abbasiler, Hz. Peygamber'in mirasına Abbasoğullarının daha layık olduğu fikrini yaydılar. Gerekçeleri de, dedelerinin Hz. Peygamber'in amcası olması ve amca varken mirasın amcaoğluna intikal edemeyeceği görüşü idi. Bir Abbasi şairi bu konuyu şöyle ifade etmektedir:

“Hakları olmadığı hâlde, kızların çocukları

Neden istiyorlar dedelerinin mirasını?”¹²⁰

Emevilerin ırkçı iktidarlarını yıkma eylemleri, Hz. Ali soyu adına yapılmıştır. Hz.

¹¹⁸ İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s.131.

¹¹⁹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul 2000, s.108.

¹²⁰ Ahmet Çelebi, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Abbasiler Devri, Çağ Yay., İstanbul 1992, C.3, s.15.

Ali'nin oğlu Hüseyin'den sonra, Muhtar'ın İranlı Mevaliye dayalı isyanına yine Kufe'de M.740 yılında Hüseyin'in oğlu Zeyd'in ve Ali'nin kardeşi Cafer'in oğlu Abdullah b. Muaviye'nin ayaklanmaları izler. Zeyd'in ayaklanması bastırılrsa da, Kufe'den İran'a atlayan Abdullah'ın bu ayaklanması Ahvaz ve Kirman'da M.746-750 yılları arasında sürmüştür¹²¹. Abbasiler, Emevilere karşı muhalefetlerini Şiilerle beraber yürütmek zorunda kaldılar¹²².

Abbas soyu örgütünün çekirdeğini, Hz. Ali'nin el-Hanefiye adlı karısından olan oğlu Muhammed b. el-Hanefiye adına Muhtar'ın yürüttüğü eylemin ezilmesinden sonra, kırımdan kurtulanlarca meydana getirilmiştir. Kırımdan kurtulanlar, el-Hanefiye'nin oğlu Ebu Haşim'in çevresinde toplandılar. Ebu Haşim, erkek çocuk bırakmadan ölünce Ali yanlıları, Abbas soyundan Muhammed b. Ali'yi lider tanıdılar. Bu yandaşlar, gizli bir örgüt meydana getirdiler. Bu örgütün başındaki liderin kim olduğunu açıklamadan Peygamber ailesini iktidara getirmeye çalıştılar¹²³.

Kufe'de İbrahim b. Muhammed, Ebu Müslim el-Horasani ile birlikte, imam adına örgütü yönetti. Fakat Kufe'de bir sonuç alınamayacağını anlayan örgütün yöneticileri, İslam ülkesinin Horasan eyaletinde isyan hareketini yaymaya çalıştılar. Bu hedeflerinde başarılı oldular. Abbas soyu örgütü, propagandacılar yollayarak Horasan'da güçlendi. Lider Muhammed b. Ali ölünce, yerine oğlu İbrahim geçti. İbrahim, kölesi olan genç Ebu Müslim'i örgütün Horasan yöneticiliğine atadı (M.746). Dâhi bir örgütçü olan Ebu Müslim, Horasan'da kısa sürede güçlendi. İhtilal için uygun zamanın gelmesini bekledi¹²⁴.

İslamiyet ile yerlilerin inançları arasında, özellikle ruhların bir vücuttan ötekine geçmesi konusunda bir uzlaşmaya giderek köylüleri ve dihkanları kendi tarafına çekmeyi başardı. Merv yakınında bir günde 60 köyü kendi tarafına çekmiştir. Dihkanları Müslüman yapmıştır. Ebu Müslim, Horasan'da özellikle Batı Toharistan ve Mevr er-Revz bölgesinde güçlü destek sağladı. Yöresel yöneticiler ve Belh'in kudretli ailesi Bermekiler de ona katıldı. O, Araplar arasındaki mücadelelerden yararlanmasını bilmiştir. Cuday oğul-

¹²¹ Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s.34-35.

¹²² Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, Çev.: İsmet Kayaoğlu, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1991, s.119.

¹²³ Zorlu, s.34-35.

¹²⁴ Aktan, s.263.

larını ve Yemenli kabileleri kendi safına çekti. Bütün Emevi soyu düşmanlarını bir hedef etrafında birleştirdi. Emevi valisi, yaklaşan fırtınayı görmeye birlikte, kendine bağlı Mudari kabileleriyle yalnız kaldı. Abbas oğlu İbrahim adına Horasan'da ihtilal hazırlıklarının yapıldığını Emevi Halifesi Mervan'a yazdığı bir mektupla bildirmişti.

Uyarı üzerine, Emevi Halifesi, İbrahim'i ortadan kaldırsa da durum değişmedi. İbrahim, küçük kardeşi Ebu'l-Abbas'ı imam olarak atadı. Yeni imam, Kufe'de güvenli bir yerde gizlendi. Ebu Müslim ise, Horasan'da siyah bayrağı açtı. Horasan ihtilalcisi, M.747 yılı sonunda Merv'e girdi. Merv halkına Hz. Peygamber soyundan adı söylenmeyen bir halifeye bağlılık yemini ettirdi. Nasr, kaçmaktan başka çare bulamadı. Ebu Müslim'in Kahtaba komutasındaki ordusu, Emevi ordularını yenerek Irak'a doğru ilerledi. Son Emevi halifesi Mervan ve Emevi soyu kırıma uğratıldı¹²⁵. Hz. Peygamber ailesinden yeni halife Ebu'l-Abbas el-Saffah (kan dökücü) lakabını aldı. Bu sıfat Abbasilerin siyasi hedeflerini gerçekleştirirken kuvvete başvuracağını göstermekteydi. İslam tarihinde ilk olarak halifenin tahtının arkasında cellâtlar beklemekteydi¹²⁶.

Abbas soyu, o ana kadar, iktidarı kendi ailelerinin tekeline almak davası gütmediler. Ümeyye oğullarına karşı Haşim oğullarının iktidarını savundular. Horasan'da bulunan Abbasiler Kufe'ye gelerek Ebu'l-Abbas'a biat ettiler. Ebu'l-Abbas M.749 yılında kendini halife ilan etmişti¹²⁷. Irak'ta halifenin veziri unvanını taşıyan Ebu Seleme, Ali soyundan birini halife yapmak için tertiplere girişince, Ebu Müslim'in buyruğuyla öldürüldü¹²⁸. Böylece Arap ırkçısı olan Emevilerin iktidarı son bulmuş olur. Bundan sonra artık devlet yönetiminde ve diğer kademelerde Arap olmayan unsurlara da yer verilecektir. Halk vergi açısından rahatlayacaktır. Türkler ise Abbasi Devleti'nde yönetim ve askerlik alanında görev alacaklardır¹²⁹.

Ebu'l-Abbas amcası Abdullah b. Ali'yi son Emevi Halifesi Mervan b. Muhammed'e karşı savaşmakla görevlendirdi. Abdullah, Büyük Zap Nehri kenarında Mervan'la karşılaştı. İki ordu arasında H.2 Cemaziyelahir 132/M.16 Ocak 750 yılında başlayan savaş

¹²⁵ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dini-İçtimai-İktisadi-Siyasi Açından) İslam Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara 1993, s.473-474.

¹²⁶ Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1991, s.43.

¹²⁷ Wellhausen, s.258.

¹²⁸ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevali İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 1996, s.178-179.

¹²⁹ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev: Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1963, s.137.

on gün sürdü. Birlikleri arasında anlaşmazlık çıkan Mervan yenildi. Oradan Harran'a çekilen Mervan, orada da tutunamayınca sırasıyla Dimaşk'tan ilerleyerek, Ürdün'deki Ebu Futrus nehrini geçti¹³⁰. Yukarı Mısır'da Busir adı verilen yere sığındı. Burada Abbasi birliklerince kuşatılan Mervan M.750 senesinin Ağustos ayında öldürüldü (27 Zilhicce 132)¹³¹. Aynı yılın sonlarına doğru Vâsıt'ta mukavemet etmekte olan İbn Hubeyre'de teslim olunca Emevi hilafeti tarihe karışmış oldu.

Abbasi İhtilali'nin safhalarına bakıldığı zaman çok ustalıkla hazırlanmış olduğu görülmektedir. İhtilalin böylesine ciddi ve gizli bir şekilde yönetilmemesi durumunda başarısızlık olabilirdi. Ayrıca ihtilali yönetenler de canlarından olabilirdi. Abbasi İhtilali'nin iki aşamada gerçekleştiğini görmekteyiz:

I.Abbasi İhtilali'nin Gizli Hazırlık Dönemi: Bu gizli dönem H.98 yahut 100 (M.718) yılında İmam Ali b. Abdullah b. Abbas'ın Humeyme'ye yerleşip, önce Kufe'de, ardından da Merv'de siyasi faaliyetlere girişmesiyle başlamıştır. Bu ilk çalışmalar teşkilatlı olmayıp ferdî planda kalmaktaydı. Bu dönemde Hidaş hareketi ve bazı dâilerin yakalanmaları görülmüştür. Bu dönemdeki faaliyetler çevreye yayılmamıştır¹³².

II.Abbasi İhtilali'nin Açık Dönemi Diye Adlandırabileceğimiz İkinci Dönem: İmam İbrahim'in Ebu Müslim el-Horasani'yi H.128/M.745-746 yılında Merv'e göndermesiyle başlamıştır. Ebu Müslim H.129'da ihtilal bayrağını açmıştır. Bu dönem, Ebu'l-Abbas es-Saffah'ın H.132/M.749 senesinde Kufe Mescidi'nde kendisini halife ilan etmesine kadar devam etmiştir. Ayaklanma neticesinde Abbasi Devleti kurulmuştur¹³³.

2.2. Abbasilerin İktidara Gelişinde Türklerin Rolü

Nasr b. Seyyar, Mâveraünnehir'de huzuru sağlamıştı. Bu sırada Haris b. Süreyc ile Abbasi İhtilali'nin lideri Ebu Müslim el-Horasani ortaya çıktı. Haris b. Süreyc, Emevi Devleti'ni son on yıldan beri Horasan'da uğraştıran bir tarikat şeyhi idi. Emevi ordularına karşı harbeden, üstelik Türkleri silahlı bir güç olarak destekleyen biriydi. Nasr, Süreyc'e iyi davranarak kendi safına çekti. Bir süre sonra ise Nasr b. Seyyar, Süreyc'i

¹³⁰ Mehmet Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, T.T.K. Yay., Ankara 1997, s.8.

¹³¹ Kazıcı, s.42.

¹³² Aykaç, s.8-9.

¹³³ Zorlu, s.38-39.

çarmıha gerdirdi¹³⁴. Alman asıllı yazar J. Wellhausen, Haris b. Süreyc ile ilgili olarak yaptığı yorumlarında şöyle yazmaktadır:

“İslam için, Araplık aleyhinde tazyik edenler için, zorbalara karşı mücadelede mevcut idare ve nizama karşı, en uygunsuz kimselerle ittifak etmiş olan Emevi Devleti’ne karşı, elinden geleni arkasına koymamıştı. Ortaya ilk atılışında; Türkleri, Araplara karşı meydana sürmüş, bunda muvaffak olamayınca da, Türklerin yanında olmuş ve yıllarca Türk yurtlarında yaşamıştı. Bu ikinci ortaya çıkışında Horasan’da; Arap hâkimiyetinin devamı için bir ve beraber olmaları gereken Temimi, Yemeni ve Mudar kabilelerini birbirine düşürmüş ve bunların zayıflamalarına, kuvvetten düşmelerine sebep olmuştur. Böylece Haris b. Süreyc haklı olarak uğursuz ve Ebu Müslim’in en büyük hazırlayıcılarından biri olmuştur”¹³⁵.

Nasr b. Seyyar, Haris b. Süreyc’i hallettikten sonra Ebu Müslim el-Horasanî ile uğraşmıştır. Abbasi İhtilali’ni çıkaranlar, Hz. Abbas’ın soyundan gelen Araplar olmuşsa da, bunun uygulamasını, çoğunluğunu Müslüman Türklerin oluşturduğu Aşağı Türkistan halkına bırakmışlardı. Abbasi İhtilali’nin önden gelenlerinden olan Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas; bütün dâilerini Türklerin çok olduğu Horasan ve Aşağı Türkistan’a göndermiştir. Onlara halkı ihtilal safına çekmeleri talimatını vermiştir. O, Horasan’daki dâilerine gönderdiği bir mektubunda şöyle diyordu:

“Sizler Horasan halkını yanınıza almaya çalışınız. Oralarda sizin davanızı destekleyecek birçok sağlam insanlar (Türkler) vardır. Onların gönülleri temiz, kalpleri geniştir. Geçici hevesler onları parçalamamış, aşırı duygular onları birbirlerine düşürmemiş, bozgunculuk onlara ulaşmamıştır. Onlar gerçek askerlerdir. Bedenleri sağlam, görünüşleri heybetlidir. Sakal ve bıyıkları olan er kişilerdir. Onların harp sahalarındaki naraları korkunç, konuşmaları uludur. Onların konuştukları kelimeler, henüz kirlenmemiş ağızlardan çıkmaktadır”¹³⁶.

Abbasi hareketinin önde gelen adamlarından bazıları Türk’tü. Ebu Müslim’in en sadık adamlarından Tarhan el-Cammal’dır. Meşhur Sul ailesinin cediti olan Muhammed b. Sul de Abbasi dâileri arasındadır. Muhammed, Ebu Müslim’in ordusuna kumandanlık

¹³⁴ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi*, s.221-222.

¹³⁵ Wellhausen, s.231.

¹³⁶ Kitapçı, *Arapların Türkistan’a Girişi*, T. D.A.V. Yay., İstanbul 2000, s.157-158.

etmiştir. H.132-133'te Musul, H.134-135'te Azerbaycan valiliği yapmıştır. Ebu İshak İbrahim b. el-Abbas b. Muhammed b. Sul Tigin, aslen Horasanlı olup dedesi Muhammed, Abbasi dâilerindendir. Horasan'a gönderilen propagandacılar halktan Emevilere karşı, ihtilale katılmak üzere biat alıyorlardı¹³⁷.

Bu arada Ebu Müslim el-Horasani'nin (M.719-755) milliyeti üzerinde durmak gerekir. Ebu Müslim; Arap zulmüne karşı baş kaldıran Nizek Tarhan ve Sul-Tekin gibi eski Türk kahramanlarını andıran birisidir. Abbasi ihtilalinin başladığı sıralarda Horasan halkının çoğunluk itibari ile Türk olması, Ebu Müslim'in faaliyetlerinin İranlılar değil de Türklerin meskûn olduğu bölgelerde yapması ve onun fiziki yapısının Turan ülkesi kahramanlarına benzemesi ve seciyesi hakkında verilen bilgilerin Türk tipine uygun olması onun Türklüğü ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Müverrih Ebubekir Abdullah b. Aytek ed-Devadari tarafından Memluk hükümdarı Muhammed b. Kalavun adına yazılan "Dürerü't-Tican" isimli eserde, Ebu Müslim'in kütüphanesinden çıkmış olan ve aslı Türkçe iken Sasaniler zamanında da Arapçaya tercüme edilmiş olan "Oğuznameden" bahsedilirken; Bu kitap Ebu Müslim'in kütüphanesinden alınmıştır. Zaten Ebu Müslim, Batu Han neslinden geldiğini iddia ediyordu denilmektedir¹³⁸.

Ebu'l-A'la el-Mevdudi, el-Câhiz'den rivayetle derki: "*Abbasi Devleti bir Horasanlılar Hükümeti şeklini aldı ve bu hâl böylece devam etti*"¹³⁹.

Türkler bu ihtilalin içinde yer almıştır. Çünkü ihtilal Türk yurtlarında gerçekleştirilmiştir. İhtilali, Emevi Devleti'nin başka bir yerinde gerçekleştirme imkânını bulamamışlardır. Türkler olmasaydı belki de Abbasi ihtilali gerçekleştirilemeyecekti. Abbasilerin iktidara gelişlerinde, Müslüman Türklerin rolü çok büyük olmuştur¹⁴⁰.

Abbasi Devleti yönetiminde birçok Türk'ün görev alması, Ceyhun ötesi Türklerin de İslam âlemine karşı bir ilgi uyanmasına sebep olmuş, Halife Mu'tasım'ın Türklerden müteşekkil bir hassa ordusu kurması (M.835) bu ilgiyi daha da artırmıştır. İslamiyet'in Orta Asya bozkırlarında yayılmasında; ticari ilişkilerinde önemli bir rolü olmuştur. Ti-

¹³⁷ El-Câhiz, s.28-30

¹³⁸ Kitapçı, *Arapların Türkistan'a Girişi*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 2000, s.156-158.

¹³⁹ Ebu'l-A'la el-Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, Çev: Ali Genceli, Hilal Yay., İstanbul 1972, s.271.

¹⁴⁰ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Sahabe Tabii ve Tebea Tabii*, s.195.

caret kervanlarına katılan mutasavvıf dervişler, Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını sağlamışlardır. Nihayet, M.S. X. yüzyılda büyük Türk grupları Müslüman olmuştur. İslamiyet, bu Müslüman Türkler arasında, ortak siyasi bir bünye meydana gelmesini sağlamış ve böylece ilk Müslüman Türk devletinin kurulması imkânları ortaya çıkmıştır.

Her milletin bir özelliği vardır. Türk milletinin özelliği de savaş sanatını iyi bilmesidir. Türk askerlik kültürü medeniyetimizin ayrılmaz bir parçasıdır. “*Asker millet*” olma özelliğimiz yapılan birçok harplerde ispatlanmıştır. Düşmana karşı anında ve etkili cevap verebilme, emirlerin eksiksiz yerine getirilmesi, komutanların ön safta çarpışmaları, düşmana iyi davranma gibi örnekler tarih kitaplarında geçmektedir. Bunlardan etkilenen Araplar Türk askerlerini orduya almaya başladılar. Emevi ve Abbasi ordularında asırlarca Türk emir ve erleri görev yaptılar¹⁴¹.

Abbasi İhtilali'nin başarısı, Horasanlıların verdiği desteğe bağlıdır. Abbas oğullarının temsil ettiği Ehl-i Beyt taraftarlarını destekleyen Horasanlıların, bu davaya katılmalarının sebepleri ise üç temel noktada toplanır:

1. Horasan'da yaşayan ve İslamiyet'i kabul eden yerli halkın, Emevilerden, kendilerine yaptıkları kötü muameleden dolayı nefret etmesi,
2. Peygamber soyuna duyulan sevgi,
3. Bir kurtarıcı veya Mesih arzusu, bekleyişi¹⁴².

Abbasileri iktidara getiren harekette İranlılar ve Soğdlular yanında Türkler de bulunuyordu. Emeviler, Müslüman Araplar hariç, Türklerin de içinde bulunduğu Mevali'ye karşı ayrımcı bir politika uygulamışlardır. Emeviler döneminde Türk topraklarını ve insanını ganimet kaynağı olarak görmüşlerdir. İslamiyet'in tebliğinde ilk dönemlerdeki samimiyet ve dürüstlükten ayrılmışlardır. Bunun için Türklerle Araplar arasındaki mücadeleler devam etmiştir. Türkler bunun içindir ki Abbasi hareketinin içinde yer almış-

¹⁴¹ Cemal Anadol, Fazile Abbasova ve Nazile Abbaslı, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 2002, s.325-326.

¹⁴² Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000, s.67.

lardır¹⁴³.

Abbassiler, iktidarı ele geçirince hilafet merkezini de Şam'dan Kufe'ye taşıdılar. Kufe'de Hz. Ali taraftarları ile araları açılınca kendilerine yeni bir başkent yapmaya karar verdiler. Halife Mansur Bağdat'ın yapılmasına karar verdi. Bu şehirde Horasanlı birlikler için kışlalar inşa edildi. Önemli kumandanlara iktalar verildi. Bunlar arasında Mübarek et-Türkî 'de vardı. Mübarek et-Türkî, Mansur'un ve Halid b. Bermek'in en güvenilir adamlarındandı.

Bağdat'ın kurulması ile ilgili bilgileri Hammad et-Türkî isminde bir raviden alınmıştır. Hammad, Halife Mansur'un yakın adamları arasında yer almaktadır. Hammad et-Türkî Bağdat'ın kurulmasında görev almıştır. Daha sonraki zamanlarda Hammad et-Türkî takriben M.769 yılında, Sevad'ın siyasi ve iktisadi kontrolünü yürütmekle görevlendirilmiştir. Bu görev bir çeşit âmillik olabilir. Halife Mansur devrinde devlet hizmetinde çalışan Türklerin sayısı bu iki kişiden ibaret değildir. Halife Mansur Türkleri devlet hizmetinde çalıştıran ilk halifedir.

Halife Mansur, oğlu Mehdi'ye şöyle vasiyet etmiştir: *“Mevaline teveccüh ile bak. Kendilerine iyilikte bulun. Onları kendine yaklaştırmaya çalış. Onlardan çok dost edin. Çünkü bir sıkıntıya düşersen onlar senin yardımına koşarlar. Horasan halkını hususi surette tavsiye ederim. Çünkü onlar bu devlet uğrunda canlarını ve mallarını feda etmiş en büyük yardımcıların ve taraftarlarıdır”*. Bu sözlerden de anlaşılıyor ki kaynaklara aksetmeyen fakat devlet hizmetinde çalışmış daha birçok Türk vardır. Halife Mansur'un Bağdat'a iskân ettiği birlikler içerisinde Türk birlikleri de olmalıdır. Çünkü yarım asırdan beri bazı Türk bölgeleri Müslüman Arapların hâkimiyeti altındadır. Bu zaman zarfında Türklerin askerlik alanındaki bilgilerini ve maharetlerini görmüş olmalıdırlar.

Mübarek et-Türkî Halife Mansur, Halife Mehdi (M.775-785) ve Halife Hadi (M.785-786) zamanlarında da görev yapmıştır. Halife Mehdi zamanında Kazvin bölgesinin âmilliğine tayin edilen Mübarek, burada kendi adıyla anılan şehrini kurarak adamlarını yerleştirmiştir. Mübarek et-Türkî M.786 yılında Medine'de isyan ederek halktan biat almaya başlayıp devlet hazinesini yağmalayan Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmakla

¹⁴³ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal-Dini*, Çev: İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yay., İstanbul 1987, C.1, s.433.

görevlendirildi. Mübarek et-Türkî isyanı bastıramayınca Halife Hadi tarafından malları müsadere edildi. Mübarek et-Türkî, Alevi taraftarı olduğu için isyanı bastırmada gayret göstermemiştir¹⁴⁴.

2.3. Talas Meydan Savaşı ve Önemi

Abbasiler iktidara geldiklerinde Batı Türkistan'da yeni bir askerî güç olan Çinlilerle karşılaştılar. Batı Türkistan'da Çinlilerle Türkler nüfuz mücadelesi içindeydiler. Çinliler bir yandan da Tibetlilerle mücadele içindeydi. Bu sıralarda Göktürk Devleti yıkılmış (M.743) ve Türgişler de zayıflamıştı. Bunun için Çinlilerle mücadele edecek bir güç kalmamıştı. Bu zamanlarda Müslüman Araplar Mâveraünnehir'de bazı başarılar kazanmışlardı. Müslüman Araplar bunun verdiği cesaretle Batı Türkistan'a bazı akınlarda bulununca bazı Türk beyleri Çinlilerden yardım istemişlerdi.

Çin'den ilk defa yardım isteyen Fergana İhşidi'dir. M.712 yılında Fergana Müslümanlar tarafından istila edilince eski makamına iadesi şartıyla Çin'in hâkimiyetini kabul etmiştir. Bunu diğer Türk beylerinin yardım talepleri takip etmiştir. Çin'in başında İmparator Hiuan-tsang (M.713-755) bulunmaktadır. Türgiş Hakanı Su-lu öldürülünce Çin İmparatoru M.747 yılında harekete geçti. Türgiş hakanı Su-lu öldürülünce Kara Türgişler ile Sarı Türgişler arasında mücadele başlamıştı. Türgiş hakanı Su-lu hem Arapların ilerlemesine mani oluyor hem de Çin'e sefer düzenliyordu¹⁴⁵.

Kara Türgişlerle Sarı Türgişler arasındaki mücadele neticesinde M.739 yılında Kara Türgiş Hanı Su-lu öldürüldü. Bu boşluktan faydalanan Müslüman Araplar ileri harekâta başladılar. Çinlilerin Kuça Valisi Kao Sien-Tche'de M.747 yılında büyük bir ordu ile harekete başladı. Çinliler Tokmak şehrini aldılar. Türklere kötü davranmaları ve Taşkent Beyi Bagatur Tudun'u öldürmeleri üzerine Türklerin Müslüman Araplardan yardım istemesine neden oldu. Çinlilerin üzerine Horasan Valisi Ebu Müslim, Ziyad b. Salih kumandasında güçlü bir ordu göndermiştir¹⁴⁶.

Çinlilerle Müslümanlar arasındaki savaş M.751 yılının Temmuz ayında Talas şehri ya-

¹⁴⁴ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, Çağrı Yay., s.81-84.

¹⁴⁵ İzzet Çıvgın ve Remzi Yardımcı, *İslam Öncesi Türk Tarihi*, Nobel Yay., Ankara 2007, s.89.

¹⁴⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C.I, s.138-139.

kınında başladı. Beş gün devam etti¹⁴⁷. Talas Meydan Savaşı başladığı zaman Arap ordusu Çinliler üzerine taarruz etti. Fakat Çinliler sayıca çok üstündü. Araplar da henüz hiç bilmedikleri bir milletle savaşıyorlardı. Bu yüzden durum onlar için çok zor olmaya başlamıştı. Tam bu sırada Karluk Bey'i savaşı bir tepeden seyrediyor ve Arapların galip gelmesini istiyordu. Müslümanların Çin ordusu karşısında zorlanmaya başladığını görünce emrindeki Türk süvari birliklerini savaş meydanına soktu. Yandan ve arkadan birdenbire müthiş bir ok yağmuruna tutulan Çin ordusu neye uğradığını şaşırıldı. Bozgun başladı ve Çinliler geriye doğru kaçmaya başladılar. Ama arkalarında Türklerin kılıç ve mızraklarından adeta kalın bir duvar vardı. O gün akşama kadar Araplarla Karluklar büyük Çin ordusunun tamamını yok ettiler¹⁴⁸.

Burada Talas hakkında bilgi vermeyi konumuzun anlaşılması açısından uygun buluyoruz. Talas, Kırgızistan ve Kazakistan'da bir ırmağın adıdır. Karakol ile Uçkoşoy ırmaklarının birleşmesinden meydana gelir. İrmağın uzunluğu 453 km'dir. Step bölgelerinde Talas ırmağından sulama işlerinde yararlanır. Talas ırmağı, step bölgelerinden geçtikten sonra Muymukum kumlarında kaybolur. Cambul ve Talas şehirleri Talas Irmağı boyunda kurulmuştur¹⁴⁹.

Savaşın sonuna doğru Karlukların Çin ordusuna arkadan taarruz etmeleri sonucunda Çinliler büyük bir hezimete uğradılar. 70.000 kişilik Çin ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında yok edildi. 20.000 kişilik kısmı esir alındı. Kao Sien-Tche ise az bir kuvvetle Çin'e kaçabildi.

Arap yazarlar eserlerinde Talas Savaşı hakkında pek bilgi vermemektedir. O yıllarda saltanat merkezindeki olaylar daha dikkat çekici olmalıdır. Bu savaşın ekonomik, sosyal ve kültürel önemli sonuçları olmuştur. Talas Savaşı'nın neticelerini şöyle sıralayabiliriz¹⁵⁰:

1. Talas Savaşı'nda Çinlilere karşı Türkler ile Araplar birleşmiştir. Bu savaştan sonra artık Araplarla Türkler arasında barış ve dostane ilişkiler başlamıştır. Bundan sonra Türkler, Abbasi Devleti'nin hizmetine girmeye başladılar. Türkler İslamiyet'i daha ya-

¹⁴⁷ Yazıcı, s.36-37.

¹⁴⁸ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s.65.

¹⁴⁹ Komisyon, "Talas", Türk Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., Ankara 1981, C.30, s.367.

¹⁵⁰ Yazıcı, s.36-37.

kından tanıma fırsatı buldular. Neticede Türkler içinde İslamiyet'i seçenler arttı.

2. Çinliler politikaları gereği uzun yıllardan beri Türkler üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Talas Savaşı ile bunu gerçekleştirmeye çalıştılar. Fakat Çinliler bunda başarılı olamadılar.

3. Talas Savaşı'ndan sonra Batı Türkistan'da Türk nüfuzu yeniden sağlanmıştı. Talas Savaşı'ndan sonra Karluklar harekete geçerek müstakil bir devlet (M.766-943) kurmuşlardır.

4. Türkler Talas Savaşı'nda esir düşen Çinliler vasıtasıyla keten ve kenevirden Semerkant'ta kâğıt imal etmeye başlamışlardır. Bu sırada İslam dünyasında yazı malzemesi olarak papirüs, parşömen vs. şeyler kullanılıyordu. Bunlar ise pahalı idi¹⁵¹.

5. Talas Savaşı'nın İslam dünyasına kazandırdığı bir başka yenilik ise yel değirmenleridir. Yel değirmenleri daha sonra İslam dünyasından Avrupa'ya geçecektir. Çin porselenleri de dünyaya yayılmıştır. Çünkü bazı porselenler tabaklara konulan zehiri açığa vurmaktadır.

6. Talas Savaşı'ndan sonra İslam ve Türk kültürü Uzakdoğu'da hissedilmeye başlanmıştır. M.756 yılında Çin'in kuzey eyaletlerinin kumandanı An Lu-shan isyan edince Çin İmparatoru Arap ve Uygurlardan yardım istedi¹⁵². Çin'e yardım gönderildi. İsteyen Müslüman askerlerin Çin'de kalmasına izin verildi. Bu Müslüman askerler Çin'de İslamiyet'i yaymışlardır¹⁵³.

7. Çin'de Talas Savaşı'ndan sonra İslam dünyasına ilgi arttı. İslam'la ilgili eserler çevrilmeye ve yazılmaya başlandı. Bu eserler içinde Tu Huan adlı bir rahibin İslamiyet ve prensiplerini içeren Ching Hsing Chi adlı eserini sayabiliriz¹⁵⁴.

Türklerin Talas Savaşı'nda Müslüman Arapları tercih etmeleri Orta Asya'nın İslam'a girmesini sağlamıştır. Bu savaştan sonra Türk-Arap ilişkileri dostluk ve barış içinde devam etmiştir. Türklerle Araplar arasında bazen savaşlar da yapılmıştır. Türkler Abbasilerin hizmetine girmeye başlamışlardır. Türkler artık hızlı bir şekilde Orta Doğu coğ-

¹⁵¹ İzzet Çıvgın ve Remzi Yardımcı, *İslam Öncesi Türk Tarihi*, s.90-91.

¹⁵² Yazıcı, s.40.

¹⁵³ Keskiöglü, s.52.

¹⁵⁴ Yazıcı, s.40.

rafyasını tanımaya başlamışlardır¹⁵⁵.

Bu konuda Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı ise farklı düşünmektedir. Türklerin Müslümanlığı meselesini sadece Talas Savaşı'na bağlamamaktadır. Türklerin Müslümanlığı meselesi 300 yıl sürmüştür. Bu insanlık tarihinin en büyük olayı aynı zamanda çok büyük bir oluşumdur. Türklerin İslamiyet'e girmesi ilk önce Allah'ın dilemesi, Müslüman fatihlerin gayretleri, Müslüman tüccarların çalışmaları, evliyaların himmeti, derviş gazilerin İslam'a davetleri, Türk hakanlarının denge arayışları, Müslüman Türklerin kâfir Türklerle çarpışmaları gibi nedenler Türklerin Müslüman olmasını sağlamıştır¹⁵⁶.

2.4. Abbasiler Döneminde Batı Türkistan'da Türk-Arap Münasebetleri

Abbasiler iktidara gelince devletin siyasetinde önemli değişiklikler olmuştur. Abbasilerin fetih siyaseti Emeviler zamanındaki gibi hızlı değildir. Abbasiler döneminde genellikle Batı Türkistan'da Türk-Arap ilişkileri olumlu geçmiştir. Çünkü Abbasilerin iktidara gelmesinde Türklerin büyük rolü olmuştur. Abbasi ihtilalinde Türkler de aktif rol almışlardır¹⁵⁷.

Abbasiler başa geçince Batı Türkistan'da Çinliler ile karşılaştılar. Kuteybe b. Müslim Mâveraünnehir'i fethettikten sonra Batı Türkistan'a yöneldi. Bu sırada II. Göktürk Devleti zayıflamıştı. Mâveraünnehir'deki Türk beyleri Arap hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Türgeş Devleti de Araplara karşı başarılı olamamıştı¹⁵⁸. Bunun için Türklerin bir kısmı Çinlilerden yardım istemişti. Bu sırada Çin'de T'sang Hanedanına mensup olan İmparator Hiuan Tsang (M.713-755) vardı.

Fergana M.712 yılında Müslümanlar tarafından işgal edilince, Fergana İhşidi Çin'e sığındı. Çin'in hâkimiyetini kabul etmek şartıyla eski makamına iadesini istedi. Fergana İhşidi Çin'in yardımını isteyen ilk Türk hükümdarıdır. Buhara hükümdarı Tuğşada, M.716 yılında kardeşi Arslan'ı Çin'e göndererek Müslüman Araplara karşı yardım istemiştir. Semerkant hükümdarı Gurek Emevilerin hâkimiyetini kabul etmesine rağmen, M.719 ve 731 yıllarında da Çin'den yardım istemiştir. Toharistan yabgusu da Çin'den

¹⁵⁵ Osman Turan, *Türkler ve İslamiyet*, s.11.

¹⁵⁶ Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler Talas Nazariyesinin Çöküşü*, 4. Baskı, Kuzucular Ofset, Konya 1994, s.61.

¹⁵⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.57.

¹⁵⁸ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, T.K.A.E. Yay., Ankara 1993, s.159.

M.719 ve 727 yıllarında yardım istemiştir.

Su-lu Kağan öldürülünce Türkes Devleti'nde iç karışıklıklar çıkmıştı. Bu karışıklıklardan faydalanan Çin, İli Vadisi ve Isık Göl çevresinde etkisini hissettirmeye başlamıştı. Çin Tibet meselesini halledince Çin'in Kuça valisi Kao Sien-Tche, 747 yılında büyük bir ordu ile Batı Türkistan'a doğru harekete geçti. Bu sefer, Türkistan'ın siyasi mukadderatında önemli gelişmelere sebep olmuştur¹⁵⁹.

Hz. Ali soyuna yüksek maaş verilerek politikaya karışmamaları istenmişti. Fakat Abbasi ihtilalinden hemen sonra, Şii muhalefeti başladı. İlk ayaklanma M.750-751 yılında Buhara'da patlak verir. "Kan dökmek ve adaletsizlik yapmak için Hz. Peygamber ailesinin peşinden gitmedik" diyen Şarik b. Şeyh, Ali soyu adına ayaklandı. Buhara'nın fakir halkı, Şarik çevresinde toplandı. Çıkarları söz konusu olunca, Buhara egemeni Hudat ve büyük tüccarlar, Ebu Müslim'in isyanı bastırmak için yolladığı komutan Ziyad b. Salih safında yer aldılar. Ziyad b. Salih isyanı bastırdı. Yine benzer bir ayaklanmayı Ziyad Semerkant'ta bastırdı¹⁶⁰.

El-Me'mun daha şehzadeligi zamanında, imparatorluğun en hareketli bölgesi olan Horasan'a vali olarak gönderilmişti (H.192/M.807). El-Me'mun'un Türkler ve Türk hakani ile temasları Horasan'da vali olduğu yıllarda başlamıştır. El-Me'mun Horasan'a geldikten sonra Türk yurtlarına birçok seferler düzenlemiş ve bunda belirli ölçüde başarılı olmuştur. Nitekim onun Türklerle karşı yaptığı gaza ve başarılarını şiirlerinde öven bir şair şöyle demiştir:

"Hakan, geri çekilip gittiği hâlde senin atlıların onun üzerine yürüdüler ve yiğitçe dövüştüler,

Sonunda Taşkent'in ötelere kadar ilerlediler ve öyle bir yere vardılar ki, orada sen hakana Türklerini bir ganimet olarak bağışladın, bıraktın¹⁶¹."

El-Me'mun, Türkler ve Türk büyüklerine karşı her zaman saygılı davranmış, onları İslam dinine kazandırmak istemiş, bu yolda kendisinden önceki halifelere göre büyük

¹⁵⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.57-58.

¹⁶⁰ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998, s.199-201.

¹⁶¹ Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru*, s.51.

mesafeler almıştır. Mâveraünnehir ve Fergana civarındaki halkı İslam'a teşvik etmiştir. İslam'a davet ederken halka zor kullanılmamasını istedi. Onun bu durumu Abbasi hanedanını iktidara getiren Horasanlılara karşı gösterilen umumi politik ilginin dışında düşünülmelidir¹⁶².

El-Me'mun'un Türklere karşı bu sıcak ve samimi davranışları, ana tarafından Türk olmasından kaynaklanır. Onun anası Meracil adında Türk asıllı bir cariyedir. Türkleri kendisine en büyük destek olarak görmüş ve onları kendi safına çekmek istemiştir. Bunun için Türk büyüklerinin Müslüman olmaları için teşebbüslerde bulunmuştur¹⁶³.

El-Belazuri, el-Me'mun'un Horasan'da bu ilk valilik yıllarında Türklerle olan bu sıcak ilişkileri ve onları İslam dinine kazandırmak için gösterdiği ciddi gayretleri hakkında ilginç açıklamalarda bulunmaktadır. El-Belazuri'nin bildirdiğine göre:

El-Me'mun daha halife olmadan önce henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Türklere karşı gazalar yapılmasını ve onların Müslüman olması için çaba sarf edilmesini emrederdi. Onlardan Müslümanlığı kabul edenlere çok yumuşak davranır, izzet ve ikramlarda bulunurdu. Hele Türk hükümdarlarından biri Müslüman olup da kendisini ziyarete gelmişse el-Me'mun ona izzet ve ikram için ne yapacağını şaşırır kalırdı. Onları lütuf ve ihsanlara boğardı¹⁶⁴.

El-Me'mun, Horasan'da Türklerle yakından ilgilenen ve bunu devlet politikası hâline getiren ilk Abbasi valisi olmuştur. Bu müspet politika sonucu onun çevresinde, birçok Türk toplanmıştı. O, daha Horasan'da vali iken bu Türklerden oluşan ve kendisine son derece bağlı birlikler kurmuş, üstelik bu birliklerle başarılı gazalarda bulunmuştu¹⁶⁵. El-Câhiz bu husustaki yakın müşahedelerini dile getirirken şöyle demektedir:

“Bir defasında Halife el-Me'mun'un gazalarının birinde, onun karargâhı yakınında, sağ tarafta Türklerden yüz kişi sol tarafta başka askerlerden yüz kişi olmak üzere, yolun iki tarafında dizilmiş bir bölük süvari gördüm. Onlar, saflar hâlinde Halife Me'mun'un gelmesini bekliyorlardı. Öğle vakti olmuş, sıcaklık da son derece şiddetlenmişti. Derken Halife el-Me'mun çıkageldi. Fakat buna rağmen üç ve dört nefer hariç Türklerin hepsi

¹⁶² Mevlana Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Toker Yay., İstanbul 1971, s.903.

¹⁶³ Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, s.51.

¹⁶⁴ El-Belazuri, s.626-628.

¹⁶⁵ Kitapçı, s.51-52.

*dimdik ve atlarının üstünde duruyorlardı. Diğer askerlere gelince, sıcağın üç veya dördü hariç hepsi kendilerini yere atmış ve serilmiş kalmışlardı*¹⁶⁶.

Herat yöresindeki Buşeng hâkimleri soyundan Tahir b. Hüseyin, Halife el-Me'mun'un (M.813-833) kardeşi Emin'e karşı verdiği başarılı taht kavgasında halifenin gözüne girdi. M.821 yılında Horasan genel valiliği ile ödüllendirilen Tahir'in bu konumu sonraki yıllarda fiilen irsîleşti ve M.873 yılına kadar Tahiri sülalesinin elinde kaldı. Bu özerk valiler veya bağımsız hükümdarların, Horasan'ın Nişabur kentindeki sarayı, İslamiyet'i doğuya doğru yayma çabalarının karargâhı oldu.

Sülalenin kurucusunun torunu Abdullah b. Talha (M.830-845), kendi oğlu Tahir'i Oğuz Türklerinin elindeki bozkır kuşağının içlerine doğru sefere yolladı. Belazuri'nin ifadesi ile Tahir, "*daha önce kimsenin ulaşamadığı yerleri fethetti.*" Bu tür akınların hatırı sayılır ekonomik boyutları da vardı. Çünkü çok önemli bir değer olan köleler bu yolla sağlanıyordu. Gene bu Abdullah zamanında Tahir'in ele geçirdiklerinden olan 2.000 dolayında Oğuz esirine 600.000 dirhem fiyat biçilmiştir. Abdullah'ın halefi ise, M.847 yılında Halife Mütevekkil'e 200 dolayında köle hediye etti. Daha sonra köle alım satımı, Samaniler döneminde büyük bir ticari faaliyet hâline geldi. Zamanla doğudan insan sevkıyatı, daha çok Orta Asya Türklerinden sağlanan Gulamlara (askerî köle) indirgenirdi. Bu Türkler önce halifelik ordusuna, giderek devlete egemen oldular. İlk başlarda savaşçı özellikleri ve doğrucu karakterleri nedeniyle hüsnükabul gördülerse de, Yakın Doğu'ya girişleri, IX. yüzyıl halifelerinin ne onaylayabileceği ne de önleyebileceği sonuçlar doğurdu. Bundan böyle Orta Doğu siyasetine, ta Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Türkler damgasını vuracaktır¹⁶⁷.

Samanoğulları zamanında müdafaa siyasetinden vazgeçilerek bozkırlara fetihler yapıldı. M.893 yılında bugünkü Evliya Ata'nın yerinde olan Talas şehri alındı. Kiliseler camiye çevrildi. Mâveraünnehir ve Horasan'da İslamiyet'in yayılmasını sağlayan en önemli vasıta medreseler olmuştur¹⁶⁸.

Bütün kavmiyle birlikte Müslümanların safına ilk katılan göçebe hükümdar Satuk Buğra Han olmuştur. Bu önemli olay M.950 yılında vuku bulmuştur. Bunlar herhâlde

¹⁶⁶ El-Câhiz, s.76.

¹⁶⁷ Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.464.

¹⁶⁸ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.78.

Tarbagatay yamaçlarından inerek İli vadisine ve Isık Göl taraflarına yerleşmiş olan Karluk Türkleri olabilir. Belki de Turfan havalisinde oturan Tokuzoğuz adlı Türk kabile birliğinin bir kolu olarak daha batıya düşmüş bulunan ve bir Türk kabilesi olan Yagma'dan türemiş olması da ihtimal içindedir.

Satuk Buğra Han İç Asya'da, Karahanlılar memleketi diye geçen yeni ve büyük bir Türk devleti kurmuştur. Bu devletin iki önemli büyük şehri vardı. Bunların biri, bugün de iyi bilinen Kaşgar'dır. Öteki ise eski zamanlarda adı çok söylenmiş olan ve Çu nehri kıyısında, Isık Göl'ün yakınında bir yerde bulunan Balasagun idi. Müslümanların fetih politikası Karahanlılara kalmıştı¹⁶⁹. İslamiyet'in cihadı emretmesi, ölenlerin de cennete gitmesi Türklerin fikrine uygun düşmüştür. Türkler asker bir millet olduğu için de İslamiyet kolayca yayılmıştır¹⁷⁰.

İslamiyet'e geçen Karahanlılar birbiri ardından Yarkent'i ve Hotan'ı almışlar. Hotan şehri Budist medeniyetinin eski kalesi idi. Budist kiliselerinin yıkıntıları üzerinde camiler yükselmiş, eski Budist manastırları Müslüman Araplar ve Türklere mahsus medreseler hâline getirilmiştir. Yeni Türk-İslam hayatı az zaman içinde, yeniçağların düşüncesine uygun Türk ilim ve edebiyatını oluşturmuştur. En hacimli şiir mecmuaları, lügat kitapları gibi bugün elde bulunan birçok Türk-İslam eserleri o zamana aittir¹⁷¹.

2.5. Abbasiler Döneminde Hizmete Alınan Türkler

Türklerin Orta Doğu'ya yayılmaları Araplar zamanında çok kuvvet kazandı. Müslüman Arapların Horasan ve Mâveraünnehir'deki fetihleri esnasında esir edilen veya barış yoluyla onlara katılan Türk asilzadeleri, Emeviler devrinden itibaren askere alındılar. M. IX. asrın ortasında, Orta Asya'da vuku bulan göçler dolayısıyla Türkler memluk veya ücretli asker sıfatıyla halife ordularına alınmaları ani olarak çoğaldı. Abbasilerden Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil dönemlerinde (M.840-860) Türk askerlerin, Arap devletinin idaresinde gittikçe nüfuzları arttı. Arap hizmetine alınan ilk Türk asilzadelerinden el-Suli ailesi Cürcan'dan, Benî Bayçur ailesi ve Benî Akşid Fergana'dan, Afşinler Uşrusane'den, el-Turkişi Semerkant'tan ve el-Bikiye ailesi de Huttelan'dan ortaya çıkmışlardır.

¹⁶⁹ L. Lıgeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, M.E.B. Yay., İstanbul 1970, s.175-176.

¹⁷⁰ Barthold, s.93.

¹⁷¹ Lıgeti, s.175-176.

Türklerden yönetici veya zengin sınıfa mensup kişiler İslamiyet’i kabul etmişlerse de, alıştıkları inançlarını hemen terk edemediler. Arap devleti için faydalı olacağı anlaşılan bazı millî gelenek ve göreneklerinin muhafazasına halifeler dikkat etmiştir. Mesela Huttelan beyleri eskiden iyi atlar yetiştirmekle meşhur idiler. Onlar bu işi eskisi gibi devam ettirmekle memur edildiler. Halifeler ve Arap ordusuna at yetiştirmek için, gerek Bağdat civarında ve gerek kendi memleketleri olan Huttelan’da kendi yılmalarını bulundurlardı. Meşhur “Arap-atı” neslini yetiştirenler de başlıca bu beyler olmuştur. Türklerin askerlik özelliklerinin korunması hususuna bazı Abbasi halifeleri çok ehemmiyet vererek, onların Türk olmayan milletlerle evlenmelerine bile müsaade etmediler.

Abbasi ordusundaki Türkler, çeşitli kabilelere mensupturlar. Bunların isimlerinden hangi Türk kabilesine mensup olduklarını kolayca tespit edebiliyoruz. Mesela İbn Kayıglı, yani Kayıglı; Khifcakhi yani Kıpçaklı; Khallukhi yani Karluklu; İbn Azgiş yani Azgişoğlu ve İbn Yemak yani Yemakoğlu gibi. Bunların bazıları Oğuzlardan ve bazıları da Tokuzoğuzlar’dandır¹⁷².

Halife Mu’tasım, Türkleri toplamayı sever ve onları sahiplerinden satın alırdı. Elinin altında 4000 Türk askeri vardı. Onlara çeşitli kumaş elbiseler giydirir, altın kemer ve altın ziynet takardı. Yemen, Mısır ve Kayyıs uçlarından da asker toplamış ve onlara “Mağârîbe” adını vermişti. Horasan askerlerini Fergana’dan, diğerlerini Uşruşana’dan seçerdi. Halife Mu’tasım’ın Türk ordusu çoğalmıştı. Türkler, sokaklarda atlarıyla giderken zayıflar ve çocuklar zarar görürlerdi. Bağdat halkı, kadına, yaşlıya, çocuk ve âmâyâ çarptıklarında onlara öfkelenir ve bunu yapanı öldürürlerdi. Bu yüzden Mu’tasım onları şehir dışında bir araziye nakletmeye karar verdi. Bağdat’a 4 fersah mesafedeki Baradan’a yerleştirdi¹⁷³.

Halife Mansur, amcası Abdullah’ın ve ihtilalin elebaşı olan Ebu Müslim’in ortadan kaldırılmasıyla rahat bir nefes alacaktı. Ebu Müslim’i bir hile ile katlettirdi (M.755). Ebu Müslim’in tarafını tutan Ebu Nasr Malik b. Heysem’in halledilmesi işini de Züheyr b. et-Türkî ’ye havale etti. Ebu Nasr, Hemedan’da hapsedildi. Bir süre sonra halifeden aldığı mektup üzerine serbest bıraktı. Halifeden katledilmesini emreden ikinci bir mek-

¹⁷² Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1981, C.I, s.174-175.

¹⁷³ Mesudi, *Muruc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Selenge Yay., Çev: Ahsen Batur, İstanbul 2004, s.230.

tup aldıysa da iş işten geçmişti. Ebu Nasr Hemedan'dan ayrılmıştı¹⁷⁴.

Abbasilerin ilk devirlerinde devlet hizmetinde büyük memurlar görülmeye başlanmıştır. Mesela, H.137 yılı olayları arasında Hemedan valisi ve Huzâa kabilesinin mevlası Züheyr b. et-Türkî bulunmaktadır. Bu kişi valilik yapmıştır. Abbasi ihtilalinde bazı faaliyetlerde bulunmuş olabilir¹⁷⁵.

Abbasiler iktidarı alınca ilk iş olarak devlet merkezini Dımaşk'tan Kufe'ye taşıdılar. Ebu'l-Abbas es-Seffah ilk hutbesini Kufe'de okuyarak burayı merkez ilan etmişti. Fakat Kufe önceden beri Ali taraftarlarının çoğunlukta olduğu bir şehirdi. İlk önceleri Abbasiler, Ali taraftarlarının desteğini sağlamışlardı. Fakat sonradan Abbasiler tutumlarını değiştirdiler. Bunun için Kufe Abbasiler için emin bir yer olmaktan çıkmıştır. Ebu'l-Abbas devletin merkezini Anbar'a, Mansur ise Haşimiye'ye nakletmiştir. Haşimiye şehri Halife Mansur için emniyetli bir şehir olmadığından Bağdat'ın kurulmasına karar vermiştir¹⁷⁶.

Bağdat'ın kurulduğu yıllarda Mübarek et-Türkî, Halife Mansur ile Halid b. Bermek'in en güvenilir adamlarındadır. İlk iş olarak Bağdat'ın yeri tespit edilmiştir. Daire şeklinde olan Bağdat'ın merkezinde halifenin sarayı vardı. Çevresine de devlet daireleri, camiler, devlet memurlarına ait ikametgâhlar ve Horasanlı birlikler için kışlalar yapılmıştır. Bağdat'ın kurulduğu yıllarda halife önemli kumandanlarına topraklar dağıtmıştır. Bu kumandanlar içinde Mübarek et-Türkî de vardır.

Halife Mansur devrinin bir diğer önemli kişisi de Hammad et-Türkî 'dir. Hammad et-Türkî de Bağdat'ın kurulması sırasında görev almıştır. Halife Mansur Hammad et-Türkî 'yi M.769 yılında Sevad'ın siyasi ve iktisadi işlerini yürütmekle görevlendirilmiştir. Bu görev bir çeşit Sevad'ın âmilliği de olabilir.

El-Câhiz'e göre ilk defa Türkleri devlet hizmetine alan kişi Halife Mansur'dur¹⁷⁷. Bu hususta İbn el-Esir şu rivayetlerde bulunmaktadır. Halife Mansur, oğlu Mehdi'ye şu vasiyette bulunmuştur: *“Azatlılar takımına iyi bak ve onlara iyilik yap; onları kendine yaklaştırmaya çalış ve sayılarını çoğalt; çünkü başın derde girip sıkıştığın zaman yar-*

¹⁷⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.80-81.

¹⁷⁵ El-Cahiz, s.29.

¹⁷⁶ Yıldız, s.81.

¹⁷⁷ El-Câhiz, s.29.

dımına koşacak olan onlardır; fakat bunu da yapacağını sanmıyorum ”¹⁷⁸. Bu sözlerden anlıyoruz ki Halife Mansur devrinde devlet hizmetinde çalışmış fakat kaynaklara geçmeyen daha birçok Türk vardır¹⁷⁹.

El-Mehdi halife olduktan sonra (M.775-785) babası gibi Türklere ilgi göstermiştir. Şakir et-Türkî, Mübarek et-Türkî ve Tulya et-Türkî bu devirde yetişmiş ve zirvedeki Türk komutanları arasındadır.

El-Mehdi'nin oğlu el-Hadi halife olmuştu (M.785-786). Mübarek et-Türkî de halifenin hizmetindeki Türk komutanlardan biri idi. Mübarek et-Türkî, Hz. Ali'nin torunlarından Hüseyin b. Ali Medine'de başkaldırdığı zaman (H.169/M.786), emrindeki Türk birlikleri ile bu isyanı bastırmıştır. Daha sonra halife onu Kazvin'e göndermiştir¹⁸⁰. Mübarek et-Türkî burada devlet otoritesini sağlamıştır. Bir de garnizon kurarak maiyetindeki Türkleri bu garnizona yerleştirmiştir. Daha sonra burası bir şehir hâline gelmiştir. Kurucusundan dolayı Medine-i Mübarek adını almıştır¹⁸¹.

Harun er-Reşid devri (M786-808), Türkler açısından ayrı bir özellik arz etmektedir. Sarayında bulunan birçok Türk asıllı cariyeler ile Türk askerî varlığı hissedilir hâle gelmiştir. El-Me'mun ve el-Mu'tasım, bu Türk asıllı cariyelerden doğmuş ve bunlar Ümmü'l-Veled olmuşlardır. Abbasiler devrinde bu lakabı kazanan cariyelerin ekseriyeti Türk'tür. Bu cariyelerin sayıları dokuzdan fazladır¹⁸².

Türk asıllı komutanlarından Eba Süleym Ferecü'l-Hâdim et-Türkî zirveye tırmananlar arasındadır. Ferecü'l-Hâdim H.171/M.787 yılında, Tarsus'u tahkim ile görevlendirilmiştir. Tarsus'u bir askerî garnizon hâline getirmiştir. Bizanslılara karşı buraya 3000 civarında asker yerleştirmiştir. Bunlar Ferec'in kendi Türk asıllı askerleridir¹⁸³. Bu devirlerde Harun er-Reşid'in hizmetine girmiş bir Türk daha vardır. Kendisinden Hakan veya Hâdimü'r-Reşid adıyla bahsedilen bu kişi Tarsus'ta çalışmıştır. Tarsus'a âmil garnizon komutanı olarak tayin edilmiş ve oraya yerleşmiştir. El-Me'mun Tarsus'ta vefat edince (H.218/M.833) bu Türk hakanın köşküne defnedilmiştir. Hâdimü'r-Reşid, Halife

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, C.VI, s.24.

¹⁷⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., İstanbul 2000, s.83.

¹⁸⁰ Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının ilk Zuhuru*, s.47.

¹⁸¹ Ramazan Şeşen, s.144.

¹⁸² Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının ilk Zuhuru*, s.47.

¹⁸³ Ramazan Şeşen, s.9.

Vâsık devrinde de Tarsus'ta görevi başında bulunmuştur. Bizanslılara karşı askerî harekâtlara katılmıştır.

Harun er-Reşid devrinde Türk komutanlardan Ebu Süleyman et-Türkî, Bizans sınır boylarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir. Ebu Süleyman et-Türkî, Aynı-Zerba şehrini imar etmekle görevlendirilmiş ve şehri gayriaskerî garnizon hâline getirmiştir (H.180/M.796). Harun er-Reşid devrinde, sınır boylarındaki kaleler Türk asıllı komutanlar tarafından imar ve tahkim edilmiştir. Buralara çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu askerî birlikler yerleştirilmiştir. Abbasi Halifelerinin Arap ve İran asıllı askerlerinin yanında Türklerin de arttığı görülmektedir.

Bu Türklerden oluşan muhafız birliği, Harun er-Reşid'i görmek için gelen heyet ve sefirlerin karşılanmasında görev almışlardır. Harun er-Reşid'e Hint hükümdarları tarafından gönderilen bir heyet gelmiştir. Harun er-Reşid'e gönderilen bu elçi Bağdat'a geldiğinde, Harun er-Reşid onlara izzet ve ikramlarda bulunmuştur¹⁸⁴. Bu cümleden olmak üzere el-Câhiz derki:

“Türk askerlerine tam teçhizatlı bir şekilde ve karşılıklı iki saf olarak aynı hizada durmalarını emretti. Türkler heyetin geçeceği yolun iki tarafına saflar hâlinde bekliyorlardı. Onların hepsi pür silah ve zırhlarını da giydikleri hâlde öyle bir duruşları vardı ki ancak gözleri görülebiliyordu. İşte Hint heyeti bu Türklerin arasından geçerek halifenin huzuruna kabul edilmişlerdi”¹⁸⁵.

Vâsık Billâh devrinde Medine yollarını kapatarak hacıları öldüren, Müslümanların mallarını yağmalayarak hac görevini yapmayı yasaklayan Urban'ı da Büyük Boğa cezalandırmış ve hac yollarını açmıştı. Mütevekkil Alellah zamanında Azerbaycan'da ortaya çıkan Muhammed b. Bağis de, Küçük Boğa tarafından yok edilmiştir.

Türkler, İslam'ı tehdit eden güçleri ezmekle kalmıyor, kargaşa çıkartan mezheplerle de uğraşıyorlardı. H.364 yılında Suriye'yi Rafizîlikten kurtaran Türklerdi. Muizz-i Alevi, cemaatle kılınması Hz. Ömer zamanında başladığı için, Teravih namazının kılınmasını emretmiş Mısır'da ve Suriye'de bu emir derhâl uygulanmıştı. Şam ileri gelenlerinin

¹⁸⁴ Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının ilk Zuhuru*, s.47-49.

¹⁸⁵ El-Câhiz, s.29.

isteği ile Eftekin Suriye'ye girmiş ve Müslümanları baskıdan kurtarmıştır¹⁸⁶.

Abbasi saraylarında Türk kadınları da görev yapmışlardır. Zekâsı ile dikkatleri çeken Naim, el-Mu'tazid Alellah (M.870-892) devrinin son yıllarında el-Mu'tazid Billâh lakabıyla hilafet makamına geçen oğlu Ahmed'in ilk yıllarında hilafet saraylarına gelmiştir. Halife el-Mu'tazid'in saraylarında Çiçek Hatun, Katru'n-Nedâ Hatun gibi birçok Türk asıllı cariyeler de görev yapmıştır¹⁸⁷.

Türk hakanlarından Kılıç b. Aslan Han ile İlik Hanları Devleti'nin hükümdarı Satuk Buğra Han zamanında Türklerin çoğunluğu Müslüman oldu¹⁸⁸. Cevdet Paşa bunu Kısas-ı Enbiya'sında şöyle anlatır: “*H.349/M.968 senesinde Türklerden 200 bin çadır halkı (hargah) İslam ile müşerref oldular. Hargah, deriden mamul çadır ve oba demek olduğundan, bir hargah bir hane halkı demektir. Bu kadar halkın bir defada İslam dinine dâhil olmaları, İslam âleminde vukuat-ı mühimmedendir*¹⁸⁹. *H. 435 senesinde de Bulgar memleketlerinde yaylayıp kışlamak üzere Balasagun ve Kaşgar havalisine gelen gayrimüslim Türklerden 10.000 oba halkı İslam dini ile müşerref oldular ve Kurban bayramında 120 bin baş koyun kurban ettiler. Türklerden Müslüman olmayan ancak Hitaylılar ile Tatarlar kaldı*¹⁹⁰.” İşte bu hadise İslam tarihinin en büyük vakalarından biridir. Bu din, Türkleri İslam'ın ve cihanın kaderinde en büyük rolü oynamaya sevk etmiştir¹⁹¹.

Satuk Buğra Han'ın rüyası ile menkıbeleşen bu olayla Karahanlılar ilk Müslüman Türk Hakanlığı olma şerefini kazandılar. Bu arada Karluk boyu Müslümanlığa girdi¹⁹². Satuk Buğra Han Tezkiresi'ne göre, “*Allah'ın Resulü Hz. Muhammed Mirac'a çıktığı gece peygamberler arasında tanımadığı bir kimseyi görmüş ve Cebrail'e hangi peygamber olduğunu sormuş. Cebrail onun peygamber değil, 333 yıl sonra Türkistan'ı dininize sokacak olan Satuk Buğra Han'ın ruhu olduğu cevabını vermiştir. Hz. Peygamber sonsuz bir sevinç içinde yere inmiş ve Türkler arasında dinini yüceltecek ve yayacak olan*

¹⁸⁶ M. Şemseddin Günaltay, *Geçmişten Geleceğe (Maziden Atıye)*, Marifet Yay., İstanbul 2000, s.129-130.

¹⁸⁷ Kitapçı, *Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1991, s.9.

¹⁸⁸ Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi (Hz. Peygamberden zamanımıza kadar)*, Ötüken Yay., İstanbul 1974, s.358.

¹⁸⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, Çev: Mahir İz, M.E.B. Yay., İstanbul 1973, C.III, Kısım:I, s.11.

¹⁹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, C.III, Kısım: I, s.98.

¹⁹¹ Ahmed Hilmi, s.358.

¹⁹² Esin, s.163.

Buğra Han'a dua etmiş. Ashabı da onu görmek istemişler. Hz. Muhammed arzularını kabul edince, başlarında Türk külâhı ve silahlı kırk atlı selam vererek yaklaşmış. Bunlar Satuk Buğra Han ve arkadaşlarının ruhları imiş.” Satuk Buğra Han bir gece rüyasında gökten bir adam indiğini ve kendisine Türkçe olarak, “Müslüman ol dünya ve ahretini kurtar” dediğini görür; uyanır ve Müslüman olur¹⁹³.

Türkler arasında kitle hâlinde ilk Müslüman olanlar Volga ve Kazan havalisindeki İtil Bulgarlarıdır. Bu sıralarda, Büyük Bulgarların hanı da Müslümanlığı kabul eder ve top yekûn Müslümanlığa girerler¹⁹⁴. İkinci hadise ise, Karahanlı Hakanı Satuk Buğra Han'ın M.920 yılında Müslüman olması ve bütün tebaasına İslam'ı buyurmasıdır¹⁹⁵. Satuk Buğra Han Destanı'nın orijinal yazması 135 sayfa olup güzel efsanelerle Türklerin İslamiyet'i kabulü anlatılır¹⁹⁶.

M.960'ta ise üçüncü büyük hadise gerçekleşti. Oğuzlar Müslüman oldu. İkiyüz bin çadır halkı Müslümanlığa geçti. X. asrın sonlarında Türk yurdunun tamamına yakını Müslüman olmuştu¹⁹⁷.

2.6. Abbasiler Döneminde Sugur ve Avâsım Bölgelerinde Türkler

İslam ile müşerref olan Araplar Anadolu'yu çökertmek için birtakım teşkilatlar kurmaya başlamışlardı. Hz. Ömer devrinden itibaren Avâsım adı verilen mıntıka, Müslüman Araplarla Bizans arazisini birbirinden ayıran Suriye-Anadolu askerî hudut ve müdafaa sahalarıydı. Başlangıçta her iki düşman devlet, aralarında oldukça geniş bir araziye boş bırakmışlardı.

Emeviler zamanında Müslüman Araplar Avâsım bölgelerine yerleşerek Rumların terk ettikleri şehirleri tahkim ettiler. Bu şehirler Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya idi. Bu şehirlerin hepsi askerî yolların birleştiği noktalarda yahut dağ geçitlerinin girişinde bulunuyordu. Kale ve burçlarla takviye edilen bu stratejik müstahkem mevkiiler, Abbasile-

¹⁹³ Köseoğlu, s.44-45.

¹⁹⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C.I, s.152.

¹⁹⁵ Köseoğlu, s.44-45.

¹⁹⁶ Yılmaz Öztuna, *Türk Tarihinden Portreler*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s.17.

¹⁹⁷ Köseoğlu, s.44-45.

re kadar Suriye’de teşkil ettikleri beş askerî mıntıkadan en kuzeyindekine yani Kınnesrin’e bağlı kaldı¹⁹⁸.

Kuzey-Doğu Anadolu’da ve Güney Kafkasya’nın en büyük bölümünde Ermeniyeye Eyaleti kurulmuştu. Avâsım Anadolu’yu, Ermeniyeye ise Ermeni bölgelerini çökertmek için çalışıyordu.

Anadolu akınlarına Abbasiler (M.750-1258) döneminde de devam edildi. Harun er-Reşid (M.786-809), halifeliğinin ilk yıllarında büyüyen Kınnesrin’i el-Avâsım adı altında müstakil bir idare bölgesi hâline getirdi (M.786). Bu alan bütün Antakya mıntıkasında, takriben güneybatıda Asi Nehri, güneydoğuda Halep ve Menbiç’e ve bunun kuzeyinde Bizans hududuna kadar bütün araziye kaplıyordu¹⁹⁹.

İlk Arap fetihlerinden itibaren bu askerî bölge iki kısma ayrılmıştı:

1. El-Avâsım: Harun Reşid tarafından H.170 yılında el-Cezire ve Haleb’in 25 km. güney batısında Kınnesrin’den ayrı olarak oluşturulan bu sınır şehirlerine Avâsım denilmiştir²⁰⁰.

2. Sugur veya Sugur el-İslam: Bizans sınırına en yakın kuzey ve kuzeydoğudaki müstahkem kale ve şehirlerdir. Bu sugur bölgesi X. asrın ortasında Akdeniz sahilindeki Avlas’tan başlayıp Tarsus, Adana, Misis, Zapatra, Maraş, Malatya ve Hısn-ı Mansur’a ulaşıyordu²⁰¹. Fırat üzerinden hareketle Sumaysat’a ve Fırat’ın batı sahilini takip ederek Balis’i içine alıyordu. Bu bölge biri Suriye’ye, diğeri de Irak’a ait olmak üzere iki kısımdı. Birincisi Maraş’la birlikte Suriye-Kilikya arasındaki mühim geçitleri ihtiva eden müstahkem kuşağın bütün batı kısmını, ikincisi ise Maraş’ın doğusundaki hat üzerinde bulunan mevkileri ihtiva ediyordu. Bunlardan birincisinin merkezi Tarsus, ötekinin ise Malatya idi. Daha önemli olan Tarsus Kınnesrin’e, Malatya’da el-Cezire (Harran) eyaletine bağlanmıştı. Tarsus Suguru Bizans ile Kilikya, Malatya Suguru ise Ceyhan ile Fırat arasındaki eyaletlerine karşı faaliyet gösteriyorlardı.

¹⁹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Avâsım”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Vakıf Yay., İstanbul 1991, C.4, s.111.

¹⁹⁹ Zeki Atçeken, Yaşar Bedirhan, *Malazgirt’ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Eğitim Kitapevi Yay., Konya 2004, s.10.

²⁰⁰ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev: Zeki Meğamiz, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971, C.I, s.285.

²⁰¹ Casim Avcı, “Sugur”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Yay., İstanbul 2009, C.37, s.473.

İslam gazilerinin durak yerleri olan bu Sugur vilayetlerine günahlarını affettirmek ve cihat sevabı kazanmak için gelenlerin içinde Türkler çoğunlukta idi. Horasan'dan, İran'dan ve Mâveraünnehir'den gelen Türk askerleri Abbasiler tarafından Tarsus, Misis, Aynzarba, Adana, Maraş, Hades, Malatya, Amid, Meyyafarikin, Ahlat, Malazgirt, Erzurum gibi sınır şehirlerine yerleştiriliyordu. Bunlar Anadolu'ya yerleşen ilk Müslüman Türk askerleridir.

Halife Harun er-Reşid ve oğlu Mutasım (M.833-842) zamanında Türk sayısı bir hayli artış gösterdi. Türk askerleri Anadolu içlerine doğru Bizans'la yapılan savaşlarda büyük hizmetlerde bulundular. Halife Mütevekkil (M.847-861) zamanında hilafet ordusunun çoğunluğu Türklerden meydana gelmişti. Bu sebeple adı geçen askerî bölgelerin idaresi Türk komutanlar tarafından yürütölmeye başladı. Bu kumandanların önemlilerinin isimleri şunlardır:

Vâsıf et-Türkî, Karinoğlu Fazl, Ferec et-Türkî, Amaçur et-Türkî, Bilgeçur, Ferganalı Halef, Togoanoğlu Ahmed, Ebu Said et-Türkî, Yazman, Busr Afşini, Kayıoğlu Ahmed, Burdoğlu Rüstem, Munis gibi komutanlardır. Suriye askerî hattının merkezi olan Tarsus'ta oturan bu Türk kumandanları, yaz ve kış olmak üzere yılda iki defa Bizans'a gazalara gidiyorlardı.

Türk kumandanlarından Afşin, İtah, Mengüçur, Ferganalı Ömer, Semerkantlı Haris, Boğa, Vâsıf gibi mücahitler de Bizans'a yaptıkları akınlarıyla şöhret kazandılar. Halife Mu'tasım devrinin büyük komutanlarından Afşin, Bizans İmparatoru Theophilos (M.829-842)'un ordularını dağıtarak Amorion'u ele geçirdi. Amorion halkını esir edip mallarına el koydu. Bu zaferden sonra büyük bir şöhrete kavuştu²⁰².

İslam orduları Halife Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer devirlerinde Suriye ve el-Cezire bölgelerini fethettiler. Toros Dağlarına kadar İslam Devleti'nin sınırlarını genişlettiler. Ermeniyeye ve Azerbaycan fethedilince tabii olarak Bizans İmparatorluğu ile sınırlar genişledi. Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki mücadele Sugur el-Şamiye ve Sugur el-Cezire denilen Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya hattı üzerinde devam ediyordu. Bizans İmparatoru Heraklios Suriye'yi kaybedince hudut bölgelerinin halkını içerilere çekti.

²⁰² Zeki Atçeken, Yaşar Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Eğitim Kitapevi Yay., Konya 2004, s.10-11.

Geniş bir bölgeyi boş bırakarak Müslüman Arapların ilerlemesini önlemeye çalıştı. Hudut bölgesinde bulunan Bizans askerleri İslam ülkelerine saldırıp yağma ve katliam yapıyorlardı. Müslümanlar da bu hudut bölgesine küçük birlikler yerleştirmişlerdi. Müslümanlar devamlı bir şekilde Bizans'a karşı akınlar yapıyorlardı. Müslüman Araplar bu hudut bölgesine Zavahi (dış arazi) adını vermişlerdir²⁰³.

Emeviler döneminde İslam orduları Bizans'a karşı akınlar yaparak bu boş araziye işgal etmeye başladılar. Elde ettikleri eski istihkâmları tamir ederek bunlara askerî birlikler yerleştiriyorlardı. Bu yerler Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya'da idi ki, bu yerler stratejik bakımdan önemli ve bazı yerlerin geçit yerleri konumunda idi. Bu şehirler Emeviler devrinde Suriye'deki ordugâhlardan Kınnesrin'e bağlı idi. Bu ordugâhlara *cünd* adı veriliyordu.

Abbasiler zamanında bu hudut bölgesi oldukça gelişti. Bizans'a karşı yapılan yaz ve kış seferlerine katılan askerlerin sayısı da çoğalmıştı. İslam birliklerinin sayısının artması bazı idari sorunlara sebep oluyordu. Bu geniş hudut bölgesinin ordugâhtan yönetilmesinin zorluklarını gören Halife Harun el-Reşid (M.786-809) bu hudut bölgesini (M.786-787) el-Avâsım adıyla müstakil bir bölge hâline getirdi.

Sugur ve el-Cezire valisi olan Abdülvehhab b. İbrahim, Halife Mansur'un emri üzerine Hasan b. Kahtaba el-Kataî ile birlikte M.756-757 yılında Malatya'ya geldi. Buraya Horasan birliklerini yerleştirdi. Adana ise M.758-760 yıllarında tahkim edilerek Salih b. Ali b. Abdullah idaresinde Horasanlı birlikler yerleştirildi.

Bizans ordusu M.778-780 yılında el-Hades'e akın yaparak şehrin surlarını yıktı. Bizans'ın yaptıklarının öcünü almak için Halife Mehdi, Hasan b. Kahtaba el-Tai'ye Bizans'a karşı akın yapmasını emretti. Bunun üzerine Hasan b. Kahtaba el-Tai ise 30.000 kişilik kuvvetle harekete geçerek Bizans kalelerini tahrip etti. Başka bir iş yapmayarak geri döndü.

Abbasiler iktidara gelince Müslüman Araplar idari ve askerî alandaki nüfuz ve yerlerini kaybettiler. Onların yerini ise Horasanlılar almıştır. Horasanlılar içinde Farslılarla birlikte büyük bir Türk nüfuzu da gelmiştir. Halifelerin isteklerine uyularak gelenler sınır

²⁰³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Ansiklopedisi*, Sugur ve Avasım Bölgelerinde Türkler, Çağ Yay., İstanbul 1990, C.III, s.344.

bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bunlar içinde gönüllüler de vardır. Bu cihat bölgesi olan Sugur'a Türkler yerleştirilmiştir²⁰⁴.

Halife Harun er-Reşid'in döneminde İslam-Bizans münasebetlerinde yeni bir safha açıldı. Harun er-Reşid halife olur olmaz Sugur ve Avâsımı tahkime başladı. Bu metruk ve ıssız mıntıkaya, Emeviler devrinde Araplar yerleşmeye ve Rumların tahrip etmiş oldukları şehirleri tahkim etmeye başlamışlardı. Tarsus, Adana, Ceyhan, Maraş ve Malatya strateji bakımından önemli yerlerdendir. Bu hudut arazisi ilk Abbasiler devrine kadar Suriye'de teşkil ettikleri beş Cündden en kuzeyindekine yani Cünd-Kınnesrin'e bağlıydı. Cünd, Halife Mansur (H.136-158/M.754-775) zamanından beri, ülkenin genişlemesinden dolayı çok büyümüşü. Halife Harun er-Reşid'de H.170/M.786'da, Cünd-Kınnesrin'i, el-Avâsım adı altında müstakil bir bölge hâline getirdi.

Halife Harun er-Reşid gönüllü olan bu müdafaa kuruluşunu planlı bir şekilde yeniden organize etti. Avâsımın yanında, tahkim edilmiş bir sınır bölgesi olan Sugur meydana getirildi. Halife Me'mun (H.198-218/M.813-833) zamanında H.199/M.814 yılında Kilikya ovasının Avâsım ve Sugur kaleleri tamir edildi. Bütün bu yapılan işler, Müslümanların yarım asır daha taarruz hâlinde bulunmasını sağladı. Daha önce yapıldığı şekilde Anadolu gazaları yaz, kış ve bahar seferleri olarak devam etti.

Halife Mu'tasım (H.218-227/M.833-842)'in, Afşin (H.226/M.841) ve diğer Türk komutanlarıyla Anadolu'ya girmesi ve Amorium'da Bizans ordusunu yenmesi (H.222/M.837), Müslümanların son taarruz seferlerinden biridir. M.867-1081 yılları arasında Bizans tahtında bulunan Makedonyalı hanedanları zamanında Rumlar, sınırlarını doğuya doğru genişlettiler. Avâsım ve Sugur bölgesini Bizanslılar aldılar. Üstünlük Müslümanlardan Rumlara geçmiştir. Bizans'ın X. yüzyıldaki en büyük şansı ise, Nicephorus II. Phocas (M.963-969), John I. Tzimisce (M.969-976) ve Basil II. Bulgaroctonus (M.976-1025) adında üç değerli komutana sahip olmasıdır. Nicephorus devrinde Ceyhan, Adana, Tarsus dâhil bütün Avâsım bölgesi Rum hâkimiyetine geçti. Birçok Sugur vilayeti de direniş göstermeden Bizans'a tabi oldu (H.354-357/M.965-968). X. yüzyıl ortasından itibaren Bizans, fetihler ve miras antlaşmalarıyla Suriye, Me-

²⁰⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.84-88.

zopotamya ve Ermenistan'da geniş arazilere sahip oldu²⁰⁵.

Abbasiler devrinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya, oldukça önemli sayılabilecek miktarda Türk unsuru gelmiştir. Emeviler devrinden beri büyük bir özenle devam ettirilen Anadolu gazalarına, Türkistan'dan getirilen ve Abbasi ordusuna alınan Türklerin gönderilmesi ayrıca harpler sebebiyle nüfusu oldukça azalan Avâsım ve Sugur bölgesine diğer milletlerle beraber Türklerin de iskân edilmesi, Selçuklulardan önce Türklerin Anadolu'ya girmelerine sebep oldu.

Halife Mehdi (H.158-169/M.755-785)'nin Fergana, Belh, Semerkant çevresinden getirttiği ve Tarsus, Ceyhan, Adana, Maraş, Malatya, Erzurum ve Malazgit'e yerleştiği ahaliden çoğu Türk idi. Üstelik içinde gönüllü olarak gelenlerin sayısı da oldukça yüksekti. Halife Mehdi'den sonra Abbasi ordusunun ve idare teşkilatının tamamen Türk hâkimiyetine geçmesi, Halife Mütevekkil (H.232-247/M.847-861) devrinde ordunun sırf Türk askerlerinden meydana gelmesi, Avâsım ve Sugur bölgesinde Türk nüfusunu daha da artırdı. Böylece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşen Türkler Bizanslıların elinden Anadolu'yu almak için sürekli bir mücadeleye başladılar. Başlarında Vâsıf et-Türkî, Ferec et-Türkî, Yazman, Halef, Hakan gibi şöhretli Türk generallerinin bulunduğu bu Türk mücahitleri tam iki asır gazalarına devam ettiler ve Anadolu'da girilmedik yer bırakmadılar.

M. VIII. yüzyıldan, Selçukluların Anadolu'ya hâkim olmaya başladıkları XI. yüzyıla kadar bu topraklarda yeni kavmî unsurlar görülmüştür. Bunlar arasında Bizans'ın, Müslümanlara karşı sınır bölgelerine tehcir ettiği Ermeniler bulunuyordu²⁰⁶.

2.7. Abbasiler Döneminde Samerra Kentinin Kuruluşu

Samerra, el-Cezire'de tanınmış harabeler bölgesidir. Samerra Abbasilerin eski idare merkezidir. Bugün sadece bir köy olan Samerra, Tıkrit ile Bağdat arasındaki mesafede, yarı yolda, Dicle'nin doğu kıyısında bulunmaktadır. Samerra kelimesinin manası ve türeyişi bakımından aşağıdaki faraziyeler ileri sürülmüştür: San-rah, Sai-Amorra ve Samorra; bunlardan son ikisi "verginin ödendiği mahal" manasına gelmektedir. Halife

²⁰⁵ Osman Çetin, *Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, Marifet Yay., Bs.2, İstanbul 1990, s.24-25.

²⁰⁶ Çetin, s.32-34.

sikkeleri üzerinde Samerra, *surra man ra'a* (gören mesrur olur) şeklinde yazılıdır²⁰⁷.

Abbasiler binlerce Türk gencini Bağdat'a getirdiler. Bu Türklerin sıkı bir eğitim ve disiplin altında yetiştirilmeleri, asker olmaları, Divanü'l-Ceyş'e kaydedilerek yüksek maaş almaları, ayarınca Divanü'l-Ceyş'te temsil edilmeleri, hülâsa böyle kısa zamanda imtiyazlı bir askerî varlık hâline gelmeleri, hem bu asker Türkler, hem de Bağdat halkı için hiç de yararlı olmamıştır. Çünkü birçok sıkıntı ve kötü olayların doğmasına sebep olmuştur.

Bağdat şehri nispeten sakindi. Sayıları kısa zamanda 20 binlere ulaşan bu Türklerle Bağdat çok kalabalık bir hâl almıştır. Bundan da öte Türkler; geniş kapsamlı askerî talim ve tatbikat için at üstünde, büyük birlikler hâlinde doludizgin Bağdat sokaklarına daldıkları zaman halk, çok büyük heyecanlara kapılıyor ve kaçacak yer arıyorlardı. Hatta bu koşuşturmalar sırasında ani olarak fırlayan çocuklar, kadınlar, hele hele ihtiyarlar kendini alamıyor atlara çarparak, onların ayakları altında feci şekilde can veriyorlardı²⁰⁸.

Halife Mu'tasım, Türklere karşı aşırı düşkünlük göstermiş, onları Divanü'l-Ceyş'e kaydetmiş, yüksek maaşlar vermiş, onları varlık ve zenginlik içinde yaşatmıştır²⁰⁹. Bu durum Bağdat halkı, İran ve Arap asıllı askerlerin, Türklere karşı kin ve çekememezlik duygularını artırmıştır. Bunlar Türklerin can düşmanı olmuşlardır. Bu Türklerden biri tek kalınca Araplar derhâl onun üstüne çullanır, yaka paça atından indirirdi. Bağdat'ın تنها bir yerine sürükleyerek onu orada öldürürlerdi. Bu bakımdan Bağdat'ın terk edilmiş yerlerinde çok defa bu Türklerin kokmuş cesedi ile karşılaşılıyordu. Bundan dolayı Türkler, sık sık el-Mu'tasım'a, Bağdat halkı ve ayak takımının bu kötü muamelelerinden dolayı şikâyetçi oluyorlardı. Bu ise Halife el-Mu'tasım'ı endişelendiren bir husustu. Halife el-Mutasım'ın Katul'a (Bağdat'ın dışında bir yer) çıkmasının sebebi izah edilirken şu ifadelerle yer verilmektedir.

Onun Türk askerlerinin sayısı giderek çoğalmıştı. Gel gör ki bu Türklerin çoğu, Bağdat'ın تنها yerlerinde birer ikişer ölü olarak bulunuyorlardı. Çünkü bunlar çok kaba insanlardı. Atlarına binerler, büyük birlikler hâlinde Bağdat sokaklarına dalarlardı. Bu sırada önlerine çıkan kadın, erkek ve çocuklara çarparak onların ölümüne sebep olurlar-

²⁰⁷ M. Streck ve G. le Strange, "Samerra", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul 1988, C.X, s.144.

²⁰⁸ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, s.259.

²⁰⁹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C.I, s.144.

dı. Bu yüzden Ebna olan kimseler (Bağdat'ta başka bir grup) onların yakasını tutuyor, hayvanlarından indiriyor ve yaralıyorlardı. Yaralı Türkler çoğu keredede ölüyorlardı. Bu durumu Türkler, el-Mu'tasım'a şikâyet edip duruyorlardı. Bağdat halkı da bu Türklerden büyük sıkıntı çekiyordu²¹⁰. Halife Mutasım'ın Bağdat'ı terk etmesinin diğere sebebi de halifenin Bağdat halkının tersine Mutezile görüşünü savunması idi²¹¹.

İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Tarih'inde şöyle bir olay anlatılır: "Mu'tasım bir bayram günü binitli olarak gidiyordu. Bir ihtiyar adam onu durdurdu ve dedi ki:

Ey Ebu İshak! (Mu'tasım'ın ön adı) Bu ordu vurup kırıyor, onları engelle.

Halife Mu'tasım: "Ey ihtiyar ne oluyor?" dedi.

İhtiyar adam: Allah seni komşuluğundan dolayı mükâfatlandırmasın. Bağdat'a yerleştirdiğin Türkler, kadınlarımızı ve çocuklarımızı öldürüyorlar.

Mu'tasım bunları duyduktan sonra evine gitti. Sonra evinden çıktı, insanlarla bayram namazı kıldı. Daha sonra binitli olarak Katul tarafına hareket etti ve Bağdat'a dönmedi²¹². Ben Bağdat halkının kölelerimi öldürmelerinden korkuyorum. Onun için onların başında olmak istiyorum dedi²¹³.

Halkın Türklerden şikâyetleri, önce ferdî olarak başlamış, sonra şehrin ileri gelenleri bunu ele almış daha sonra da koca bir şehir halkı bundan şikâyet eder olmuştu. Bu şikâyetten de öte geniş halk kitlelerinin el-Mu'tasım'ı, protesto etmesinden başka bir şey değildir. Bütün bunlar artık bıçağın kemiğe dayandığını gösteriyordu. Bu işe mutlak bir hâl çaresi bulunması lazımdı. O da bu askerlerin Bağdat'tan çekilmesi ve uygun bir yerde onlar için yeni bir Ordu-kent kurulması idi. Bu bakımdan el-Mu'tasım baş veziri Ahmed b. Halid'i yanına çağırarak şöyle demiştir²¹⁴:

Bana askerlerimle çıkabileceğim ve yeni şehir kurabileceğim bir yer bul, orayı satın al. Çünkü bu harp çıkırtkanlarının baş kaldıracağı beni ve benim evlatlarımı (Türkleri) toptan öldüreceklerinden endişe ediyorum. Öyle bir yer seç ki, ben onların (stratejik bakı-

²¹⁰ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, s.259-260.

²¹¹ Mantran, s.124.

²¹² İbnü'l-Esîr, C.6, s.393.

²¹³ Mehmet Nadir Özdemir, *İslam'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2006, s.87.

²¹⁴ Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler İlk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, s.263.

mından) üstünde olayım. Eğer Bağdat askerlerinden herhangi bir kuşku duyarsam hem karadan, hem de denizden gelerek onları derhâl tepeleyebileyim²¹⁵.

Bunlar, el-Mu'tasım'ı maddi külfeti ne olursa olsun, yeni bir Ordu-kent kurmaya sevk eden belli başlı faktörler olsa gerektir²¹⁶.

Halife Mu'tasım halifeliğinin ikinci yılında, muhafız birlikleri ile beraber halifelik merkezini nakledebilecek bir yer aramaya başlamıştı. M.835 yılında Samerra'nın yeri tespit edildi. Bir yıl sonra ise inşaat faaliyetlerine başlandı²¹⁷. Halife Mu'tasım (M.833-842) ve ondan sonraki halifeler Dicle boyunda, Bağdat'tan üç günlük mesafedeki uzaklıkta Samerra isminde yeni bir hükümet merkezi inşa ettirdi. Evvelce bu şehrin yerinde bir Hıristiyan manastırı vardı ki, şehrin inşası için bu yer onlardan alındı. Samerra'nın kısa bir zaman içinde büyük bir şehir hâlini aldığına bir delil de, onun genişliğinin o kadar olmamasına rağmen, boyunun Dicle kıyısınca 15 km. olmasıdır. Halife Mu'tasım ve Halife Vâsık (M.842-847) zamanında pek çok bina yapıldı. Bunlardan Halife Mu'tasım'ın sarayı ve Halife Mütevekkil'in (M.847-861) yaptırmış olduğu Ulu Cami'nin harabesi hâlâ mevcuttur. Samerra'da ilk olmak üzere türbe yapıldı. O zamana kadar halifeler, Hz. Peygamber gibi, öldüğü yerde teklifsizce gömülüyorlardı. Şimdi ise, halifenin öldüğü yere büyük bir önem verilmeye başlanmıştı.

Saltanatının sonunda merkezi tekrar Bağdat'a nakletmiş olan Halife Mu'temid (M.870-892), Samerra'ya götürülerek orada gömüldü. M.IX. asırdan sonra, Samerra artık eski ehemmiyetini kaybetti. Fakat Halife Mansur'un şehri kayb olduğu hâlde, Mu'tasım'ın yaptırdığı şehrin harabeleri bugüne kadar durmaktadır²¹⁸. Kısa zamanda binalar inşa edildi. Bütün devlet daireleri bu yeni şehre nakledildi. Böylece hilafet merkezi resmen Samerra'ya taşınmış oluyordu²¹⁹.

Samerra'nın kurulmasına yardım ettikleri için, burada Türklere özel muamele edilmiştir. Eşnas'ı idaresi altına verdiği kumandanların başında Kerh-Feyruz'a yerleştirdi²²⁰. Afşin, Aşnas, Hakan, Urtuc, Vâsıf ve İnak gibi Türk kumandanlarına arazi tahsis etti ve yakın-

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, C.6, s.393.

²¹⁶ Kitapçı, s.264.

²¹⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.108.

²¹⁸ W. Barthold ve M. F. Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, D.İ.B. Yay., Ankara 1977, s.35.

²¹⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.109.

²²⁰ El-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s.426.

larıyla birlikte oraya yerleşmesini sağladı. Türklerin diğer milletlerle karışmaması için itina gösteriliyordu. Türklerin kendilerine ait kışları, sosyal tesisleri ve çarşıları vardı. Türklerin diğer unsurlarla karışmaması için kendi ülkelerinden evlenmeleri için kızlar bile getiriliyordu²²¹.

Hilafetin merkezinin Bağdat'tan Samerra'ya taşınması Türklerin Abbasi Devleti'nde etkili olduklarını göstermektedir. Böylece Samerra Devri, daha açık bir ifade ile Abbasi Devleti'nde Türklerin iktidar devresi başlamış bulunuyordu²²².

2.8. Abbasi Halifelerinin Başa Getirilmesinde Türk Komutanların Rolü

Yabancı bir ülkeye giden garibi kötü bir akıbet bekler. Türkler ise Müslüman bir ülkeye gittiklerinde orada saygı görürler. Orduya kumandan olurlar. Hz. Âdem'den bugüne kadar para ile satın alınan esirlerin sultan olduğu hiçbir yerde görülmemiştir²²³.

Asker olarak Abbasi Devleti'ne alınan Türkler devlete hâkim olmaya başlamışlardı. Halifelerin devletin başında kalış süreleri de Türklerin isteklerine bağlı idi. Bu dönem boyu, on birinci Abbasi halifesi el-Muntasır'dan itibaren yirmi ikinci halife olan el-Müstekfi'ye kadar on iki halife işbaşına geldi. İlk dört halifeden her birinin hükmettiği süre bir ile dört yıl kadar kısa sürdü. Bu süre daha sonra gittikçe artarak beşinci halife el-Mutemid zamanında yirmi üç yıla, sekizinci Halife el-Muktedir zamanında da yirmi beş yıla kadar uzadı. Son dört halife döneminde iktidar süreleri tekrar kısalmaya başladı. Bu dönemdeki hilafet müddetleri bir ile yedi yıl arası kadar değişti. Bu halifelerin güç ve otorite bakımından en makbulü altıncı halife olan el-Mutazıd oldu. Bu sebeplerdir ki bazı kimseler onu Hulefa-i Raşidin'den saymışlardır.

Bu dönemde halifeler, siyasi etkinlik bakımından zayıf ve güçsüz idiler. Elleri hiçbir yetki yoktu. Askerlerin kendisi bir kuvvet hâline gelmişti. İdareye onlar hâkim olmuş bulunuyorlardı. Bu halifelerden istemediklerini deviriyor ve istediklerini de işbaşına getiriyorlardı. Bu güçsüzlük halifelerin kötü oldukları anlamına da gelmiyordu. Aralarında el-Mehdi, el-Mutazıd ve el-Muttaki gibi faziletli halifeler de bulunuyordu. Bunların makbul kimseler olmasının sadece kendilerine faydası vardı. Vatandaşların ise elle-

²²¹ Ramazan Şeşen, s.185-186.

²²² Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.109.

²²³ Rasony1, s.64.

rinde hiçbir yetki yoktu. Halifelerin çoğu da böyleydiler. Onların kendi aralarındaki ihtilafları da durumlarda gözlenen kötüleşmeyi daha da artırmaktaydı. Buna rağmen Halifeler ortamı düzeltebilecekleri inancını taşıyorlardı²²⁴.

Bâbekiler Hareketinden sonra Yakın Doğu'da meydana gelen savaşların çoğuna katılan orduların asıl gücünü Türkler oluşturmuşlardır. Halife el-Mutasım Billâh Ebu İshak Muhammed b. Harun er-Reşid Türklerin kontrolüne girdikten sonra Arapları aşağıladı. Onları divandan çıkardı, isimlerini sildirdi, imtiyazdan mahrum etti. Türkleri ise devletin dayanak noktası, sofranın ağası etti. Mu'tasım bu tedbirleri hilafeti için almıştır²²⁵.

Bâbekiler hareketini bastırdıktan sonra Türklerin nüfuzu oldukça güçlendi. Askerî reformlar hilafet için faydalı sonuçlarını vermeye başlamıştı. M.838 yılında Bizans orduları karşısında büyük zaferler kazanıldı. Hilafet yeni ordu sayesinde kendisini yıpratma hareketinden, diğer isyan ve savaşlardan kurtardıysa da bu uzun sürmedi.

Türkler artık hilafette siyaset meydanına atılmıştı. Hilafetin zayıflığını hisseden bu Türk asker ve subaylar bağımsız hareket etmeye ve merkezî hâkimiyet uğrunda mücadeleye başladılar. Halifelerle Türk komutanları arasında çekişme başladı. Büyük zaferlerden şöhret kazanan Afşin önemli ölçüde nüfuz kazanmıştı. Mevcut durumu bozmamak için artık kimse ile hesaplaşmak istemiyordu²²⁶. Afşin, hilafet için büyük bir tehlike olmuştu. Afşin'in isyan edeceğini zanneden halife Mu'tasım onu hapsedtirdi. Afşin H.226/M.841 yılında hapiste öldü²²⁷.

Miladi 842 yılında halife Mu'tasım öldükten sonra onun yerine oğlu Vâsık halife oldu. Halife Vâsık'ın zamanında (M.842-847) Türk komutanları daha yüksek mevkileri ele geçirmeye başladılar. Bunlardan Eşnas et-Türkî ve İtah hilafette yüksek görevler aldılar. Halife Vâsık H. 228 (M.842-843) yılında Eşnas'a Sultan lakabını verdi. Ona mücevherlerle işlenmiş taç, altın sırmalarla dokunmuş elbise giydirdi. Vâsık'ın halifeliğinin son yıllarında Eşnas'ın yerine Türk Vâsıf tayin edildi. İtah ile Vâsıf siyasi iktidarı yavaş yavaş ele geçirmeğe başladılar.

²²⁴ Mahmut Şakir, *Hz. Adem'den Bu Güne İslam Tarihi*, Çev: Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul 1993, C.4, s.261-262.

²²⁵ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yay., Yayına Haz: Fazıl Gezenferoğlu, Çev: Selçuk Alkın, İstanbul 1997, s.153.

²²⁶ Elçibey, s.60-61.

²²⁷ İbn Kesîr, C.X, s.192-193.

M. 847 yılında Halife Vâsık öldükten sonra oğlu Muhammed'e biat etmek istediler. Fakat İtah ve Vâsıf bunu reddedip, halifeliğe Vâsık'ın kardeşi Mütevekkil'i ileri sürdüler. Mütevekkil'i M.847 yılında tahta çıkardılar. Böylece halifeleri Türkler tayin etmeye başladılar. Abbasilerin merkezi hâkimiyetteki nüfuzu da artık kaybolmaya başlamıştı. Abbasi soyundan gelenlerin hakları ellerinden alınmıştı. Yeni seçilen halifeler Türklerin isteklerini yerine getirenler olmuşlardı. Halife Mütevekkil Türklerin ağırlığına son vermek için çaba gösterdi²²⁸. Bir gün o, şarap içtikten sonra İtah'a sinirlenmiş, İtah karşılığında onu tehdit ederek sarayı terk etmişti. Mütevekkil ayıldıktan sonra önlemler almaya başladı.

Halife Mütevekkil, İtah'ı gördüğünde: "Sen benim babamsın, beni sen büyütmüşsün" diyerek onu sakinleştirmiş ve özel adamlarla onu hacca gitmeye teşvik etmişti. Halife, Türk komutanların büyük bir tehlike olduğunu anlamıştı. Mütevekkil, acımasız olan İtah'ı ortadan kaldırmak için onu Mekke'ye ziyarete göndermeğe çalıştı. Fakat İtah bir süre gitmek istememişti²²⁹.

Halife Mütevekkil çok iyi biliyordu ki, İtah'ı Samerra'da hapsedmek veya onu öldürmek kesinlikle mümkün değildi. Çünkü İtah, Halife Vâsık döneminde birçok yüksek görevleri eline geçirmişti. Bu dönemde bütün ordu, Türkler, Mağribliler, Mevaliler, saray koruması, hilafet evi, posta ve haraç divanı İtah'a bağlıydı.

Nihayet Halife Mütevekkil, H.234 (M.848-849) yılında İtah'a hediyeler vererek Mekke'ye gönderdi. İtah Mekke'den geri dönünceye kadar Halife Mütevekkil onun görevini Vâsıf'a verdi²³⁰. Bağdat kaymakamı İshak İbni İbrahim marifetiyle H.235 (M.849-850) yılında İtah oğulları ile birlikte hapsedildi. İtah hapiste öldürüldü²³¹. Oğulları Halife Mütevekkil'in ömrünün sonuna kadar hapiste kaldı.

Halife Mütevekkil, İtah'ı öldürttüktan sonra, ikinci bir güçlü rakip olan Vâsıf'ı ortadan kaldırmanın yollarını aramıştır. Mütevekkil, hilafetin başkentini Dımaşk'a naklederek böylece Türk alaylarının baskısından uzaklaşmaya çalışmıştır. Bir süre için Dımaşk'a gitti. Fakat ordunun isteği üzerine orada fazla kalamayıp Samerra'ya geri döndü. H. 246

²²⁸ Elçibey, s.61.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, C.VII, s.44.

²³⁰ Elçibey, s.62.

²³¹ Ahmet Cevdet Paşa, C.III, s.1064.

(M.860) yılında Samerra yakınlarında el-Mecuze’de inşa ettirdiği saraya yerleşti. Daha sonra Mütevekkil, veziri Feth b. Hakan’a Vâsıf’ın Isfahan ve Cebel’deki mal ve mülklerine el koyulması yolunda emrini verir²³².

İbnü’l-Esir’e göre; Vâsıf’ın mallarına el konulması için emir verir. Bu durumu Vâsıf öğrenir. Zaten Türk komutanları Mütevekkil’in hareketlerinden şüphe ediyorlardı. Üstelik halife ile oğlu Muntasır arasında kırgınlık olmuştu²³³. Mütevekkil, İtah’ı öldürttüktan sonra Türklerin gücünü zayıflattı. Büyük Boğa Kafkasya’da isyanları bastırıp Samerra’ya döndükten sonra halife onu Dımaşk’a göndermiştir²³⁴. H. 244 (M.858) yılında oradan Bizans’a hücum etmesini emretmişti. Büyük Boğa Samle’yi fethetmişti²³⁵.

Büyük Boğa’yı bu yolla başkentten uzaklaştıran Halife Mütevekkil, Vâsıf’ı ortadan kaldırmak için önlemler almaya başlamıştır. Türk komutanlar büyük bir tehlikenin doğduğunu hissederek Mütevekkil’i susturmak için faaliyete başladılar.

Şarabi lakabı ile ünlü olan Küçük Boğa, halifeyi koruyan özel birliğin komutanı Bağır’la irtibat kurdu. Böylece Türkler Halife Mütevekkil’i öldürmeyi kararlaştırdılar. Vâsıf bu olaya karışamayacağını duyurunca yerine beş tane oğlu Küçük Boğa’ya katıldı. Beğlun Türkî, Suvartekin’in oğlu Harun ve Mütevekkil’in veliahtlıktan mahrum edilen oğlu Muntasır da onlara katıldı.

Hicri 247 yılı (M.841) bir bölük Türk askeri Halife Mütevekkil’in sarayına girdi. O gün Büyük Boğa’nın oğlu Musa babasının yerine sarayın korumasında görevliydi. Büyük Boğa ise Sumeysat’taydı. Büyük Boğa’nın o kadar güçlü nüfuzu vardı ki, onun halifelelerin akrabalarından biriyle evlenmesine izin verilmişti. O ise Halife Mütevekkil’in halasını almıştı. Musa aynı zamanda Halife Mütevekkil’in halasının oğluydu. Ancak Musa’da Türklerle işbirliği yaptı. H.247 yılı Şevval ayının 4. gecesi Türkler Halife Mütevekkil’i öldürdüler. Onu korumak isteyen vezir Feth b. Hakan da Türkler tarafından öldürüldü.

Türkler Halife Muntasır’ı iktidara getirdiler. H.247 yılı Şevval ayında ona biat edildi. Ancak Halife Muntasır da Vâsıf’tan emin değildi. Bunun içinde Halife Muntasır, Vâ-

²³² Elçibey, s.62.

²³³ İbnü’l-Esîr, C.VII, s.85-86.

²³⁴ Elçibey, s.62.

²³⁵ İbnü’l-Esîr, C.VII, s.77.

sıf'ı ve Feth'in kardeşi Müzahim b. Hakan'ı hicri 248 (M.862) yılında Bizans'a karşı savaşa gönderdi.

Türkler Halife Muntasır'ı da yararlı görmeyince H.248 (M.862) yılında ortadan kaldırdılar. Halife Muntasır'ın berberi İbnü't-Tayfur zehirli ustura ile ondan kan almış, üç gün sonra Halife Muntasır ölmüştü. O gün Büyük Boğa, Küçük Boğa, Vasif ve Atamış Samerra'da idiler. Onların tavsiyesi ile Ahmed b. Muhammed b. Mutasım halife seçildi²³⁶. Müstain Billâh lakabıyla halifelik tahtına oturdu (H.248)²³⁷. Türkler artık istediklerini halife seçiyorlar, istemediklerini de hemen öldürüyorlardı. Bundan sonra Türk komutanlar da kendi aralarında savaşa başladılar.

Halife Mustain'in veziri Atamış, Mısır'a ve Mağrib'e vali tayin edilmişti. Atamış'ın nüfuzu da güçlenmişti. Vâsıf ve Küçük Boğa kenarda kalmışlardı. Bunun için Vâsıf ve Küçük Boğa, Atamış'ın aleyhinde hareket ediyorlardı. Onların düşmanca faaliyetleri sonucu Atamış öldürüldü. Onun yerine vezir tayin edilen Abdullah Ebu Salih'i de Küçük Boğa Samerra'dan kovdu.

Türkler kendi aralarındaki çekişmelerinde (M.861-870) beş halife (Mütevekkil, Muntasır, Müstain, Mutez, Muhtedi) ve hilafetin yedi ünlü komutanı (Bağır Türkî, Atamış, Vâsıf, Vâsıf'ın oğlu Salih, Küçük Boğa, Küçük Boğa'nın oğlu Muhammed, Bayık Bey) öldürülmüştü. Bunlardan Atamış, hilafet üzerinde çok etkili komutanlardan biriydi. Halife Mu'tezz ve Halife Vâsıf'ın öldürülmesinin sebeplerinden biri de ordunun maaşını ödemek için hazinede gerekli paranın bulunmamasıydı²³⁸.

Türkler Halife Vâsıf'ı öldürdükten sonra da H.255 yılının Recep ayına (M.869 yılı Haziran-Temmuz) kadar kendi haklarını almamışlardı. Onlar Mu'tez'in yanına gittiler. Askerler paralarını istediler. Beyt'ül-Mal'da da hiçbir şey bulunmadığından ücretler ödenemedi. Bu sebepten dolayı Türkler de Mu'tez'i öldürdüler²³⁹.

Bâbekiler isyanını bastırdıktan sonra Türkler halifelerin kaderini belirlemeğe başladılar. Mu'tez hilafet tahtına otururken müneccimleri huzura getirdiler ve söylediler: Bakın

²³⁶ Elçibey, s.63-64.

²³⁷ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev: Zeki Meğamiz, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1974, C.IV, s.320.

²³⁸ Elçibey, s.64-65.

²³⁹ İbn Kesîr, C.11, s.48.

(görelim) o (Mutez), kaç yıl halifelikte kalacak? Mecliste bulunanlardan biri şöyle demiştir: Türkler istedikleri sürece²⁴⁰.

Mutez, Küçük Boğa'nın gökten yanına inebileceği veya aniden karşısına çıkabileceğinden korktuğunu söylüyordu. Abbasilerin merkezi hâkimiyetteki durumları halifelerin sözlerinden anlaşılmaktadır²⁴¹.

Halifelerin Türk asker ve komutanlarını hizmete alması, Türklerin nüfuz ve sayısının Abbasi Devleti'nin içinde artmasına neden olmuştur. Türkler askerî ve idari görevleri zaman içerisinde elde etmişlerdi. Türklerin sayı ve nüfuzu artınca Abbasi halifelerini de isteklerine göre değiştirmeye başlamışlardı. Bu durum Arap halkını ve halifeleri rahatsız etmeye başlamıştı.

Halife el-Mütevekkil'in (M.846-861) ülkeyi vezirsiz yönetme kararı Türklerin kâtip, yardımcı, mabeyinci, danışman gibi yüksek görevlere geçmelerine neden oldu. Bu isimlerden bazıları ünleri dolayısıyla zikredebiliriz:

Azerbaycan'da İranlı Bâbek'in isyanını (M. 818-837) bastıran Afşin, Ermenistan'ı geçici bir hâkimiyet altına sokan Boğa el-Kebir (ö. 862), bir süre için de olsa Abbasi İmparatorluğu'nun gerçek hâkimi olan Boğa el-Şarabi (Boğa el-Sağır) (ö. 868), Müslüman birliklerini Yukarı Mısır'a götürüp burayı alan Raşid et-Türkî, M. 840 yıllarına doğru tahta oturan Aşina, Yemen ve Horasan'da vali ünvanını elde eden İtak (M. 825-849), önce general sonra ordu komutanı olan Vassaf (ö. 867), el-Mütevekkil'le birlikte yetiştirilen, onunla çok yakın bir dostluk kuran el-Feth b. Hakan, Kahire'deki Tolunoğulları hanedanının kurucusu Ahmed b. Tolun.

Türkler kendilerini güçlü görerek halife Mütevekkil'i öldürüp yerine M. 861 yılında Muntasır'ı halife seçtiler. O günden itibaren artık halifeler, iktidarı fiilen ellerinden kâçırdılar. Memlukların artık sadece adları köleydi. Gerçek efendiler onlar oldular. Halifeler canlarını kurtarabilmek için onların her isteğine boyun eğmek zorundaydılar. Ancak bu durum el-Mütevekkil gibi üç halifenin de öldürülmesini engelleyemedi. Abbasiler onlardan nasıl kurtulacaklarını bilmiyorlardı. Zenciler Ayaklanması (M. 869-883) sırasında halifenin birlikleri isyancıların tarafına geçince, Türklerin ne denli gerekli olduk-

²⁴⁰ Corci Zeydan, C.IV, s.321.

²⁴¹ Elçibey, s.66.

ları bir kez daha anlaşıldı.

Abbasi halifelerinin Samerra'da kalmasının yararı yoktu. Abbasi halifeleri Samerra'da Türklerin oyuncağı olmuşlardı. M. 892 yılında Samerra terk edildi. Abbasi Devleti'nin başkenti yeniden Bağdat oldu²⁴². Abbasi Halifeleri Orta Asya'dan sürekli gelen Türklerle başa çıkabilecek durumda değildi. Abbasi Halifeleri başta idi, ama güç Türklerin elinde idi. Bu durum Abbasi Devleti'nin yıkılışı olan M. 1258 yılına kadar devam etti²⁴³.

2.9. Abbasiler Döneminde Halifelerle Türk Komutanlar Arasındaki Mücadeleler ve Olumsuz İlişkilerin Sebepleri

Abbasi idaresinden hoşnut olmayan fakir halk, daha iyi bir hayat ve Emevi idaresinden kurtuluşu vaat eden her isyancının peşine takılıyorlardı. Bunlardan biri İshak'ın isyanıdır. İshak, Ebu Müslim'in dâilerinden birisidir. Ebu Müslim tarafından, Orta Asya Türklerine propagandacı olarak gönderildiği için, kendisine et-Türkî lakabı verilmiştir.

Ebu Müslim öldürülünce yakın dostları Halife Mansur'dan korkarak ülkenin değişik bölgelerine dağıldılar. Bunlardan birisi olan İshak da, Mâveraünnehir'e giderek H.137/M.755 yılında merkezi hükümete karşı isyan başlattı. Beyaz rengi, hareketinin sembolü olarak benimsedi.

İsyanın sebebi, Sünbaz'ın isyanında rol oynayan Ebu Müslim'in intikamını almak, Mecusiliğin ihyasını sağlamaktı. İshak, devlet merkezinden çok uzak olan bu bölgede, yeni Horasan valisi Halid b. İbrahim ile Mansur arasındaki sürtüşmeden de istifade ederek, fikirlerini rahat bir şekilde yayma fırsatını buldu. Ebu Müslim'in katline kızdığı için Mansur'la arası açılan vali Halid önceleri bu tür faaliyetlere ses çıkarmamıştır.

Önceleri bu harekete müsamaha gösteren vali Halid, H. 140 yılının başlarında Mansur'un emri doğrultusunda Mâveraünnehir'e bir sefer düzenleyerek İshak'ı bertaraf etti. Operasyonu başarıyla tamamlamasına rağmen, vali Halid, halifeyi memnun edememiş ve düzenlenen bir komplo sonucu öldürülmüştür.

²⁴² Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul 2010, s.183-184.

²⁴³ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1994, s.249.

Halid'in polis şefi Ebu İsam Abdurrahman b. Selim tarafından bir komplo ile öldürülmesi olayına, İshak'ın taraftarları da katılmıştır. Onlar, sadece Halid'i öldürmekle yetinmemişlerdir. Aynı zamanda H.141/M.758 yılında Mansur'a karşı isyan eden Abdülcebbar b. Abdurrahman'a da yöneticileri Baraz'la birlikte destek olmuşlardır.

Hareket, İshak'ın öldürülmesiyle bastırılmış olsa bile, taraftarları M. XII. asra kadar Belh'in köylerinde varlıklarını sürdürmüşlerdir²⁴⁴. Türklerin, Abbasi Devleti'nin ordusunda sayı ve nüfuzu oldukça artmıştı. Bununla birlikte Türkler sivil idarede de söz sahibi olmaya başladılar. Abbasi halifelerini artık Türkler kendi isteklerine göre değiştirmeye başlamışlardı. Bu durum hem Arap halkını hem de halifeleri rahatsız etmeye başlamıştı. Müslüman Araplarla Türkler arasında sürtüşmeler başlamıştı.

Abbasi halifeleri ile Türk komutanlar arasında ortaya çıkan bu iktidar mücadeleleri genellikle kanlı şekilde sürmüştür. Türk-Arap münasebetlerinde menfi davranış safhası olarak değerlendirilen bu dönemde (M.850-900); daha önce öldürülmüş bulunan Ebu Müslim'i, Afşin'in 841'de ölümü takip etmiştir. Bu tatsızlıklar, Halife Mütevekkil zamanında (M.847-861) kendisini halifelik tahtına oturtan Türk komutanı İtah'ın hile ile öldürülmesiyle daha da ilerledi. Arkasından Vâsıf'ı, Boğa'yı ve diğer büyük Türk komutanlarını öldürme teşebbüsü üzerine Halife Mütevekkil de Türkler tarafından öldürüldü. İlk olarak öldürülen bu halifeyi diğerleri takip etmiştir. Böylece Abbasi halifeleri ile Türkler arasındaki eski güven, yerini birbirlerine karşı güvensizliğe bırakmıştır²⁴⁵.

Halife Mu'tasım devrinde bütün hassa askeri ve silahlı kuvvetlerin çekirdeğini yabancı-lardan teşkil etmişti. Bu devirde askerlerin sayıları 70.000 kişiye baliğ oluyordu. Lakin bir halife, yalnız asker ile hükümlan olamaz, hocalar da lazımdır. Abbasi halifelerinin ilk dokuzu bunu göremediler. Bu durum, mutezile ve yarı Şii akidelerine bağlı kalmalarını mucip oldu.

Halife el-Mütevekkil kurnaz düşünceli bir adam idi. Oğlu başlangıçta âyan ve eşraf tarafından halife olmak üzere seçilmiş olan Vâsık 'ın kardeşiydi. Lakin uzun hükümdar elbisesi içinde bu çocuğun budalaca bir endam arz ettiği görülünce, muhafız Türk kumandanı, el-Mütevekkil'i halife tanıtmaya muvaffak oldu. Yeni halife, kardeşinin oğlu-

²⁴⁴ Zorlu, s.143-146.

²⁴⁵ Kemal Göde, *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, E.Ü. Basımevi, Kayseri 1992, s.217-218.

nu seçmiş olan vezirden derhâl intikamını aldı ve onu hapse attırdı. Ona her türlü işken-ceyi yaptırdı. En nihayet, veziri içinin her tarafı sivri çivilerle kaplanmış olan dar bir yere kapattırdı. En vahim bir şekilde orada hayatı terk etti.

Halife el-Mütevekkil kendisini tahta çıkaran muhafız Türk askerlerinin reisi Aytaç'a kin besliyordu. Bunun sebebi ise bir akşam halifenin yanındayken, her ikisi de tahammülle-rinden fazla içmişlerdi. Aytaç sabrını kaybederek halifenin üzerine atıldı. Ertesi sabah, halifenin affetmesi için efendisine rica etti. Özür dileyerek ne yaptığını bilmediğini söy-ledi. El-Mütevekkil bunu düşünmediğini, hatırından çıkardığını temin etti. Bir süre sonra onu Mekke'ye Hac farızasını yerine getirmeye karar verirdi. Böylece kendisini askerlerden ayırdıktan sonra yolda tevkif ettirdi. Aytaç'ı susuzluktan öldürttü. Daha sonra ecelinden öldüğünü iddia etti. Halife el-Mütevekkil, iddiasını doğrulamak için cesedinde hiçbir darbe ve yara olmadığını şahitlere ilan ettirdi²⁴⁶.

Halife Mütevekkil Türk kumandanlarına kötü davranınca Boğa el-Sağır , Musa b. Boğa el-Kebir, Harun b. Suvartekin, Bagir et-Türkî ve Baglum Türkî anlaşarak halife Müte-vekkil'i öldürdüler (H.4 Şevval 247/M.11 Aralık 861).

Halife Mütevekkil öldürüldükten sonra yeni halifenin seçimi için el-Caferiye'de ku-mandanlar, kâtipler ve devletin diğer ileri gelenleri toplandılar. Ahmed b. Haşib, Halife Mütevekkil'in Feth b. Hakan tarafından öldürüldüğünü, katilin de derhâl cezalandırıldı-ğın bildirdi. Muntasır'ın halife ilan edilmesi üzerine bazı karışıklıklar meydana geldi. Muntasır'ın halife olmasını istemeyen ve muhtemelen el-Mütevekkil'in Türklere karşı meydana getirdiği birliklerden oluşturulmuş olan ordu mensuplarına halk da katıldı. Meydana gelen karışıklıkları kumandanlar müdahale ederek önlediler²⁴⁷.

Halife Muntasır, her ne kadar Türklere işbirliği yapmış ve onların yardımı ile halife olmuş ise de, daha önce meydana gelmiş olan olaylar sebebiyle onlara hiç güvenmiyor-du. Halife Muntasır, Türk komutan Vâsıf'ı Bizans'a karşı sefere çıkması için görevlen-dirdi. Vâsıf'ın dört sene müddetle Bizans hududunda kalacaktı²⁴⁸.

Vâsıf'ın hilafet merkezinden uzaklaştırılması ile Türklerin halife üzerindeki baskısı

²⁴⁶ Ahmed Hilmi, s.341.

²⁴⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.111-112.

²⁴⁸ İbn Kesîr, C.XI, s.23.

azalmadı. Türkler Mu'tez ve Mü'eyyed'den çekiniyorlardı. Halife Muntasır'ın ölümünden sonra Türklere karşı olan Mu'tez'in halife olması neticesini doğurabilirdi. Bu bakımdan Mu'tez'in veliahtlığı Türklerin işine gelmiyordu. Türklerin baskıları neticesinde, Mu'tez ve Müeyyed, veliahtlıktan çekilmek zorunda kaldılar (H.248/M.862). Halife Mustansır, hilafete geçişinden kısa bir süre sonra vefat etti (H. 248/M.862)²⁴⁹.

H.248 (M.862) yılında, içlerinde Boğa el-Kebir, Boğa el-Sağir ve Otamış'ın da bulunduğu Türkler toplandılar. Bu toplantıda, ordunun Türk kanadı, seçim hakkını üç şahsa vererek onların seçeceği halifeye biat edeceğini kararlaştırdı. Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'a biat edilerek Müstain ünvanı ile halife olması kararlaştırıldı (H.248/M.862).

Mutez'in halife olmasını isteyenler Samerra'da ayaklandılar. Olaylar Boğa'nın gayretiyile bastırıldı. Halife Mu'tasım'dan itibaren Türklerin nüfuzuna karşı bazı kıpırdanışlar olmuştu. Bu kıpırdanışlar daha ziyade ordu mensupları tarafından yapılıyordu. Halk Türklere karşı bir tutum içinde olmasına rağmen onlarla mücadeleden çekiniyordu. İlk defa bu hadise ile halk Türklere karşı fiilî bir harekete geçmiş oluyordu. Halifeler üzerinde devamlı baskı ve onların öldürülmeleri halkı galeyana getirmiştir.

Otamış ve kâtibi Şuca' b. Kasım halife üzerinde tam bir baskı kurmuşlardı. İşlerin yönetimi tamamen onların elindeydi. Halkın Türklere karşı kızgınlık ve isyan hâli devam ediyordu. H.249 Safer'inde (Mart-Nisan 863) Bağdat halkı, hudutlarda meydana gelen bazı yenilgileri bahane ederek halifeye karşı isyan etti. Bu isyanın sebebi, Türklerin halifelere karşı tutumlarıdır. Aynı yılın Rebiülevvel'inde (Nisan-Mayıs) Samerra'da Türkleri hedef alan büyük bir isyan patlak verdi. Boğa el-Sağir, Otamış ve Vâsif isyancılara karşı harekete geçerek isyanı bastırdılar.

Siyasi iktidarı ellerinde bulunduran Türkler ile halk arasındaki mücadeleye Türk kumandanları arasında başlayan kıskançlıklar da ilave edilince, merkezdeki durum karıştı. Türkler arasında ilk zamanlar güçlü bir bağ varken iktidar hırsından dolayı birbirlerine düşmüşlerdir²⁵⁰.

Daha sonra Müstain ile Mutez arasında mücadele oldu. Mutez, Ahmed b. Tolun'a

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, C.VII, s.99-101.

²⁵⁰ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.113-115.

Müstain'i öldürtünce Mu'tez halife oldu (H.4 Muharrem 252/M.25 Ocak 866)²⁵¹. Türkler maaşlarının verilmemesini bahane ederek halife Mu'tez'i (H.27 Recep 255/M.11 Temmuz 869) hapsedtirdiler. Daha sonra halife hapiste öldü. H.29 Recep 255 (M.3 Temmuz 869) tarihinde Türk kumandanlar Muhtedi'yi halife seçti. Halife Muhtedi ilk olarak kumandan Salih'i katletti (30 Ocak 870). Daha sonra halife Türk kumandanlarından Musa ve Bayık Bey'i Musul'a ayaklanmaları bastırması için görevlendirdi. Çünkü bu ikisinin kuvvetlerinden çekiniyordu. Halife Muhtedi, Musa ile Bayık Beg'in arasını açmaya çalışıyordu. Bunu başaramayınca Bayık Bey'i Halife Muhtedi öldürttü. Bayık Beg'in adamları ile halifenin kuvvetleri arasında çarpışma çıktı. Halifenin kuvvetleri yenildi. Neticede Halife Muhtedi 14 Recep 256 (M.17 Haziran 870)'da idam edildi.

Halife el-Mu'temid (H.16 Recep 256/M.19 Haziran 870)'de hilafet makamına geçti. Ordu, halk ve Musa b. Boğa onun hilafetini tanıdığı için Samerra'da olaylar bitmiştir. Mu'temid'in ilk yıllarında Türklerin nüfuzu devam ediyordu. Fakat daha sonra bu etki azaldı. Musa b. Boğa başkomutan idi. H.276 (M.889-890)'da hilafet merkezinin Samerra'dan Bağdat'a nakledilmesi ile Türklerin siyasi alanda etkisi azalmıştır. Bunun sebebi ise Halife Mütevekkil'den itibaren Türklerin ordu içindeki sayılarının azaltılmasıdır. İç isyanlar bastırılırken Türkler de bu isyanlar sırasında ölmüştür. Bizans savaşlarında da Türklerin sayısı azalmıştır. Ordu başka milletlerden kurulmaya başlanmıştır. Böylece Türklerin halifeler üzerindeki baskısı azaltılmaya çalışılmıştır²⁵².

2.10. Abbasiler Döneminde Bizans Gazalarında Türkler

Halife Me'mun'un son yılları ile Halife Mu'tasım devrinde Türkler, Bizans gazalarında ve iç karışıklıkların önlenmesinde aktif rol üstlenmişlerdir. Abbasi ordusunda Türklerden başka Araplar ve diğer unsurlar da vardır. Türklerin hangi askerî harekete karıştık-

²⁵¹ İbn Kesîr, C.XI, s.40.

²⁵² Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.124-130.

ları kesin olarak tespit edilememektedir. Türk kumandanların emrindeki askerlerin çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır.

Herhangi bir savaşta Türk komutanının ismi geçiyorsa o savaşa Türkler de katılmıştır. Eğer kaynaklarda bu savaşa Türkler de katıldı deniliyorsa, savaşa Türk askerlerinin katıldığı anlaşılmalıdır²⁵³.

2.10.1. Türklerin Amorion Seferi'ndeki Faaliyetleri

Abbasi Halifesi Mu'tasım zamanında Bâbek isyanı tehlikeli bir hâl almıştı. Bâbek taraftarları Azerbaycan'ı ele geçirmişlerdi. Halife Mu'tasım da ordu kumandalıklarına Afşin, Boğa, Aşnas, İtah, Ferganalı Ömer gibi komutanları getirdi. Bütün birliklerini isyanı bastırmak için göndermişti. Bu sırada Bizans İmparatoru Theophilos, Zibatra'ya karşı bir sefer düzenlemiş ve katliam yapmıştı. Bâbek isyanını bastıran Abbasiler büyük bir ordu hazırlayarak M.838 yılı Nisan ayı başlarında Bizans üzerine harekete geçtiler. Bizans İmparatorluğu dâhilinde önemli bir mevki olan Amorion üzerine sefer düzenlendi²⁵⁴. Amorion, günümüzde Afyonkarahisar ili sınırları içinde ve Emirdağ ilçe merkezinin 12 km. doğusunda bulunan Hacı Hamza ve Hisar köylerine yakın bir yerdedir²⁵⁵.

Amorion seferinin başarı ile neticelenmesinde Türk askerlerinin payı büyüktür²⁵⁶. İslam ordusu iki koldan Bizans topraklarına girmiştir. Tarsus ve Gülek Boğazı yoluyla ilerleyen esas kısmına halife kumanda ediyordu. Ordunun öncü kuvvetlerine Aşnas, sağ kanat kuvvetlerine İnak, artçı kuvvetlere de Boğa kumanda ediyordu. İkinci kısım ise Malatya tarafından Anadolu'ya ilerliyordu. Bu orduya Afşin kumanda ediyordu. Sol kanat kumandanı Cafer b. Dinar el-Hayat ile Uceyf b. Anbase'dir. Bunlar Halife Abbas b. Me'mun'a suikast girişiminde buldukları için idam edildiler. Bu Türk komutanların emrinde Türk askerlerin olması kuvvetle muhtemeldir.

Tarsus'tan 19 Haziran 838'de hareket eden İslam ordusunun ilk hedefi Ankara şehri idi. İslam ordusunun güvenliğini sağlama görevi öncü kuvvetleri kumandanı Aşnas'a verilmişti. Bu göreve ilave olarak Bizans hakkında bilgi toplama ile ordunun erzak ihtiyacını temin etme görevi de Aşnas'a verilmişti. İslam ordusu Ankara'ya ulaşmıştır. Afşin'in

²⁵³ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kemer Yay., , s.167.

²⁵⁴ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C.I, s.145.

²⁵⁵ "Amorion", *Türk Ansiklopedisi*, C.II, s.378.

²⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, C.3, s.1059-1060.

kumanda ettiği ordunun ikinci kısmı ise Suruç'tan hareket ederek Derb el-Hades'e oradan da Anadolu'ya ilerlemeye başladı. Afşin ordusu ile Ankara'da halife ile buluşacaktır.

Bizans İmparatoru Theophilos, İslam ordusunun hareketini öğrenince, İstanbul'dan ordusuyla harekete geçti. Bizans İmparatoru, Amorion'un müdafaası için kuvvet gönderdikten sonra kendisi de halifeyi karşılamak üzere İç Anadolu'ya doğru hareket etti. Kızılırmak kenarında İslam ordusunu beklemeye başladı. Bu sırada ikinci ordunun doğudan hareket ettiğini öğrenince Theophilos, Afşin üzerine hareket etti. Bizans İmparatorunun kuvvetleri ile Afşin'in kuvvetleri Kazova'da karşılaştı. Muharebenin ilk anlarında Bizanslılar başarı kazanınca Arap ve Ermeni birlikleri kaçmaya başladılar. Daha sonra Türk süvari ve okçu birliklerinin şiddetli hücumu karşısında Bizans kuvvetleri gerilemeye başladı. Neticede Bizans birlikleri dağıldılar. Bizans İmparatoru Theophilos İstanbul'a döndü.

Halife Mu'tasım'ın kuvvetleri ile Afşin'in birlikleri Ankara'da buluştular. Burada birkaç gün istirahat edip orduyu yeniden tanzim ettiler. Bir hafta yolculuktan sonra 1 Ağustos'ta Amorion'u muhasara etmeye başladılar. Muhasara esnasında Afşin'in birlikleri üstün başarı gösterdiler. 12 gün devam eden muhasaradan sonra İslam ordusu şehre girdi (12 Ağustos 808)²⁵⁷. Mutasım, Ankara'yı harap etti ve Amorion'u fethetti²⁵⁸. Savaş sonunda ganimetten büyük payı Türkler almıştır²⁵⁹. Derler ki, Mansur, Amuriye'yi (Amorion) fethettiği zaman, buraya 90.000 kişi ile gelmişti. Abbasilerin, doğu ve batıdaki uzak ve yakın serhatlarda bulunan koruyucu kuvvetlerini, buna ilaveten mülkün tahtını taşıyan azatlılardan ve taraftarlardan meydana gelen askerlerini göz önünde bulundurursak bu sayı mümkündür²⁶⁰.

Amorion'un fethinden sonra Bizans'la Müslümanlar arasındaki mücadeleler ufak çapta karşılıklı akınlar şeklinde devam etmiştir. Her iki devletin dâhilî durumu iyi değildi. Halife Mütevekkil devrinden itibaren Abbasi halifeleri Türk komutanlarla mücadeleye başladılar. Bizans ise Aglebiler'in Güney İtalya ve Sicilya'ya akınlarını önlemeye çalışıyordu. Sığur şehrindeki Müslüman askerler genellikle yaz aylarında, Bizans sınır gar-

²⁵⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.168-171.

²⁵⁸ İbn Havkal, *İstahri*, Kudame b. Cafer vd., s.373.

²⁵⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.168-171.

²⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime I*, s.513.

nizonlarının kuvvetlenmesini önlemek için, İslam ülkelerine Bizans saldırılarını önlemek ve ganimet ele geçirmek için Bizans'a akınlar yapıyorlardı. Akınlara bazen merkezdeki kuvvetler ile çoğu defa sınır kuvvetleri iştirak ediyordu²⁶¹.

2.10.2. Boğa el-Kebir, Bilge-çur ve Vâsıf'ın Bizans Seferleri

Halife Mütevekkil ile Türklerin arası bozulduğu için Halife Mütevekkil Dımaşk'a geldi. Fakat burada kendisini emniyette görmeyerek geri Samerra'ya döndü. Boğa el-Kebir'i de sınırda bırakarak Bizans'a akın yapmasını emretmişti. Halifenin amacı Bizans'a sefer yapılması değil Boğa el-Kebir'in merkezden uzaklaştırılması idi²⁶². Boğa el-Kebir, halifenin emri üzerine Temmuz-Ağustos 858'de harekete geçerek Ankara yakınlarında bulunan Samalu'yu fethetti. Daha sonra Sugur'a geri dönerek burada birkaç yıl kaldı ve Bizans'a yapılan gazalara katıldı. Halife el-Mütevekkil'in öldürülmesi sırasında Sam-sat'ta (Samosata) bulunmuyordu.

Bizans İmparatoru III. Mihail, M.859-860 yıllarında Sumeysat'ı geri aldı. 500 kadar Müslüman'ı katlettirdi. Bundan sonra III. Mihail İstanbul'a geri dönmüştür. İmparatorun bu akınına karşılık, Sugur valisi Ali b. Yahya el-Ermeni harekete geçti. Bu sefer esnasında Ali'nin yanında Bilge-çur isminde bir Türk kumandanı vardı. Müslümanların akınına Bizans'ın kumandanı Lü'lü'e engel olmak istedi ise de başarılı olamadı²⁶³. Ebu Lü'lü'e aslen Nihavend'li olup Farslar zamanında Rumlar tarafından esir edilmiş, Bizans'tan da Müslümanlar esir almıştı²⁶⁴. Bizans İmparatoru bunun üzerine yeni bir komutan ile bir miktar para gönderdi. Para, şehir teslim edilmek üzere halka verilecekti. Halk parayı aldıktan sonra komutanı Bilge-çur'a teslim etti. Bilge-çur da Bizans kumandanını halifeye gönderdi.

Bilge-çur M.860-861 yılında Bizans'a karşı bir sefer yaptı. Bu sefer sonunda bol ganimet ve esirle geri döndü. Bilge-çur herhâlde bu zamanlarda Sugur şehirlerinin birinde komutan olsa gerektir.

Halife Mütevekkil öldürülünce yerine Muntasır halife oldu. Halife Vâsıf et-Türkî'yi de

²⁶¹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.137.

²⁶² Mahmut Karapınar, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Edt: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, C.IV, s.356.

²⁶³ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., s.137-138.

²⁶⁴ Taberi, C.IV, s.216.

Bizans'a sefer yapması için görevlendirdi. Halife Muntasır, Vâsıf et-Türkî'nin baskısından kurtulmak istiyordu. Abbasi Halifesi Muntasır, vilayetlere emirnameler göndererek, Vâsıf et-Türkî'ye büyük bir ordu hazırlamasını emretmiştir. Vâsıf et-Türkî'nin emrinde 10.000 kişilik kuvvet oluşturmuştu. Malatya üzerinden Bizans'a sefer yapılacaktı. Öncü kuvvetlerinin kumandanı ise Müzahim b.Hakan idi.

15 Haziran 862'de Müslümanların ordusu Samerra'dan hareket ederek Temmuz ayında Bizans topraklarına girdi. Bu sırada Halife Muntasır, Vâsıf et-Türkî'ye gönderdiği Bilge-çur M.864 ve M.865 yıllarında Bizans üzerine sefere çıktı. Bilge-çur bu seferler esnasında Matmura'yı aldı. Sefer sonunda bol ganimet elde etti. Halife, Vâsıf et-Türkî'ye mektupta dört yıl Sugur'da kalarak Bizans'a akın yapmasını istemektedir. Halife Muntasır ölmesine rağmen Vâsıf ileri harekâtına devam ederek Fururiye isimli kaleyi fethetti.

Halife Muntasır ölünce Vâsıf et-Türkî uzun müddet Sugur'da kalmadı. Vâsıf et-Türkî M.863 yılında Samerra'ya dönmüştür. Bu yıllarda Müstain ile Mu'tez arasındaki mücadele devam ederken Bizans'a da akınlar yapılıyordu. Merkezdeki Türk kumandanları da iktidar mücadelesine devam ediyorlardı.

Bilge-çur M.864 ve M.865 yılında Bizans üzerine harekete geçti. Bu seferler sonunda Matmura alındı. Ayrıca bol ganimet ve esir ele geçirildi. Halife Mu'tez devrinde ise Müzahim b. Hakan, Malatya üzerinden Bizans'a akın düzenlemiştir. Müzahim de bir müddet sonra Samerra'ya dönmüştür²⁶⁵.

2.10.3. Tarsus Emiri Yazman'ın Bizans Devleti Üzerine Gazaları

Abbasi Halifesi Mutemid zamanının sonuna doğru Yazman Bizans'a karşı gazalar düzenlemiştir. Bu gazalar Abbasilerin Bizans'a karşı yapmış olduğu gazaların son devridir. Yazman, Feth b. Hakan'ın mevlasıdır. M.882 yılında kaynaklarda Yazman, Tarsus âmil i olarak geçmektedir. Ahmed b. Tolun'un kumandanı Halef el-Ferani tarafından M.882 yılında hapsedildi. Fakat Tarsus halkı onu hapisten kurtararak Halef'e karşı cephe almışlardır. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun Adana'ya kadar geldi. Fakat Tarsus üzerine yürümeyerek geri çekildi. Bundan sonra artık Yazman Tarsus'ta yarı müstakil ola-

²⁶⁵ Yıldız, İslamiyet ve Türkler, Çağrı Yay., s.138-140.

rak hayatına devam etmiştir. M.882 yılında Tarsus emiri olmuştur.

Bizans ordusu Eylül-Ekim 883 yılı başlarında komutan Kesta Stypiates olduğu hâlde Tarsus yakınlarındaki Kalamiyya'da ordugâhlarını kurdular. Yazman gece hareket ederek bir baskın yapıp Bizans askerlerini kılıçtan geçirdi. Müslüman askerlerin eline bol ganimet geçti. Yazman, M.884 yılının Ocak ayının sonlarına doğru Bizans'la esir değiş tokuşu yaptı. Yazman, M.885 yılının yazında Bizans üzerine sefere çıktı. İmparator I. Basiliarios devrinin (M.866-886) sonları ile VI. Leon devrinin (M.886-912) başlarında Bizans'la savaşan Yazman'dır.

Yazman, ufak bir filo kurup Bizans'ı karadan ve denizden sürekli sıkıştırıyordu. Her seferden sonra bol ganimet ve esirlerle Tarsus'a dönüyordu. Ocak-Şubat 888 yılında Bizans üzerine sefer yapan Yazman, Maskanin'e kadar ilerleyip bol ganimet ve esirlerle geri döndü. M.888-889 yılında ise Yazman denizden taarruza geçti. Bizans donanmasını yenerek dört gemi ele geçirdi.

Ahmed b. Togan'ın Tarsus'a gelerek Yazman'ın maiyetine girmesi onun gücünü artırdı²⁶⁶. Bunun üzerine Yazman, Bizans üzerine sefere çıktı. Tarsus emiri Yazman'ın Bizans'a karşı son seferi 3 Ekim 891'dedir. Yazman, Salandu'yu kuşattı²⁶⁷. Muhasara esnasında mancınıktan atılan taşla Yazman ağır bir şekilde yaralandı²⁶⁸. Yaralanan Yazman 22 Ekim 981'de öldü²⁶⁹.

Yazman zamanında Bizans'ın başına Makedonya sülalesi geçmiş ve tarihinin en güçlü zamanını yaşıyordu. Yazman'ın Bizans'a karşı kazandığı başarılar onun askerî dehası ve kuvvetini göstermektedir. Yazman öldükten sonra Bizans'a karşı yapılan gazalar zayıflamıştır. Taarruz sırası bundan sonra Bizans'a gelmiştir²⁷⁰.

Phocas, Tarsus'u ele geçirince (H.354/965) bu şehrin çoğu Türk olan Müslüman halkını göç etmek veya Hıristiyan olmak şıklarından birini tercih etmek zorunda bıraktı. Zorla Hıristiyan yapılanların dışında yüz binlerce Müslüman, Tarsus ve Çukurova'yı terk edip Arap topraklarına göçtü. Malatya ve diğer sınır bölgelerinde de halk büyük katliamlara

²⁶⁶ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.175-177.

²⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Tarihi)*, İSAR Yay., İstanbul 1999, s.48.

²⁶⁸ İbn Kesîr, C.11, s.123.

²⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız, Erdoğan Merçil, s.48

²⁷⁰ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.175-177.

maruz bırakıldı. Bu durum üç asra yakın bir zaman Müslümanların yaşadığı bu toprakların süratle eski hâline gelmesine sebep oldu.

Bizanslıların sınır bölgelerinde giriştikleri bu zalimce hareketleri, Horasan gazilerinin gönüllerindeki cihat aşkını daha kuvvetli olarak alevlendirmiş ve Anadolu gazalarını sıklaştırmalarına sebep olmuştu. Gerçekten H.353/M.964 ve H.355/M.966 yıllarında Horasan gönüllüleri 5000 ve 20.000 kişi hâlinde Azerbaycan-Silvan yolu ile uçlara varmışlardır. Adana, Tarsus ve Ceyhan'a dağılarak Bizanslılara karşı cihat yapmışlardır. XI. yüzyıl başlarında, bir zamanlar Tarsus, Adana, Ceyhan, Antakya, Amid, Malatya, Maraş, Silvan, Erzurum gibi şehirlerde daima harbe hazır 100.000 mücahit çıkarabilen uçlar artık Bizans hâkimiyetine girmişti²⁷¹.

Türk komutanlar Bizans ile yapılan esir değiş tokuşu sırasında aktif görev almışlardır. Bunlara birkaç örnek verecek olursak:

Halife b. Hayyat, H.167/M.783 yılında Bizanslılarla fidiye anlaşması yapmıştır. Görüşmeleri Abdülhamit b. Dahhak yapmıştır. Bu antlaşma Bizanslıların H.159/M.776 yılında Samsat'a (Samosat'a) saldırıp halktan birçok kişiyi esir alınca yapılmıştır. Halife de Sağır'ı Bizanslılara göndermiş ve o da Müslümanları kurtarmıştır²⁷².

III. Mikail adına devlet işlerini yürütmekte olan annesi Theodora halifeye elçi göndererek barış ve esir değişimini teklif etti²⁷³. Halife Vâsık tarafından karşılanan elçi ile yapılan müzakerelerden sonra bir esire karşılık bir esir olmak üzere anlaşma sağlandı. Muharrem H.231/M.845 tarihinde yine Lamos nehri kenarında Aşure gününden itibaren dört veya on gün süren törenle 4.000'den fazla esir Bizanslılardan geri alındı. Esir değişimini halife adına bölge valisi Ahmed b. Sa'id b. Müslim ve Hakan et-Türkî yürütmüştü²⁷⁴.

2.11. Abbasiler Döneminde İç İsyanların Bastırılmasında Türklerin Rolü

İslamiyet yayıldıkça hudutlar genişlemiştir. Çeşitli milletlerden insanlar bu devletin hâkimiyeti altında toplanmaya başlamışlardır. İç isyanların çıkışı da Müslüman Arapla-

²⁷¹ Çetin, s.34-35.

²⁷² Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, Klasik Yay., İstanbul 2003, s.91.

²⁷³ Hasan İbrahim Hasan, C.4, s.153.

²⁷⁴ Avcı, s.102.

rın kurduğu devletın hudutlarının genişlemesiyle birlikte başlamıştır. Bu isyanların çıkmasının altında siyasi, dinî ve iktisadi nedenler yatmaktadır. Abbasilerin iktidarları döneminde Alevi ve Harici isyanları vardı. Bir yandan da siyasi iktidarlarını kaybeden Araplar çöllerde eşkıyalık hareketlerine başlamışlardır²⁷⁵.

Abbasi Halifeliği Harun er-Reşid'in saltanat döneminde (M.786-809) devlet Altın Çağ'ına girerken, İslam dünyasının siyasal parçalanmasına yol açacak olan merkezkaç güçlerin ilk kıpırdanışları da hissedilmeye başlamıştı. Mezhep ve halk ayaklanmalarına çare olarak Bağdat, önceki yönetici elitlerin Müslümanlaşmış veya Müslümanlaşma yolundaki kalıntılarını halifelik hizmetine almaya çalışıyordu²⁷⁶. Abbasi hilafetini tehdit eden en önemli isyanlar şunlardır:

Azerbaycan'da Hürremilerin isyanı, Basra civarında Zencilerin isyanı, Fars bölgesinde Saffarilerin isyanı, Güney Arabistan'da Karmatilerin isyanıdır. Şimdi ise bu isyanların çıkış sebep ve sonuçlarını ayrıntılı bir şekilde ele almaya çalışacağız²⁷⁷:

2.11.1. Bâbek İsyanı ve Türkler

Azerbaycan'da Hürremiler isyanını başlatan Bâbek'tir. Bâbek'in (M.816-817), isyanına kadar olan hayatı hakkında bilgiler genelde efsanevidir. Hürremiye hareketi Bâbek'ten sonra genişlemeye başlamıştır. Hürremiye hareketi İranlıların Araplara karşı duyduğu kin ve nefret sonucu ortaya çıkmış bir harekettir. Hürremiye'nin dinî akideleri ise İslamiyet'ten tamamen farklıdır. Şarap ve fuhuş serbest olduğu gibi, herhangi bir şahsın ulûhiyetine inanma vardır.

Bâbek, kendisine merkez olarak el-Baz'ı seçti. Bir yandan da etrafına taraftar toplamaya başladı. Bu isyan sırasında Abbasi Devleti'nde Emin ile Me'mun arasında mücadele vardı. Bundan faydalanan Bâbek etki alanını genişletmeye başladı. Abbasi Halifesi Me'mun (M.820-821), yılında Bâbek üzerine ordu gönderdi. Bâbek gönderilen orduyu arazinin verdiği avantajla yenilgiye uğrattı. Abbasi Halifesi Me'mun'un, özellikle halifeliğinin son yıllarına doğru Bizans'la uğraşması Bâbek'e daha rahat hareket etme imkânı vermişti.

²⁷⁵ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.178.

²⁷⁶ Sinor, s.464.

²⁷⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.178.

Halife Mu'tasım devrinde ise el-Cibal, Hemedan, Isfahan şehirlerindeki halkın büyük bir kısmı Hürremiye'yi benimseyerek isyan etti. Halife Mu'tasım ise bunların üzerine Haşim b. Baticur isminde bir Türk komutanı gönderdi ise de ordu yenildi. Abbasi Halifesi Mu'tasım, Afşin'i 3 Haziran 835'te el-Cibal ve Azerbaycan valiliğine tayin ederek isyanı bastırmakla görevlendirdi²⁷⁸. Afşin, Bâbek diyarına vardı ve Erzent'te ordugâhını kurdu.

Mu'tasım da askerinin aylıkları için arkadan Büyük Boğa ile Afşin'e birçok para gönderdi. Bâbek, bunu işiterek yolda hazineyi ele geçirmeyi düşünürken, Afşin'de casusları vasıtasıyla işi öğrendi. Afşin Bâbek üzerine hücum edince Bâbek'in askeri kırıldı. Bâbek biraz süvari ile Moka'n'a, oradan da hükümet merkezi olan Baz şehrine can attı. Afşin'de ordugâhına döndü.

Büyük Boğa, hazinelerle Afşin'in ordusuna ulaştı. Afşin bu paralardan askerinin aylıklarını verdi. Sonra da Bâbek üzerine yürüyüp, Baz Kalesi'ne iki saat mesafe olan uygun bir yerde ordusunu kurdu. Büyük Boğa'da bir fırka ile ilerledi ve Bâbek'in etrafını sardı. Aralarında çok kanlı çarpışmalar oldu. Fakat kış gelip soğuklar arttı. Büyük Boğa dağlık yerlerde oturulmayacağı için geri döndü²⁷⁹.

H.222 yılının ilkbaharı geldi. Halife Mu'tasım tarafından Afşin'e yardım için birçok mal ve asker gönderildi. Bunun üzerine Afşin ordusu ile Bâbek üzerine yürüdü. Bu sene de Bâbek ile aralarında kanlı muharebeler geçti. Bâbek'in Türk asıllı Tarhun isimli komutanının öldürülmesi ile büyük darbe vurulmuştur. Nihayet Baz Kalesi alınarak, yıkıldı. Hürremilerden pek çok adamlar öldürüldü. Bâbek, kardeşi ve çocukları ile kaçtıysa da kısa bir süre içinde yakalandı²⁸⁰.

Afşin, H.223 senesinde Bâbek'i ve kardeşi Abdullah'ı Irak'a getirdi. Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın huzuruna çıkardı. Halife Mu'tasım, halka ibret olsun diye, Bâbek'i Samerra'da, kardeşini de Bağdat'ta astırdı. Halife Mu'tasım Afşin'e ikramlarda bulundu. Afşin'e pek çok miktarda para ve mücevherat verdi²⁸¹. Aynı zamanda onu Sind vali-

²⁷⁸ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., , s.178-179.

²⁷⁹ Ahmed Cevdet Paşa, C.II, s.1014.

²⁸⁰ Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Bâbek İsyanı*, Avrasya Yay., Ankara 2004, s.100-109.

²⁸¹ Ahmed Cevdet Paşa, C.II, Kısım II, s.201-202.

liğine tayin etti. Bâbek'in yakalanması Afşin'e büyük bir itibar sağlamış ve kumandanlar arasında birinci sırayı işgal etmesine yardım etmiştir

2.11.2. Zencilerin İsyanı

H.255 tarihinde Basra taraflarında "Abdü'l-Kays" kabilesinden bir başıbozuk türedi. Abdü'l-Kays o civardaki Zenci kölelere makam, mevki ve servet vaat ederek etrafına toplamıştı. Kendisi de *Sahibü'z-Zenc* ünvanını almıştı.

Sahibü'z-Zenc Haricilerden Ezarika taraftarlarının inançlarını yayıyordu. Cami minberlerinde Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Muaviye, Hz. Talha, Hz. Zübeyr ve Hz. Aişe gibi din büyüklerine karşı küfrediyorlardı. Sünnilerin mallarının ve canlarının helal olduğunu savunuyorlardı. Etrafındakiler farklı mezheplerden olan Müslümanları öldürüyorlardı.

Her Zencinin evinde Evlad-ı Resul ve Haşimoğullarından esir kızlar bulunuyordu. Zenciler Basra'da kutsal değerleri küçümseyip, suçsuzları öldürüyorlardı. Karmat, Sahibü'z-Zenc ile birleşmek istemişti. Fakat Sahibü'z-Zenc, haricilerden, Karmat ise hulul (tenasüh)'e inananlardan Gulat-ı Şia'dan olduğundan birleşmemişlerdi²⁸³.

Zenci isyanını bastırmak için Said b. el-Hacib görevlendirildi. Said, H. 257 yılında harekete geçerek ilk karşılaşmada onları yendi ise de, daha sonraki çarpışmalarda yenildi. Said b. el-Hacib ordusunun büyük bir kısmını kaybettiği gibi kendisi de öldürüldü. Zencilerin ise bundan sonra heybetleri arttı²⁸⁴.

Zenciler H.257(M.869) yılının Şevval ayında Basra'ya girmeye muvaffak oldular. Basra'dan önce şehir halkı Basra'dan kaçtılar. Zenciler şehre girince evleri yakıp yıktılar. Liderleri İbrahim b. el-Muhallebi halka güven içinde olduklarına dair teminat vererek çağrıda bulundu. Bu çağrı üzerine halk şehre gelmişti. Ancak isyancı başı halkın toplandığını görünce Basra halkını katlettirdi²⁸⁵.

Halife, H.257 yılı Zilkade ayının başında el-Mevlid lakabıyla tanınan komutan Muhammed'i bu isyancıların üzerine gönderdi. H.258 yılının Rebiülevvel ayında da kardeşi

²⁸³ Günaltay, s.114-115.

²⁸⁴ Mahmut Şakir, C.4, s.303.

²⁸⁵ H.U. Rahman, *İslam Tarihi Kronolojisi (570-1000)*, Edt.: Ziyauddin Serdar, Çev: Abidin Büyükköse, Birleşik Yay., İstanbul 1995, s.240.

el-Muvaffak komutasında bir destek güç daha gönderdi. Komutanlardan el-Müflih de onunla beraberdi, fakat öldürüldü. Aynı zamanda Zenci liderlerinden Yahya b. Muhammed el-Bahrani de esir alındı. Recep ayında taraflar arasında çok kanlı çarpışmalar oldu. Bu olaydan sonra Halife el-Muvaffak, Vâsıt kentine giderek burayı kendisi için karargâh yaptı. Sonra Samerra kentine dönerek isyancılara karşı savaşıma görevini komutan Muhammed'e verdi.

İsyanı bastırmak için Boğa oğlu Musa komutasındaki ordu Basra'ya doğru hareket etti. Yanında komutanlardan Kandacoğlu İshak ve Sima oğlu İbrahim de vardı. Bu arada Abdurrahman b. Müflih de Ahvaz'a doğru yürüdü. H.259 yılında Abdurrahman, Ahvaz bölgesinde Zenci komutanı Ali b. Ebban el-Mühellebi'yi yenmeyi başardı. Ayrıca birçok yandaşını da esir aldı. İsyancıların yenik komutanı Ali b. Ebban el-Mühellebi, Zenci liderlerin yanına kaçarak kurtuldu. Abbasi Devleti komutanı Abdurrahman b. Müflih ise Ahvaz'ı ele geçirdi.

H.260 yılında isyancı zenciler Kufe şehrini bastılar. Buranın hâkimi olan, Hz. Hüseyin'in torunlarından Ali b. Zeyd'i öldürdüler. Zenciler, ertesi yıl tekrar Ahvaz'a gittiler. Ahvaz'a girip halkını öldürdüler, kadınları esir aldılar.

El-Muvaffak, H.262 yılında Vâsıt şehrini Zencilerden kurtardı. Zenciler tekrar Süleyman b. Cami'nin öncülüğünde Vâsıt'ı ele geçirdiler. El-Muvaffak'ın oğlu Ebu'l-Abbas H.267 yılında şehri geri aldı²⁸⁶. Sonra el-Muvaffak Zencilerin lideri üzerine yürüdü. Zencilerin lideri el-Menia yani aşılmaz diye adlandırdığı şehirde oturuyordu. El-Muvaffak buraya girerek bunların çoğunu öldürüp geriye kalanlarını da esir aldı²⁸⁷. Menia'dan bol miktarda ganimet ele geçirdi. Zencilerin kaçırmış olduğu 5000 Müslüman kadını da esaretten kurtardı. El-Muvaffak bundan sonra da Zenci liderine ait el-Mansura'ya girdi. Zencilerin komutanı Süleyman b. Cami de burada idi. El-Muvaffak bu zaferle, çoğu Basralı olan on bin Müslüman kadını isyancıların elinden kurtardı²⁸⁸.

2.11.3. Saffarilerin İsyanı

Yakup b. Leys ve kardeşi Amr geçimlerini sağlamak için bakırcılık işleriyle uğraşıyor-

²⁸⁶ Mahmut Şakir, C.4, s.303-304.

²⁸⁷ Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi-I (1-3. Kısımlar)*, s.127.

²⁸⁸ Mahmut Şakir, C.4, s.305.

lardı. Çevrelelerinde de iki zahit olarak tanınıyorlardı. Yakup b. Leys daha sonra Allah'ın rızasını kazanmak için gönüllü savaşanlara katıldı ve lider oldu. Yakup b. Leys, H.237/M.852 yılında Sicistan'ı ele geçiren Salih b. Nadr Kinani'nin komutanlarından biriydi. Fakat Horasan Emiri Tahir b. Abdullah o sırada Sicistan'ı onların elinden geri aldı.

Sicistan şehri, gönüllülerin lideri olan Dirhem b. Hüseyin'in eline geçti. Dirhem b. Hüseyin daha sonra askerlerini idare etmekten aciz kalmıştı. Dirhem b. Hüseyin'in acizliğini gören kendi askerleri, başlarına Yakup b. Leys'i geçirdiler. Daha sonra Yakup b. Leys, Haricilerle savaştı. Yakup b. Leys sınırlarını daha sonra genişletmeye devam etmiştir²⁸⁹.

Yakup b. Leys, İran'ın saltanatını yeniden kurmak için Şii mezhebinden istifade etmeyi düşünmüştür. Bu adam en sonunda Beni Leys ve Beni Saffar adıyla anılan hükümeti kurmaya muvaffak olmuştu. Yakup, Şiiliği yayacak ve Bağdat hükümetini yıkacak kadar cesaret gösterdi. Sıkışan halife, ehlisünnet mezhebinin müdafaası için yine Türklere müracaat etti. Türkler, ehlisünnet mezhebiyle Bağdat hükümetini bu afetten kurtararak İslam âleminin minnettarlığını kazandılar²⁹⁰.

Yakup b. Leys, H.253/M.867 yılında Fars bölgesine hâkim olmuştur. Yakup b. Leys, daha sonra Herat, Belh ve Kabil'i ele geçirdi. Muvaffak onun başarılarından çekinerek Belh, Toharistan ve Sind valiliğini ona vermek suretiyle tehlikeyi uzaklaştırmak istedi. Fakat bunda başarılı olamadı²⁹¹. Yakup b. Leys, H.257 (M.870-871) yılında, Tahirilerin merkezi Nişabur'u zapt ederek Muhammed b. Tahir'i esir aldı²⁹². Bundan sonra Taberistan'da Zeydilere karşı bir sefer yaptı ve ağır kayıplar vererek geri çekildi. Yakup, istediği Horasan valiliği halife tarafından kendisine verilmeyince kuvvetleriyle batıya döndü.

H.262 (M.875) yılında Ramhürmüz'ü alan Yakup b. Leys, Ahvaz üzerinden Bağdat'a doğru yürüdü. Halife Mu'temid, İsmail b. İshak ile Bugrac'ı elçi olarak Yakup b. Leys'e gönderdi. Görüşmelerden olumlu bir sonuç elde edemedi. Savaşmaktan başka çare kal-

²⁸⁹ Hasan İbrahim Hasan, C.3, s.435.

²⁹⁰ Ahmed Hilmi, s.374-375.

²⁹¹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.197.

²⁹² İbn Havkal, İstahri, Kudame b. Cafer vd., s.340.

mamıştı. Mu'temid, büyük bir ordu ile Samerra'dan Bağdat'a gelmiş olan Muvaffak'ın ordusuyla birleşti. Asker-Mükrem'den hareket eden Yakup b. Leys de 23 Cemaziyelahir'de (24 Mart) Vâsıt şehrine girdi.

Halife Mutemid, ordunun başkanlığını Muvaffak'a verdi. Muvaffak'ın ordusu ile Yakup'un kuvvetleri, Vâsıt ile Bağdat arasında ve Dicle sahilinde bulunan Deyr el-Akul'da karşılaştı. Muvaffak ordunun sağ kanat kumandanlığını Musa b. Boğa'ya, sol kanat kumandanlığını da Mesrur el-Belhi'ye vermişti. Muvaffak'ın kendisi de merkezde bulunuyordu. Muharebe 9 Recep 262'de (M.8 Mart 876) Yakup'un sol kanat kuvvetlerinin Musa b. Boğa'nın üzerine hücumu ile başladı. Musa'nın birlikleri büyük kayıplar vermiş, kumandanlarından İbrahim b. Sima et-Türkî ve Muhammed Toga et-Türkî hayatlarını kaybetmişlerdir.

Sağ kanat gerileyince Muvaffak, diğer kanatlardan o tarafa takviye birlikleri gönderdi. Muharebe sonunda Yakup b. Leys yenildi. Devleti tehdit eden Yakup b. Leys'in tehlikesi ortadan kalktı²⁹³. Saffari Devleti'ne tamamen son verilmesinde Abbasi halifelerinin düşmanlıkları ile Samanilerin bu devlete karşı tutumları etkili olmuştur. En sonunda İsmail b. Ahmed, Amr b. Leys Saffar'ın ordusunu yenmiştir. Amr'ın oğlu Ahmed Saffariler devletini yıkmıştır. Saffarilerin bazı komutanları devletin yıkılışında etkili olmuşlardır. Mesela Sübekri'nin isyanı bunlar arasındadır²⁹⁴.

2.11.4. Karmatilerin İsyanı

Hüseyin el-Ahvazi Irak'ın güneyinde İsmaili bir propagandist olarak tanınmıştı. Hüseyin el-Ahvazi, Selemiye'ye giderken yolda Karmat lakabıyla bilinen Hamdan b. el-Aş'as ile karşılaşmış, davası için Hamdan ile anlaşarak köyüne kadar gitmişti. Burada işe canlılıkla başladı. Hamdan'ın içinde yaşadığı muhit de Abbasi idaresine karşı düşmanlık besliyordu. Böylece düzene karşı olan hareket genişledi. Bu hareketin merkezini artık bilmeyen kimse kalmamıştı. Hamdan ise bu ideolojik öncülüğün en üst kademesinde idi. Bazıları Hamdan'ın, İslam'ı yıkmaya çalışan İranlı Mecusilere soy bakımından bağlandığını söylerler. Kimileri de Hamdan'ın soyunun Necran Yahudilerine dayandığını söylerler.

²⁹³ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., s.197-198.

²⁹⁴ Hasan İbrahim Hasan, C.3, s.441.

Ahvazlı Hüseyin ölünce yerine davasının başkanlığını Hamdan b. el-Aş'as (Karmat) üstlendi. Bu şahıs H.277 yılında Kufe'yi merkez edindi²⁹⁵. Karamita'nın Irak'ta kurduğu Darü'l-Hicre adını verdiği kale çok sağlam yapılmıştı²⁹⁶. Karmatilik ideolojisini koruyan bir merkez ve hareket noktalarını oluşturacak bir üstleri olmuştu.

Karmati, bu arada propagandaçlarını seçti. Bunların en meşhurları Karmati'nin amcasının oğlu ve eniştesi olan Abdan idi. Karmatilere ait kitapları Abdan hazırlamıştır. Diğeri de Mihreveyh oğlu Zikreveyh idi. Bu adam İslam'ı yıkıp İranlı bir hanedan kurarak Mecusi dinine dayalı sisteme yeniden dönmek gibi bir düşüncüyü savunuyordu. H.289 yılında Karmati devrimini yöneten kişi ise Ebu'l-Fevaris idi²⁹⁷.

Çok geçmeden Karmat'ın vahşeti Zencilere rahmet okutacak bir hâl aldı. Halkın malı yağma edilirken, canına kıyılıyor, namusu da lekeleniyordu. Ehlisünnet mezhebinden Müslümanlar için hayat hakkı kalmamıştı. Halife Mu'temid Alellah ise zevk ve safa içinde içki sofralarında vakit geçiriyordu. Sonunda H.279 yılında bir gece içtiği şarap sebebi ile öldü.

Halifenin feci sonunu, Bağdat'ın perişan hâlini gören Karmat, günden güne vahşetlerinin sınırını genişletiyordu. Karmat'ın reisi Ebu Tahir Cenabi H.311 yılında Basra'ya istila etti. Bu sırada Bağdat'taki Müslümanların dinî hayatı da Gulat-ı Hanbelî'nin zorbalığı yüzünden acıklı bir hâl almıştı²⁹⁸.

Karmatilerin isyanı hilafetin haricî siyasetine de tesir etmekteydi. Mezopotamya'daki gruplarının rehberi olan Ebu Tahir Süleyman el-Cenabi'nin M.920 yılından önce söylediği bir şiiri, büyük siyasi hedeflerini göstermektedir. Bu şiirde deniliyor ki:

“Ben yakında maşrık ve mağribe, Rum payitahtına, Türk ve Hazarların ülkelerine kadar olan bütün yeryüzüne sahip olacağım”. Bunların herhâlde yabancı devletlerle de temasları olmuştur²⁹⁹.

Suriye, Irak'ın bir kısmı ile Arabistan'da halkın huzurunu kaçırarak şekilde başarılar sağlayan Karmatiler, M.889 yılında Ebu Said Hasan el-Cennabi yönetiminde el-Ahsa

²⁹⁵ Mahmut Şakir, C.4, s.310-312.

²⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime III*, s.364.

²⁹⁷ Mahmut Şakir, C.4, s.312.

²⁹⁸ Günaltay, s.115-116.

²⁹⁹ Togan, C.I, s.76.

bölgesinde Mü'mine'yi kendilerine başkent yaparak bir devlet kurdular. Karmatilerin üzerine gönderilen Abbasi orduları çoğunlukla yenilgiye uğradıkları için, Karmatiler günden güne eşkıyalıklarını artırmaya devam ettiler. Kufe yakınlarında yapılan bir çarpışmada ele geçirilen Karmat reislerinden Ebu Gavar, Halife Mu'tezid tarafından işkence ile öldürtülmüştür³⁰⁰.

Karmatiler, M.930 yılında, Ebu Tahir başkanlığında, Mekke'yi basıp hacıları öldürdüler³⁰¹. Hacıların cesetlerini de Zemzem kuyusuna attılar. Kâbe'nin örtüsü ile Haceru'l-Esved'i yerinden alıp el-Ahsa'ya götürdüler. Haceru'l-Esved, 30 yıl bunların ellerinde kaldı³⁰². Fatımilerin halifesi Mehdi'nin ikazı sonunda, ancak mukaddes taşı getirip yerine koydular. Başlangıçta Fatımiler ile Karmatiler, fikrî yakınlıkları ve ikisinin de Şia'ya mensubiyetleri nedeniyle birbirlerini destekliyorlardı. Fatımiler Suriye'yi alma teşebbüsüne geçtikleri zaman Karmatilerle savaşmak zorunda kalmışlardır. Karmatiler, o sırada Mısır üzerine yürüdülerse de bozguna uğradılar³⁰³.

Karmatiler, Fatımi Halifesi Mustansır devrinde yıkıldılar. Hicri 458/M.1066 yılında Ehlisünnet mensuplarının isyanları sonucu Üval adası Karmatilerin elinden çıktı. Üval adası Abbasilerin hâkimiyetine girdi. Hicri 462/M.1070 yılında Üval adasındaki Sünniler Bahreyn'deki Selçuklu Türklerinden ve Irak'taki Abbasilerden yardım alarak Karmatileri yendiler. En sonunda Bahreyn'deki Sünniler tarafından H.470/M.1077-1078 yılında kesin olarak yıkıldılar³⁰⁴.

³⁰⁰ Hamdi Savaş, *İslam Tarihi II Emeviler ve Abbasiler Devri*, E.Ü. Yay., Kayseri 1993, s.116-117.

³⁰¹ Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi-I (1-3. Kısımlar)*, s.134.

³⁰² Mantran, s.144.

³⁰³ Savaş, s.117.

³⁰⁴ Hasan İbrahim Hasan, C.5, s.313-314.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ABBASİLER ZAMANINDA MISIR'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ

Abbasi halifeleri Arap komutanların ve devlet adamlarının kendi ellerinden iktidarı almasından korktukları için, çoğunlukla Türklerden meydana gelmiş muhafız birlikleri kullanırlardı. Türkler kısa zamanda Abbasi saray çevresine hâkim olmuşlardı. Yüksek derece komutanlıkları ve valilikleri ellerine geçirmişlerdi³⁰⁵. Samerra Döneminde (M.836-892) halifeler, iktidarlarını Türklerden oluşan hassa ordusuna dayandırmak zo-

³⁰⁵ Güngör, s.72.

runda kalmışlardı.

Müslüman Türklerden bazıları, hilafet topraklarının çeşitli bölgelerine vali olarak tayin edilmişlerdi. Bu valilerden bir kısmı, vazifelerini gönderdikleri vekilleri vasıtasıyla yerine getirirken, bir kısmı da vazifelerinin başında bizzat bulunmuşlardı. Halifelerin geniş ülkeleri ihtiva eden Abbasi Devleti içerisinde yeterli otoriteyi kuramamış olmaları, Türkler tarafından Tolunoğulları, Sacoğulları, İhşidiler gibi kısa süreli hanedanlar oluşmasına imkân vermişti. Bunları, Müslüman Türk valiler tarafından Abbasi Devleti sınırları içerisinde oluşturulan önemli Türk-İslam devletleri olarak nitelemekteyiz³⁰⁶.

Tolunlulardan önce Mısır'a gelen Türk askerî birlikleri, Mısır'dan batıya doğru gittiler ve Endülüs'e kadar çıktılar. M.879 yılında Tolunoğlu Ahmed'in oğlu Abbas'ın kuvvetleri Trablus'a kadar Libya'yı gezdi. 1062'de bir Oğuz birliği, Yusuf b. Taşfin'in hizmetine girdi. 1095'te Mısır'dan gelen Şah-Melik'in idaresindeki Türk birliği Trablus şehrini aldı. Şehri bırakmaya ve Temim İbnü'l-Mu'izz'in hizmetine girmeye mecbur oldu.

M.1173 yılında Selahattin Eyyubi'nin Türk beylerinden Karakuş el-Guzzi İskenderiye'den çıkıp Bingazi'yi fethetti. Karakuş el-Guzzi 1175 yılında tekrar batıya sefere çıktı. Evcile'ye gitti. M.1178 ve 1179 yıllarında Mağrip seferlerini tekrarladı. İkinci seferinde 400 Türk atlısının başında idi. M.1187 yılında bir Guzz birliğini Fas Sultanının hizmetine gönderdi.

Karakuş Bey, M.1186 yılında Tunus'a gelip Selahattin Eyyubi hesabına M.1190 yılında Kaabis şehrini fethetti. M.1190 yılında aynı ülkelere tekrar sefer yaptı. M.1211 yılında Fizan'da Veddan vahasını Eyyubiler adına almak isterken öldürüldü. Karakuş Bey, 38 yıl Kuzey Afrika'da askerî harekâta bulunmuştur. Bir oğlu, Fas'ta Muvahhidler'in hizmetinde bulunmuş, Fizan'dan Veddan'a gelerek hükümdarlığını ilan etmiştir. Karakuş'un oğlu M.1258 yılında öldürülmüştür.

Muvahhidlerden Ebu Yusuf Yakub el-Mansur, Oğuz Türklerinden okçu birliği meydana getirmiştir. Muvahhidlerin hizmetinde M.1178 yılından önce de Türk birlikleri vardı. M.1190 yılında Karakuş Bey Fas'ta Muvahhidlerin hizmetinde bulunmuştur. Libya'da

³⁰⁶ Cemil Öztürk, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2006, s.36-37.

Yefrin'de el-Gazaz (Oğuzlar) kabilesinin Türk olduğu adından anlaşılmaktadır³⁰⁷. Guz emirlerinden Şa'ban, İspanya'da senede 7000 dinar (takriben 35.000 lira) kadar varidat getiren malikânelerin sahibi idi³⁰⁸.

3.1. Tolunoğulları (875-905)

Mısır'da Türk komutanların etkili olmaya başlaması Halife Me'mun devrinde olmuştur. M.831 yılında Aşağı Mısır'da Kıptiler baş kaldırmıştı. Halife Me'mun isyanı bastırması için önce Abdullah b. Tahir'i görevlendirmişti. İsyân bastırılmayınca Halife Me'mun Afşin'i göndermiştir. Halife Me'mun (M.813-833) tarafından, isyanı bastırması için M.830 yılında Mısır'a gönderilen Afşin burada iki yıl kalmıştır. Afşin, Aşağı Mısır'daki sıkıntılara son vermiştir. Abbasi halifelerinin Mısır'a tayin ettiği Türk valiler şunlardır³⁰⁹:

Abbasi Halifesi Mu'tasım (M.833-842) zamanında Mısır valisi olarak Ebu Cafer Eşnas et-Türkî (M.834-844)'yi tayin etmiştir³¹⁰. Halife Vâsık (M.842-847) İnak et-Türkî (M.844-849)'yi, Halife Mütevekkil (M.847-861) Feth b. Hakan b. Artuk (M.856-861)'u, Halife Mu'tez-Billâh (M.866-869) Müzahim b. Hakan b. Urtuc et-Türkî (M.867)'yi Mısır valisi olarak tayin etmiştir. Müzahim ölünce (M.868) yerine Ahmed b. Müzahim Mısır'a vali olarak gönderilmiştir. Ancak o da iki ay sonra ölünce yerine Uzcur (Uzhur) b. Uluğ Tarhan et-Türkî tayin edilmiştir. Uzcur da beş ay sonra ölünce yerine Ahmed b. Tolun Mısır'a vali olarak tayin edilmiştir³¹¹.

3.1.1. Tolunoğulları Siyasi Tarihi

Abbasi halifeliği toprakları içinde Mısır ve Suriye'de ilk Türk devleti Ahmed b.Tolun tarafından kurulmuştur³¹². Tolun Samerra'da iken Halife el-Mu'tasım zamanında (M.838-842) cesareti ve bilgisi ile ün yapmış biriydi. Ahmed de öteden beri Türk kumandanlarının emrine verilen Mısır ülkesinde vazife almış, imar faaliyetlerinde bulun-

³⁰⁷ Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar İslam Devletleri*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2005, C.1, s.319-320.

³⁰⁸ Togan, C.1, s.180.

³⁰⁹ Yazıcı, s.76-77.

³¹⁰ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., İstanbul 1998, s.289.

³¹¹ Yazıcı, s.76-78. Bkz.: Kazım Yaşar Koprman, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Tolunoğulları, Çağ Yay., İstanbul 1987, C.VI, s.55-57.

³¹² Öztuna, *Türk Tarihinden Yapraklar*, s.45. Koprman, C.VI, s.63.

muş ve kuvvetli bir ordu teşkil etmişti³¹³.

A idi. Ahmed b. Tolun, Eylül 835 yılında Bağdat'ta doğdu. Çocukluğu ise Samerra'da geçmiştir. Ahmed b. Tolun M.868 yılında Mısır'a vali olarak tayin edilen üvey babası Bayık Bey'in naibi olarak Mısır'a gelmiştir³¹⁴. H.254 (M.868) yılında Mısır'a gelen Ahmed, Türk memluklarının desteği sayesinde Tolunoğulları Devleti'ni kurmaya başladı³¹⁵. Mısır bazı kısımlara bölünerek her birine ayrı vali tayin edilmiştir. Bazı görevler de valilerin yetki alanı dışına çıkarılmıştır. Bunlar doğrudan halifeye bağlı idiler. Bu uygulamalar ile valilerin kendi başlarına devlet kurmaları önlenmişti³¹⁶.

Ahmed b. Tolun Mısır'a geldiğinde İskenderiye'nin idaresi Ahmed b. Dinar'a, Berka'nınki ise Ahmed b. İsa es-Sadi'deydi. Posta teşkilatının başında Şukayr, maliyenin başında Ahmed b. el-Müdebbir, adalet teşkilatının başında kadı Bekkar b. Kuteybe bulunuyordu. Ahmed b. Tolun kendisi gibi Hanefi olan kadı hariç diğerlerinin hepsini etkisiz hâle getirdi. Ahmed b. Tolun, aleyhinde entrikalar çevrilmesin diye Abbasilerin merkezi Bağdat'ta da bazı tedbirler almıştı³¹⁷.

Ahmed b. Tolun M.869 yılında Boğa es-Sağır'ın isyanını bastırdı³¹⁸. Ahmed b. Tolun Şubat 870 yılında ise İbrahim Muhammed'in isyanını bastırdı. M.870 yılında Suriye'de isyan etmiş olan Ahmed b. İsa üzerine 100.000 kişilik bir ordu gönderdi. Fakat halifenin kardeşi Ebu Ahmed el-Muvaffak'ın, Ahmed b. Tolun'u çekememesi üzerine hareket başarısız kalmıştır. Kurduğu orduyu dağıtmayarak kuvvetli bir kara ordusu ile donanma oluşturdu. Halife Mutemid'den de İskenderiye'nin kendisine bırakıldığına dair bir belge almıştır. M.870, yılında her hareketini halifeye bildiren Berid reisi Şukayr'dan kurtulmuştur. Böylece Mısır'ın her türlü haberleşmesini ele geçirmiştir. M.876 yılında da Basra'da çıkan "Zenci Köleler İsyanı" sebebiyle daha fazla para gönderemeyeceğini söyleyerek halifeden maliyenin yönetimini almıştır. Böylece Mısır'ın yönetimi tamamen Türklerin eline geçmiş oldu. Halifeye bağlılığı sadece, Cuma ve bayram hutbelerinde adının zikredilmesi, sikkeler üzerinde adının bulunması ile miktarını Tolunoğlu

³¹³ Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.I, s.239.

³¹⁴ Elçibey, s.83, Bkz.:Yazıcı, s.78.

³¹⁵ Elçibey, s.82. Şükrü Kaya Seferoğlu ve Adnan Müderrisoğlu, *Türk Devletleri Tarihi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1986, s.127.

³¹⁶ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara 2000, s.4. Ayrıca bkz.: Elçibey, s.83-84.

³¹⁷ Merçil, s.4. Bkz.: Elçibey, s.85.

³¹⁸ Elçibey, s.88.

Ahmed'in belirleyeceği bir miktar vergiden ibarettir.

El-Muvaffak, Zenci köleler isyanı dolayısı ile Tolunoğlu Ahmed'den yardım istedi. El-Muvaffak gönderilen yardımı az buldu. Karşılıklı birbirlerine hakaret dolu mektuplar yazdılar. Bu sıralarda Tarsus halkı ayaklanmıştı. Bunun üzerine Sugur valiliği Ahmed b. Tolun'a verildi. Ayrıca M.878 yılında Şam valiliği de verildi. Ahmed b. Tolun'un hâkimiyet sahası Fırat'tan Mağrib'e kadar genişlemiş bulunuyordu.

El-Muvaffak tekrar Ahmed b. Tolun ile mücadeleye başlayınca Ahmed b. Tolun, Halife Mutemid tarafını tutarak onun koruyuculuğunu üstlendi. Ahmed b. Tolun Şam'da bir ulema meclisi toplayarak meclisten: "*El-Muvaffak veliaht olamaz, çünkü imamete ehil değildir, veliahtlıktan azledilmesi gerekir*", diye karar çıkarttı. Bunun üzerine her iki tarafın camilerinde birbirlerine lanet okutmaya başladılar. El-Muvaffak, Ahmed b. Tolun'a karşı siyasetini değiştirdiğinde durum da düzelmiştir.

Ahmed b. Tolun, oğlu Abbas'ı Mısır'da bırakarak Bizans üzerine harekete geçmişti. Oğlu Abbas'ın Mısır'da isyan ettiğini öğrenince geri döndü. Abbas'ın isyanında el-Muvaffak'ın kışkırtması bulunabilir. Abbas, babası Mısır'a gelince hazineden 2 milyon dinarı alarak Berka'ya kaçtı. Abbas, M.882 yılında Ahmed b. Tolun'un kuvvetlerine yenilmiş ve yakalanarak Mısır'da hapsedilmiştir. Ahmed b. Tolun Tarsus'ta çıkan ayaklanmayı bastırmak için Antakya'ya gitmişti. Bu sırada hastalanınca Mısır'a geri döndü. Ahmed b. Tolun 10 Mayıs 884'te öldü³¹⁹.

Ahmed b. Tolun'un yerine diğer oğlu Humaraveyh geçti. Büyük oğlu Abbas buna itiraz etti ise de öldürüldü. Humaraveyh'in başa geçmesi, Abbasiler ile Toluniler arasında yapılan barış görüşmelerinin sona ermesine sebep oldu³²⁰. Daha önce Mısır ve Suriye valisi tayin edilmiş olan İshak b. Kundacık ve Sacoğullarından Diyar-ı Mudar valisi Muhammed el-Afşin birleşmişlerdi. İshak b. Kundacık ile Muhammed el-Afşin, Humaraveyh'in hâkimiyeti altındaki toprakları ele geçirmek için hazırlıklara başlamışlardı. Onlar Halife el-Muvaffak'a müracaat ederek yardımcı kuvvet istediler. Halife el-Muvaffak bu teklifi siyasetine uygun buldu. Onlara Dimaşk üzerine yürümelerini emretti. Bu iki kumandan harekete geçerek Halep, Hims ve Antakya'ya hâkim oldular.

³¹⁹ Yazıcı, s.78-80. Ayrıca Bkz.: Kopruman, C.VI, s.59-63.

³²⁰ Kopruman, C.VI, s.63. Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi-I (1-3. Kısımlar)*, s.129.

Tolunilerin Dımaşk'taki naibi de onlara iltihak etmişti. Sadece Şeyzer şehri Humaraveyh'e bağlılığını sürdürmüştür.

Humaraveyh Suriye'ye bir ordu gönderdi. Bu ordu ancak Dımaşk'a hâkim oldu. Kışın yaklaşmasıyla bir netice elde edilemedi. Halife el-Muvaffak da oğlu Ahmed'i iki kumandanla birleşmesi için Suriye'ye göndermişti. Mısır ordusu bu müttefik kuvvetler karşısında başarılı olamayarak Remle'ye çekildi. Ahmed Ocak-Şubat 885 yılında Dımaşk'a girmişti. Bu olaylar Humaraveyh'in Mısır'dan bizzat harekete geçmesini gerektirdi. Humaraveyh Remle'de beklemeye başlamıştı. Bu sırada İshak ve Muhammed bir anlaşmazlık sebebiyle Ahmed'den ayrıldılar. Ahmed ile Humaraveyh, Dımaşk-Remle arasında el-Tavvahin denilen yerde karşılaştılar (Şubat-Mart 885).

Humaraveyh tecrübesizliği sebebiyle daha başlangıçta savaş meydanını terk etti. Abbasi ordusu Mısır ordugâhını yağmalamaya başladı. Humaraveyh'in çekildiğinden haberi olmayan Mısır ordusundan Sa'd el-Aysar pusuda bulunan birlikleriyle Ahmed'in kuvvetlerine saldırdı. Ahmed ağır kayıplar vererek savaş meydanını terk etti. Humaraveyh bundan sonra Suriye, sugur (uc) şehirleri ve Musul'a hâkim oldu³²¹. İki taraf arasındaki yapılan barışa göre (M.886), Humaraveyh Mısır, Suriye ve Anadolu hudut bölgelerinde otuz yıl süreyle vali olarak tanınmıştı. Fakat o iki yüz bin dinar vergi ödeyecekti³²².

İshak b. Kundacık ile Muhammed el-Afşin'in arası bozulmuştu. Muhammed el-Afşin, Humaraveyh'le birleşti. Bu ittifak bir yıl kadar sürmüştü. İshak, Humaraveyh ile anlaşmanın kendisi için daha yararlı olduğunu anlamıştı. Neticede antlaşma gerçekleştirmişti. Buna rağmen Muhammed el-Afşin Dımaşk'ı zapt etmek için harekete geçti. Humaraveyh ile Muhammed'in orduları Dımaşk yakınında Seniyet el-Ukab mevkiinde karşılaştı (Mayıs-Haziran 888). Savaşı Mısır ordusu kazandı. Muhammed kaçmayı tercih etti. Humaraveyh onun peşinden İshak b. Kundacık'ı gönderdi. Muhammed el-Afşin, bu iki müttefike karşı koyamayacağını anlayınca Bağdat'a el-Muvaffak'ın yanına gitmişti (Temmuz 889).

Halife el-Mu'temid Ekim 892 yılında öldü. Halifelige yerine el-Muvaffak'ın oğlu

³²¹ Bkz.: Koprman, C.VI, s.64-65. İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, İSAR Yay., İstanbul 1999, s.46-47.

³²² Koprman, C.VI, s.65. M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M.E.B. Yay., İstanbul 1977, s.115.

Ahmed, el-Mu'tazid lakabıyla geçti. Halife Mu'tazid da Humaraveyh'in görevde kalmasını tasdik etti. Böylece Toluniler ile Abbasiler arasında iyi gelişmeler görüldü. Humaraveyh'in Katrün'n-Nedâ namıyla meşhur kızı Esmâ, Halife Mu'tazid ile evlendi. Humaraveyh harcamalarda israflı davrandığı için devletin mali durumu sarsılmıştı. O, Suriye'ye yaptığı bir sefer sırasında köleleri tarafından öldürüldü (7 Ocak 896)³²³.

Humaraveyh'in yerine oğlu Ebu'l-Asakir Ceyş geçmişti. O ondört yaşında tecrübesiz bir gençti. Etrafındaki kötü niyetli kimselerin etkisiyle tecrübeli emir ve kumandanlara karşı harekete geçti. Neticede ayaklanan kumandanlar onu azlederek öldürdüler (25 Temmuz 896). Ceyş'in yerine kardeşi Harun geçirildi.

M.899 yılında Halife Mutazid ile yeni bir antlaşma yapıldı. Bu üçüncü antlaşma ile Tolunilerin idaresindeki yerlerin sayısı azalmıştı. Abbasilere verdikleri vergi ise 450.000 dinara çıkarıldı. Karmatilerin Suriye'deki isyanları Toluniler ve Abbasiler için tehlikeli olmaya başlamıştı. Bu sırada Halife Mutazid ölmüş (M.902) yerine oğlu el-Muktefi geçmişti.

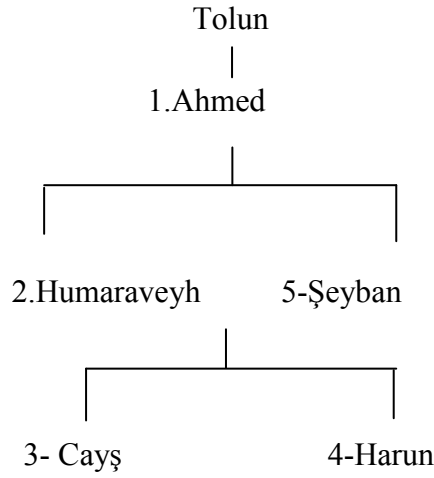
Halife Muktefi, Suriye'ye Muhammed b. Süleyman idaresinde bir ordu gönderdi. Abbasi ordusu Karmatileri mağlubiyete uğrattı (M.903). Bundan sonra Muhammed b. Süleyman Mısır meselesini halletmekle görevlendirildi. Muhammed b. Süleyman karadan ve denizden Mısır'a hücum etti. Harun sebebi anlaşılamayan bir şekilde öldürüldü (31 Aralık 904). Amcası Şeyban başa geçti. Şeyban, çabaladı ise de artık çok geçti. Muhammed b. Süleyman Mısır kapılarına dayandı. Şeyban aile fertleri ile Muhammed b. Süleyman'a sığındı. Toluni ordusunun bir kısmı mücadeleye ettiyse de sonuç başarısızdı. Muhammed b. Süleyman, 12 Ocak 905 yılında Fustat'a girdi. Toluni Devleti sona erince ailenin geride kalan fertleri zincire vurularak Bağdat'a götürüldü³²⁴.

Tolunoğulları Devleti'nin başına geçen hükümdarların isimlerini sırasıyla verecek olursak bunlar tarih sırasına göre şöyledir:

³²³ Koprman, C.VI, s.65. İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, s.47-48.

³²⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2000, s.8. Ayrıca Bkz.: Koprman, C.VI, s.68-69.

Tolunluların Şecere Cetveli³²⁵

1-Abu'l Abbas Ahmed b. Tolun et-Türkî: Saltanatı 868-884.

2-Abu'l Cayş Humaraveyh b. Ahmed: Saltanatı 884-896.

3-Abu'l Asakir b. Humaraveyh: Saltanatı 896-904.

4-Abu Musa b. Humaraveyh: Saltanatı 896-904.

5-Abu'l-Mavakit Şayban b. Ahmed: 905.

3.1.2. Tolunoğullarında Askerî, İdari, İctimai, İktisadi ve İlmî Durum

Askerî Durum

Mısır'da ve Suriye'de ordunun çekirdeği Türklerden oluşuyordu. Ahmed b. Tolun ilk kez ordu kurarken 24 bin Türk savaşçı toplamıştı. Tolunoğullarında ordu komutanlarının çoğunluğu Türk'tü.

Tolunoğulları ordusunda Habeş, Sudan, Zenci, Nubi, Kıpti aşiretlerinden toplanmış ve Zenciler (es-Sudan) olarak tanımlananlar sayı bakımından asıl gücü oluşturuyordu. Bu Zencilerin sayısı 40 binden fazlaydı. Aşiretlerden toplanan bu güçlerden savaşlarda genellikle yardımcı güç olarak istifade ediliyordu.

Orduda üçüncü grubu oluşturan Araplar ve Araplaşmış Mısırlılardan oluşan güçlerin

³²⁵ Şinasi Altundağ, "Tolunlular", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul 1979, C.12/1, s.438.

sayısı 7000'e ulaşmıştı. Humaraveyh ve Harun'un zamanında bunların sayıları oldukça artmaya başlamıştı. Araplar, Araplaşmış Mısırlılara oranla çok az sayıdaydılar. Araplardan çoğunlukla orduya hizmet işlerinde faydalanılıyordu³²⁶.

Savaş tekniğinin üstünlüğü ile diğer bütün unsurlardan ayrılan Türkler hakkında IX. yüzyıl Arap şairi Câhiz düşüncelerini şöyle ifade ediyordu: “*Savaş zamanı onların dört gözü olur: İki önden, ikisi de arkadan. Türkler hatta dağlarda bile hızla at sürer, mızrak ve oku çok büyük beceri ile kullanırlardı. Türklerin attığı okun sürati Arapların dilinde adeta bir sembol olmuştu.*”³²⁷.

Tolunoğullarına büyük zaferler kazandıran da Türklerden oluşan alaylardır. Türklerin devlet için korkulu bir tarafı da vardı. Türkler emir yahut komutanın kararsız ve beceriksiz olduğunu hissettikleri an ona tabi olmaktan kaçınırdı. Emir veya komutanı öldürüp ortadan kaldırmaya çaba gösterirlerdi. Sonuçta ordu birbirine zıt iki değil hatta birkaç gruba bölünürdü. Bu ise devleti genellikle dağılmaya doğru götürürdü. Böyle bir özellik Tolunoğulları Devleti'nin tarihinde de açık şekilde kendisini gösterir³²⁸.

Mısır, Akdeniz'e sahili olan, Kızıldeniz sebebiyle de bölgenin içlerine kadar gemilerin girebildiği bir konumdadır. Tolunoğulları Suriye-Filistin bölgesine hâkim olunca Suriye sahillerinde donanma bulundurmuşlardır. Mısır'da Nil nehri boyunca pek çok köy, kasaba ve şehir merkezleri bulunmaktadır. Başkent Fustat (Kahire)'in da Nil nehri kenarında olması, dışarıdan gelen donanma saldırılarında donanmanın önemini ortaya koyar. Ticaret yönüyle de denizciliğin gelişmesi Mısır için önemlidir.

M.876 yılında Halife Muvaffak'ın emri ile Mısır'a hareket eden Musa b. Boğa'ya karşı Ahmed b. Tolun, savunma amaçlı olarak Nil nehri üzerindeki Ravza Adası'na bir kale yaptırmıştı. 100 adet savaş kayığını adanın etrafına yerleştirmiştir. Aynı yıl savaş gemisi yapımı için tersaneler kurulmuştur.

M.878 yılında Şam bölgesi kıyılarını ele geçiren Ahmed b. Tolun burada sahil şeridinin de sahibi olmaktaydı. Ahmed b. Tolun, Tarsus ve Antakya'daki savaş gemilerini sayı ve askerî güç bakımından takviye ederek, Akka Rıhtımı'nı kalesiyle birlikte yaptırmıştır.

³²⁶ Elçibey, s.152-157. Ayrıca bkz.: Koprıman, C.VI, s.75.

³²⁷ El-Câhiz, s.67.

³²⁸ Elçibey, s.152-157. Ayrıca Bkz.: Koprıman, C.VI, s.75.

Burayı bir donanma üssü hâline getirmiştir. Tolunoğulları Şam'dan Berka'ya kadar Akdeniz'in Kuzey Afrika sahilini kontrolleri altına almıştır. Akka, Dimyat, İskenderiye, Tarsus, Antakya ve Ravza Adası donanma merkezleri ve gemi yapımında gelişmişti. Bu tersanelerin ve gemilerin yapımında Kıpti, Rum ve Berberilerden yararlanılmıştır³²⁹.

İdari Durum

Tolunoğullarının devlet sistemi Abbasi Devleti'ne benzemektedir. Ancak kendine has bazı özelliklere de sahiptir. Devlet kurumlarında bir kısım yetkiler bağımsız olarak kullanılmış bir kısmında ise Abbasi Devleti'ne bağlı kalmıştır. Bu durum ise Tolunoğulları Devleti'nin Abbasi Devleti'nin etkisinden kurtulamadığını göstermektedir.

Halkın çoğunluğu Arap olduğu için, Tolunoğullarında resmî dilde tabîî olarak Arapça idi. Hükümdar ve ailesi Sünni Müslümandı. Mısır, Müslümanlar tarafından fethedilince Fustat başkent yapıldı. Vali ve naibler el-Asker'de ikamet ediyorlardı. Tolunoğlu Ahmed'in inşasına başladığı ve oğulları zamanında inşasına devam edilen el-Kataî şehri kuruldu. Şehirde Tolunoğlu Ahmed'in sarayı, bir cami, hükümet konağı, komutanlara ait ikametgâhlar, askerler için kışlalar, talimler için el-Meydan, su sarnıcı ve kemeri, tüccar ve esnafa ait evler, hamamlar vardı³³⁰. Mısır'da günümüze kadar gelen en önemli mimari eserlerinden biri Ahmed b. Tolun Camii'dir.

Tolunoğlu Ahmed Camii M.876-879 yılları arasında Fustat'ta Cebelyeşkur adlı bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. Burası Hz. Musa'ya atfedilen özel bir mekândır³³¹. Samerra'daki büyük caminin özelliklerini taşımaktadır³³². Tolunoğlu Ahmed Camii 120.000 dinara mal olmuştur. İran'daki sivri kemerden etkilenmiştir. Camiinin inşa masrafları, firavunlardan birinin mezarından çıkan hazineden karşılanmıştır. Kalan para ile de bir hastane ve hayır eserleri yapılmıştır. Planından çok tezyinatıyla dikkati çeker³³³.

İçtimai Durum

³²⁹ Özkuyumcu, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yay., Edt: Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara 2002, C.3, s.336. Bkz.: Elçibey, s.161-164. Ayrıca Bkz.: Kopruman, C.VI, s.75.

³³⁰ Bkz.: Kopruman, C.VI, s.70-72. Yazıcı, s.82-83.

³³¹ Uluçay, s.116. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Elçibey, s.218-221.

³³² Rasonry, s.161.

³³³ Yazıcı, s.82-86.

Tolunoğulları devrinin önemli bir özelliği, halk tabakalarına fark gözetilmeksizin aynı muamelede bulunmuş olmasıdır. Burada dikkati çeken büyük memuriyetlere cins ve mezhep farkı yapılmaksızın tayinler yapılmıştır. Kıptilere, Hıristiyanlara ve Yahudilere anlayışla muamele edilmiştir. Tolunoğlu Ahmed'in bu şekilde davranışı, ölümünden sonra kilise, manastır ve havralarda ruhuna dua okunmasına sebep olmuştur.

Bütün bu iyi davranış ve gayretine rağmen Ahmed zamanında da birçok isyanlar olmuştur. Bunların çoğu Alevi isyanlarıydı. Tolunoğlu Ahmed'in zaman zaman asilere karşı çok sert davrandığı görülür. Saltanatı süresince 18.000 kişinin idam edildiği veya hapis-hanelerde öldüğü rivayet edilmektedir. Hapis cezaları çeşitliydi. Mahpusların mühim bir kısmı evlerinde ikamete mecbur edilmişti. Mahkûmlar hapis-hanelerde bazı sanat ve el işleri ile uğraşırlardı. Mahpusların yaptıkları eşya bedeli kendilerine ödenmek üzere satılırdı. Ağır cezaları gerektiren bazı suçların ceza ile değil, iyilik ile önüne geçilmek istenmiştir.

Humareveyh Delta'da çapulculuğu bir meslek hâline getiren Araplardan teşkil ettiği el-Muhtâra adını verdiği bir muhafız kıtası teşkil etmeye muvaffak olmuştu. Siyasi vaziyetleri dolayısıyla Tolunoğullarının el-Muvaffak ile araları açılmıştı. Bazı dinî çevrelerce Ahmed ve Humaraveyh'e gaspçı nazarıyla bakılmıştır. Ahmed devrinde, dürüstlüğü ve bilgisiyle meşhur olan kadılardan Bekkar b. Kuteybe'nin, Abbas'ın isyanında parmağı olduğu şüphesi bu hususla izah edilebilir. Kadı Bekkar b. Kuteybe, el-Muvaffak'ın veliahtlıktan hal'ine dair olan fetvayı imza etmeyi de reddetmiş ve hapse atılmıştı. Hicri 270-277 ile 283-288 tarihleri arasında Mısır kadılıkları boş kalmıştı³³⁴.

İktisadi Durum

Tolunoğulları Devleti kurulmadan önce Mısır'ın geçirdiği kuraklık ve kıtlık sebebiyle ekonomisi bozulmuştur. Toluogulları Devleti ise elde edilen geliri ülke için harcandığından halkın refahı artmıştır. Ekonomik gelişmenin bir diğer sebebi ise Tolunoğullarının uzunca bir süre bizzat Mısır'da kalıp iyi bir yönetim sürdürmeleridir.

Ahmed b. Tolun, Mısır'da ziraatın geliştirilmesi için çaba göstermiştir³³⁵. Yeni su kanalları ve kemerler yaptırmıştır. Bu işler için Ferganalı ustaları çalıştırmıştır. Nil nehri üze-

³³⁴ Altundağ, "Tolunlular", İslam Ansiklopedisi, C.12/1, s.437.

³³⁵ Bkz.: Kopruman, C.VI, s.73. Yazıcı, s.86.

rinde er-Ravda adasındaki Nil'in sularını mevsimlere göre ölçmek ve su taşkınlarını önceden tahmin etmek üzere yapılmış olan Mikyasu'n-Nil (Nilometre)'i düzenlemiştir³³⁶. Gübresi için güvercin yetiştirmiştir. Hayvancılığı geliştirmeye çalışmıştır³³⁷.

Tolunoğuları döneminde keten, yünlü dokuma, pamuklu ve ipekli dokuma gelişmiştir. Sabun ve şeker sanayi ilerlemiştir. Maden işlemeciliği, silah yapımı, yağ elde etme, süsleme ve küçük el sanatlarında ilerlemeler olmuştur. Fustat, Tinnis, Dimyat, İskenderiye sınaî üretim merkezleri haline gelmiştir.

Ahmed b. Tolun, Nil nehri boyunca uzanan yol için yılda 10.000 dinar harcamıştır. Afrika'dan gelip Mısır ve Suriye'den geçen ticaret yollarının iyi işlemesi için çalışmıştır. Humaraveyh ise Eyle ve Tih çölü arasındaki yolu düzeltirmiştir.

Asuan şehri, Tolunoğulları zamanında Sudan ve Habeşistan'la ilişkilerin gelişmesi sonucu eyalet merkezi olmuştur. Yukarı Mısır'da: Erment, İсна, Luksor, Eşyut, Aşağı Mısır'da ise: Dimyat, Tinnis, Ariş, İskenderiye, Suriye'de: Şam, Halep, Anadolu'da Antakya ve Tarsus önem kazanan şehirler içerisindedir.

Ahmed b. Tolun maliyenin başına dürüst kişileri getirmiştir. Bu sayede Mısır'ın vergi gelirini artırmıştır. Mısır'ın haraç gelirleri yıllık 800.000 dinardan 4.300.000 dinara yükseltilmiştir. Tolunoğlu Ahmed M.872 yılında kendi adına bakır paralar bastıracağı gibi, M.879-880 yılından itibaren ed-Dinaru't-Toluni'yi kestirdi³³⁸.

Humaraveyh kızı Eşma (Katrü'n-Nedâ)'yı Halife Mu'tezid ile evlendirmiştir. Humaraveyh düğün sırasında hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Kızının rahatı için Mısır'dan Bağdat'a kadar belirli aralıklarla köşkler ve konaklama yerleri inşa ettirmiştir. Humaraveyh çok sayıda altın ve mücevheratı kızının çeyizine koydurmuştur. Düğünle birlikte 1.000.000 dirhem parayı da 1000 kese içinde halifeye göndermiştir. Düğün alayı 9 Mart 895 yılında Bağdat'a varmıştır³³⁹.

İlmî Durum

³³⁶ Elçibey, s.217-218.

³³⁷ Elçibey, s.198. Bkz.: Koprıman, C.VI, s.73-74.

³³⁸ Yazıcı, s.87-89. Bkz.: Koprıman, C.VI, s.73-74

³³⁹ İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, s.48. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Elçibey, s.191-200. Bkz.: Koprıman, C.VI, s.74.

Tolunoğulları Devleti döneminde Mısır ve Şam'da ilmî gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişmeler hukuk, felsefe, edebiyat, tarih, geometri, astronomi ve tıpta olmuştur. Bu zamanda Mısır'ın ve Şam'ın bazı Müslüman hukukçuları olan Er-Rebi b. Süleyman Muradi, Bekkar b. Kuteybe, Ebu Cafer et-Tahavi, Ebu Zur'e'nin şöhreti artmıştı. Şöhretleri Mekke, Medine ve Bağdat'a kadar ulaşmıştı.

Tolunoğulları döneminin tarihçisi İbnü'd-Dâye devrinin meşhur âlimlerindendir. İbnü'd-Dâye hesap, astronomi, "Elmecisti" ve Evkilt'in geometri elementlerini biliyormuş. İbnü'd-Dâye, Platon'un eserlerinden yararlanarak "el-Mukafe'e" adlı eserini yazmıştır.

Ahmed b. Tolun'un hastane, eczane v.s. tedavi ocaklarına dikkat etmesi tıbbın gelişmesi için elverişli imkân sağlamıştı. Tolunoğulları sarayında meşhur hekimler faaliyet gösterirdi. Bunlardan Ahmed b. Tolun'un özel hekimleri olan Hıristiyan Said b. Nevel ve Türk Ahmed b. Zirek daha çok tanınmıştır. Tolunoğulları zamanında Mısır'ın tanınmış hekimlerinden Said b. Batrik "Nezm el-Cevher" adlı tarihi eserinin yanı sıra tıp sahasında da eser yazmıştır. Said b. Batrik, Aristo'nun eserlerini Arapçaya çevirmiştir.

Tolunoğulları Devleti'nde camilerin yanında medreseler vardı. Medreselerde Arap dilinin sarf ve nahvi, edebiyat, mantık ve din dersleri verilirdi. Ahmed b. Tolun, camisini yaptırdıktan sonra fakih Rebi b. Süleyman el-Muradi'yi medresede ders vermeğe davet etmiştir. İbn Mace el-Kazvinî (M.824-886) Mısır'a gelerek, bir müddet aynı medresede çalışmıştı. Muradi ile fikhın bazı sahalarına ait müzakereler yürütmüşlerdi. Muradi aynı zamanda emirlerin, âyanların çocuklarına fikh öğretirmiş. Ahmed b. Tolun'un oğlu Adnan da onun okulunu bitirmiş fakihlerdendi³⁴⁰.

Divanu'l-İnşa'nın kurulması ülkede edebiyatın gelişmesini sağlamıştır. Divandaki görevli kâtipler sayesinde kitabet sanatı gelişmiştir. Divanu'l-İnşa'da ilk görevlendirilen Ebu Cafer Muhammed'dir. Tolunoğlu Ahmed Türkçe şiirler yazan biriydi. Ahmed'in oğlu Humaraveyh âlim ve şairleri korumuştur. Bu dönemin en önemli şairi Hüseyin b. Abdüsselam'dır.

³⁴⁰ Elçibey, s.225-227. Ayrıca Bkz.: Koprıman, C.VI, s.76-77.

Bu devirde dil çalışmalarına da önem verilmiştir. Velid b. Muhammed et-Temimi ve Ahmed b. Cafer ed-Dineverî önemli dilcilerdendir. Gramerci Muhammed b. Abdullah (ö.944), Humaraveyh'in oğullarına ders vermiştir. Kasım b. Yahya el-Meryemi (ö.929) de Humaraveyh'in zaferleri için kasideler yazmıştır.

Ahmed b. Yusuf b. İbrahim, Ahmed b. Tolun ve Ceyş'in biyografilerini yazmıştır. Tarihçi Abdullah b. Muhammed Belevi'nin M.932'den sonra yazdığı eserinin adı Siretu Ahmed b. Tolun'dur. Belevi kıssalar anlatarak tarih öğretmeyi usul edinmiştir. Tolunoğulları Mısır'a âlimlerin gelmesini teşvik etmişlerdir³⁴¹.

3.2. İhşidiler (935-969)

Tolunoğulları Devleti yıkılınca Mısır, Bağdat'a bağlı olarak halifelerin tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. İlk vali, Tolunoğulları Devleti'ne son veren Muhammed b. Süleyman el-Kâtibi'dir. Daha sonra 16 Nisan 905 yılında Ebu Musa İsa b. Muhammed en-Nüşeri vali olmuştur. Haziran 905 yılında Muhammed b. Ali el-Halenci Mısır'da isyan çıkarttı. Mayıs 906 yılında isyan bastırıldı. Halifelerin atadıkları valiler, Mısırlıları Tolunoğullarına bağılıklarından dolayı cezalandırmışlardır.

M.10 Mayıs 909'da valiliğe en-Nüşeri geçti. Daha sonra yerine oğlu Ebu'l-Feth Muhammed b. İsa geçti. 23 Haziran 910 yılında Halife Muktedir tarafından Ebu Mansur Tekin b. Abdullah el-Hazari Mısır valisi oldu. Ebu Mansur Tekin'in beş yıl sürecek olan bu ilk valilik döneminde iç isyanlar ve Fatımilerle mücadele etmiştir. Daha sonraki dönemlerde Mısır valiliğine Munis el-Muzaffer, Ebu'l-Hasan Zekâ el-A'ver, Ebu'l Hasan Hilal b. Bedr, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Kayıklık (iki defa), Muhammed b. Toğaç (iki defa) vali tayin edildiler³⁴². Bu valiler ülkenin bütününde ve her konuda yetkili değillerdi. Mısır küçük bölgelere ayrılmıştı. Haraç, berid, şurta gibi görevler farklı kişilere verilmişti. Böylece Mısır'ı bir kişinin ele geçirmesi önlenmek isteniyordu.

Mısır'da Fatımi tehlikesi ve iç isyanlar yüzünden iktisadi durum bozulmuştu. Böyle karışık bir durumda Mısır'da ikinci bir Türk hanedanı olan İhşidiler, yönetimi ele alarak

³⁴¹ Yazıcı, s.89-91. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Elçibey, s.227-237. Ayrıca Bkz.: Kopruman, C.VI, s.76.

³⁴² Özkuyumcu, *Türkler*, "İhşidiler", C.V, s.39-42. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kopruman, C.VI, s.181-192.

devlet kurdular³⁴³.

3.2.1. İhşidilerin Siyasi Tarihi

Mısır'da Tolunoğullarından otuz yıl sora İhşidoğulları adında yeni bir devlet kuruldu. Bu devletin kurucusu Muhammed b. Toğaç (Tuğc, Tuğç, Tuggac)'tır. Kelimenin manası kaynaklarda Abdurrahman olarak verimektedir. İhşidilerden sonra Mısır artık tam manasıyla Abbasilere bağlanmayacaktır³⁴⁴. İhşidi Devleti'nin kurucusu Muhammed b.Toğaç, aslen Fergana kökenli olup askerî bir Türk aileden gelir. Bu aileden Muhammed'in dedesi Çuff b. Yultekin Akşid, Halife Mu'tasım (M.833-842)'ın hizmetine girmişti³⁴⁵. Muhammed'in babası Toğaç ise Tolunoğulları hizmetinde Şam ve Taberiye valiliklerinde bulunmuştur³⁴⁶. Fakat sonradan araları açıldığı için hapsedilerek öldürülmüştür. Şubat 882 yılında Bağdat'ta doğan Muhammed iyi bir askerî eğitim almıştır. Halife ile aralarının açılmamasına dikkat etmiştir. Muhammed ilk olarak Ahvaf valiliği yapmıştır. Burada Fatımilerle çarpışmış, daha sonra hac yollarının emniyetini sağlamakla görevlendirilmiştir. Halife tarafından M.928 yılında Remle, M.930 yılında Şam, M.933 yılında Mısır valisi tayin edilmiştir. Fakat kendisi Şam'da olduğu için görevine fiili olarak M.935 yılında başlamıştır³⁴⁷.

Muhammed b. Toğaç, Mısır'da M.935 yılında valiliğe başlamasıyla devlet kurmaya da başlamış oldu. Muhammed b. Toğaç, bir yandan Bağdat'taki halife ile iyi geçinmeye çalışırken diğer yandan Fatimi tehlikesini bertaraf etmeye çalışıyordu. Halife ise Muhammed b. Toğaç'ı Mısır'da haraç işleri ile ilgilenmesi için göndermişti. Abbasi Halifesi Râzi, araları iyi olduğu için Muhammed b. Toğaç'a M. 939 yılında İhşid ünvanını verdi. Bu ünvandandan da anlaşılıyor ki Muhammed b. Toğaç Fergana hükümdarlarının soyundan gelmektedir³⁴⁸.

Çünkü İhşid, sülalenin soyunun dayandığı eski Fergana hükümdarlarının ünvanı idi.

³⁴³ Yazıcı, s.100-101. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Koprman, C.VI, s.193.

³⁴⁴ Koprman, C.VI, s.196. İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, s.52.

³⁴⁵ Ağırakça, "İhşidiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Vakıf Yay., İstanbul 2000, C.21, s.551. Ayrıca bkz.: Koprman, C.VI, s.196-197.

³⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, s.52.

³⁴⁷ Yazıcı, s.101-102. Ayrıca bkz.: Koprman, C.VI, s.192. Bkz.: Koprman, C.VI, s.197-198.

³⁴⁸ Bkz.: Koprman, C.VI, s.199. İzzet Çıvgın ve Remzi Yardımcı, *İslam Öncesi Türk Tarihi*, s.118.

Hükümdarlar hükümdarı manasına gelmektedir³⁴⁹. İhşid'in babası ve büyük babası halifelerin hizmetinde bulunmuşlardı. İhşid'in kendisi de yavaş yavaş yükseldi. Meşhur Benu'l-Furat ailesinden vezir el-Fazl b. Cafer'in şahsında kendisine bir destek buldu.

Mısır'ın karışık ahvalini yoluna koyduktan sonra (H.323/M.935), yeni mevkiini kudretli emir Muhammed b. Raik'a karşı müdafaa zorunda kaldı. İbn Raik Mısır kapılarına kadar ilerledi. Remle'ye kadar olan bölgeyi, cizye karşılığında, İhşid'e bıraktı. Beş sene sonra yeni birtakım güçlüklerle karşılaştı. el-Lacun'da iki emir arasında kati neticeye varamayan bir savaş oldu. Bunun sonunda iki emir anlaşarak barıştılar. İhşid, senelik 140.000 dinar cizye verecekti.

Muhammed b. Toğaç çevresindeki olayları iyi değerlendirerek Mısır'da hâkimiyetini pekiştirmek için çalışmıştır. 31 Mart 936'da İskenderiye yakınlarında Fatımileri yenmiştir. Daha sonra ise Mısır'da etkili olan Mazerâiler ailesini etkisiz hâle getirdi³⁵⁰. Muhammed Dicle'ye kadar uzanan saha ile Orta Suriye'yi, M.942'de de Mekke ile Medine'yi devletine bağladı³⁵¹. H³⁵²³⁵³

İbn Raik'in ölümünden sonra İhşid'e Hamdani ailesinden yeni bir rakip ortaya çıktı. Emirü'l-ümeralık mevkiini elde etmek için çıkan mücadeleye iştirak etti. Hicri 333 yılı Muharreminde (Eylül 944), Fırat kenarında, Rakka'nın karşısında, Halife el-Muttaki ile karşılaştı. Halifenin Bağdat'ta hüküm süren Tuzun isimli Türk emirü'l-ümera ile yapmakta olduğu savaşa katılarak, geleceğini onun geleceği ile birleştirmeyi düşündü. İhşid sonra Mısır'a döndü. Hamdanilerden Seyfüddevle ile çarpışmaya başladı. Bu mücadele sonunda yapılan antlaşma ile Şam, cizye karşılığında İhşidilerde kaldı.

İhşid H.334 yılı sonunda (M.946) öldü. Yerine oğullarından ikisi geçti ise de, bunlar başarılı olamadılar. Asıl hâkimiyet, Kâfur isimli Habeş bir hadımın elinde idi. İhşid'in ikinci oğlu öldükten sonra, halife Mısır valiliğini resmen ona verdi. Kâfur, Mısır ile Suriye'yi, Hamdanilere karşı başarı ile müdafaa etti.

Kâfur, Zenci bir köle iken, sırf zekâsı sayesinde, devletin iktidarını elde etmiştir.

³⁴⁹ İbn Kesir, C.11, s.370. Bkz.:Koprman, C.VI, s.199. Bkz.:Koprman, C.VI, s.199.

³⁵⁰ H.C. Becker, "İhşidiler", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., İstanbul 1988, C.5/2, s.945. Ayrıca Bkz.:Koprman, C.VI, s.199-202.

³⁵¹ Kafesoğlu,, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.I, s.239.

³⁵² Öztuna, *İslam Devletleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, C.I, s.321.

³⁵³ Özkuyumcu, *Türkler*, C.V, s.45. Ayrıca Bkz.: Koprman, C.VI, s.200-202.

Abbasi ve Fatımi halifeleri arasında valiler üzerinde hâkimiyet elde etme mücadelesi İhşid devrinde başlar. Bu halifeliğin baskısından kurtulmak isteyen valiler onları birbirleri aleyhine kışkırtıyorlardı. İhşid, Fatımileri tanımak şıkkını ciddi olarak düşünmüştür. Ancak Abbasilerin nüfuzu çok büyük olduğu için mecburen onlara sadık kaldı³⁵⁴.

Kâfur'un tek başına hükümeti uzun sürmedi. Zira M.968 yılında ölmüştü. Kâfur devletin başına geçmesinden itibaren Fatımilerin Kuzey Afrika'daki yayılmasını engellemiştir. Suriye'yi de Hamdanilere karşı müdafaa etmişti³⁵⁵. Ondan sonra başa Ahmed b. Ali geçti. Zayıf idareli biri olduğu için devri de kısa sürdü. Sonunda Fatımiler Mısır'ı işgal ettiler ve İhşidiler Devleti'ne son verdiler (M.969)³⁵⁶.

İhşidi hükümdarlarının isimleri ve tahta çıkış sıraları şöyledir:

Muhammed b. Toğaç el-İhşid.....	H.323/M.935
Ebu'l-Kasım Unûcur b. el-İhşid.....	H.335/M.946
Ebu'l-Hasan Ali b. el-İhşid.....	H.349/M.960
Kâfur (ismen ve bilfiil hükümdar).....	H.355/M.966
Ebu'l-Fevaris Ahmed b. Ali.....	H.357-8/M.968-9 ³⁵⁷

3.2.2. İhşidilerin İdari, Askerî, İctimai, İktisadi, İlimî ve Kültürel Durumu

İdari Durum

İhşidiler, Abbasi Devleti'ne şeklen bağlı idiler. M.940-941 yıllarında Muhammed b. Toğaç kestirdiği sikkelere halifenin adını koymazken, üzerine sadece “el-Emiru'l-İhşid Muhammed b. Toğaç” ibaresini koydurmuştu.

İhşidilerde en yüksek otorite hükümdardı. Hükümdara saray görevlileri hizmet ederdi. Hacıp, emiri görmek isteyen kişileri emirin huzuruna alırdı. Sarayda hazinedar, tabip, muhafız alay komutanı, emir-i ahur ve başka devlet görevlileri de bulunurdu. Hükümet

³⁵⁴ Becker, “İhşidiler”, *İslam Ansiklopedisi*, Maddesi, C.5/2, s.945.

³⁵⁵ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s.12. Kopruman, C.VI, s.206-209.

³⁵⁶ Bkz.: Kopruman, C.VI, s. 213. Uluçay, s.118.

³⁵⁷ Becker, “İhşidiler”, *İslam Ansiklopedisi*, C.5/2, s.945.

görevlilerinin hepsinin üzerinde bu vezir bulunurdu. Vezire yardım etmek üzere başında bir kâtibin bulunduğu Divanu'l-İnşa vardı. Mali işleri Âmilü'l-Haraç düzenlerdi. Darphane Mütevellisi de para darbı gibi önemli görevi üstlenirdi. Polis teşkilatının başkanı Sahib-i Şurta idi. Vilayetlerin başında İhşidi ailesine mensup valiler görev yapardı.

İhşid devlet teşkilatı içerisinde Kadı, Mezalim (Divanü'l-Mezalim), Hisbe de bulunurdu. İhşidilerde idareciliğe rastgele kişiler seçilmezdi. Ailesinde yönetici olan kişiler gerekli liyakate sahipse ataması yapılıyordu. Mesela bunlardan biri İbn Hinzabe'dir. Gerekli tahsili aldıktan sonra Ebu'l-Kasım Unûcur tarafından 30 Mayıs 947 yılında vezir tayin edildi³⁵⁸.

Askerî Durum

İhşidiler de Tolunoğulları gibi ordu ve donanmaya önem vermişlerdir. Orduda çok çeşitli ırklardan insanlar mevcuttu. Asker sayısı 400.000'e ulaşıyordu³⁵⁹. Ordu düzenini uzun süre muhafaza edememiştir. Donanmadan ise genellikle Suriye ile Nubyalılara karşı yapılan seferlerde Kızıldeniz ile Nil nehrinden faydalanılmıştır³⁶⁰.

İçtimai Durum

Her toplumda idareciler, içtimai yapının en üstünde yer alırlar. İhşidiler devrinde de Mısır cemiyetinde İhşidiler ailesi toplumun en üst tabakasını teşkil ediyordu.

İhşid Muhammed b. Tuğc ve aile fertleri, Tolunoğulları gibi olmaya özen gösteriyorlardı. İhşid hususi ve resmî hayatında Ahmed b. Tolun'u kendisine örnek edinmişti. Kendisi eli sıkı birisi olmakla birlikte, gösteriş için hiçbir masraftan kaçınmıyordu. M.936 yılında bir hipodrom yaptırmıştı. Pek çok cins at, yırtıcı kuş vb. hayvanlar beslediği gibi, güzel cariyeler ve çok sayıda köleler edinmiştir. İhşid Muhammed b. Tuğc âlimlere ve şairlere birçok ihsanlarda bulunmuştur.

İhşid Muhammed b. Tuğc'un oğulları Unûcur ve Ali ile torunu Ahmed küçük yaşta hükümdar olmuşlardır. Ancak uzun müddet hükümdarlık yapamamışlardır. Kâfur ise uzun müddet devleti idare etmiştir. Bu yüzden Kâfur'un sarayı ve yaşayışı diğerlerine örnek

³⁵⁸ Yazıcı, s.106-107.

³⁵⁹ Koprman, C.VI, s. 218. Ağırakça, "İhşidiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.21, s.552.

³⁶⁰ Yazıcı, s.107. Bkz.: Koprman, C.VI, s.218.

sayılabilir. Kâfur'un sarayında 4000 köle hizmet vermekteydi. Bunların 2000'i Rum, 1080'i Türk ve geri kalanları ise melez ve siyahîlerdi³⁶¹.

İhşidiler cömerttiler. Toplumda ikinci tabakada ise Nakibu'l-Eşraf'ın yönetiminde bulunan Eşraf vardı. Daha sonra zengin tüccarlar geliyordu. Mazerailer bu ailelerin başında idi. En sonda ise halk vardı. Bütün dinlerin bayramları dikkate alınırdu. Nevruz ve Nil'in taşması gibi günler ortaklaşa kutlanırdı. Mısır'ın yerli halkı kendine ait gelenek ve göreneklere sahipti. Türklerin tarihten gelen devlet geleneklerine göre yerli halka karşı hoş görülü davranmak zorundaydılar³⁶².

İktisadi Durum

Tarih boyunca Mısır'da iktisadi hayatın mihrini ziraat teşkil etmiştir. İhşidilerde halkın çoğunluğunun mesleği çiftçilik olup, geçim kaynağını da zirai mahsuller teşkil ediyordu. Devletin gelirinin ana kaynağını meydana getiren ve topraktan alınan verginin adı *Haraç* idi. Bunun miktarı toprağın verimliliğine ve ekilen mahsulün çeşidine göre değişirdi. Bir dönüm arazinin haracı 1 dinar ile 2,5 dinar arasındaydı.

Mısır toprakları, Nil'in taşması ile yılda bir defa tamamen sulanırdı. Ülkenin zirai hayatı tamamen Nil'in taşmasına bağlı idi. Taşma yeterli miktarda olmayıp toprak sulanmazsa, kıtlık baş gösterirdi. Bunu da salgın hastalıklar takip ederdi. M.940, 949, 952, 954 ve 963 yıllarında buna benzer durumlar yaşanmıştı. Mısır tarihçileri her yılın olaylarının sonunda Nil'in su durumunu da yazarlardı. Bu tarihçilere örnek verirsek, İbn Tağribirdi bunlardan birisidir. Nil nehrinden toprağı sulamak için kanallar açılıyor ve setler yapılıyordu. İhşidiler, bu konuda Tolunoğulları kadar başarılı olamamışlardır. Zirai mahsüllerin başında hububat, keten, sebze ve meyve geliyordu.

İhşidilerde Mısır'ın iktisadi hayatının genellikle çok iyi olmadığı görülmektedir. Bu, İhşidiler'in pek eli açık olmamaları, para biriktirmeye eğilimleri yüzünden askere fazla para vermemeleri ve sulama kanal ve setlerini ihmal etmelerinin bir neticesiydi. Halka koydukları vergiler de ağır idi. İhşidiler, sık sık zenginleri müsadereye başvuruyorlardı. Bunun gerekçesi devletin giderlerini karşılamak da olsa şüphesiz hatalı bir yol idi. Malları müsadere edilenlerden bazıları devletin düşmanları ile işbirliği yapmıştır. Bu du-

³⁶¹ Koprıman, C.VI, s.214.

³⁶² Yazıcı, s.108. Bkz.: Koprıman, C.VI, s.214-215.

rumda devletin yıkılmasında tesirli olmuştur. Halk da kendilerine yapılan baskı yüzünden İhşidilere kırgın idi. İhşid, son Suriye seferine çıkarken, kendisini eleştiren bir mektubu sarayında bulmuştur³⁶³

Sanayi ise dokumacılık, deri işleme, ağaç ve maden işçiliğine dayanıyordu. İhşidiler Mısır'ın ticari öneminden istifade etmiştir. Ancak yeterli refah düzeyine ulaşamamıştır. Abbasiler gibi Mısır'ı sömürülecek vergi kaynağı olarak görmemişlerdir. Elde edilen geliri Mısır'ın imarı için harcamışlardır. Bunu İhşidilerden kalan eserlerden anlamaktayız³⁶⁴.

İlmî ve Kültürel Durum

İhşidilerde ilim ve fikir hayatı gelişme göstermiştir. İhşidiler Devleti'nin hükümdarları âlimleri ve edipleri, maddi ve manevi yardımlarla korumuşlardır. Saraylarda ilim meclisleri kurulmuştur. Amr ve Tolunoğulları camileri başta olmak üzere diğer camilerden de eğitim ve öğretim için istifade edilmiştir. Fustat'ta bir kitapçılar çarşısı kurulmuştur. Çarşıda zaman zaman değişik konularda fikir alışverişleri yapılmıştır³⁶⁵.

Mısır'da ortam uygun olduğu için birçok âlim bu ülkeye gelmiştir. Hadiste ve fıkıhta çalışmalar oldukça ilerlemiştir. Ebu Bekir b. Haddal el-Kinani, (ö.905), Şafî fukahasının reisi hem de İhşid'in kadısı idi. El-Kinani hadis, fıkıh, ensab, dilbilgisi ve şiirde çok tanınmış bir âlimdi. El-Kinani, Amr Camii'nde dersler vermişti. O devirlerde genellikle camilerde dersler veriliyordu.

İhşidilerde nesir şiirden daha fazla gelişmişti. Nesir yazarlarının başı, İhşidilerin İnşa Divanı'nın başı idi. Bu kişi, Muhammed b. Toğaç'ın Bizans İmparatoru Romanos Lakapenos (M.920-944)'a gönderdiği cevabi mektubu kaleme alan İbrahim b. Abdullah b. Muhammed en-Nüceymi'dir. İhşidilerin tanınmış şairleri ise Ahmed b. Muhammed, Ebu'l-Kasım İbn Tabataba, Ahmed er-Ressi ile oğulları Kasım ve İbrahim, Muhammed b. Hasan b. Zekeriya, Abdullah b. Muhammed b. Ebu'l-Cu, Salih b. Munis'tir.

İhşidiler döneminde âlimler ve zanaatkârlar her yönden desteklenmişlerdir. Muhammed b. Toğaç'la başlayan bu durum, oğulları ve Ebu'l-Misk Kâfur tarafından da devam etti-

³⁶³ Kopruman, C.VI, s.217-218.

³⁶⁴ Yazıcı, s.108. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Kopruman, C.VI, s.217-218.

³⁶⁵ Ağırakça, "İhşidiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.21, s.552.

rilmiştir. Sanat ve edebiyatında koruyucusu olan Kâfur, şair el-Mütenebbi'yi sarayında barındırılmıştır. El-Kindi de onun adına bir tarih kitabı yazmıştır. İhşidilerde bilim ve fikir adamları güzel eserler ortaya çıkarmışlardır³⁶⁶.

Mimari Durum

İhşidilerden günümüze ulaşan mimari eser mevcut değildir. Tarih kitaplarından öğrendiğimize göre İhşidiler mimaride çok ileri gitmişlerdir. Resim, oyma ve kakmacılık sanatı çok gelişmiştir. Muhammed b. Toğaç, miladi 937 yılında Nil üzerindeki er-Ravda adasında Kasru'l-Muhtar adı verilen saray ve bahçe ile bir hükümet binası (Daru'l-İmare) yaptırmıştır. Kâfur ise saraylar, iki cami, bir hastane inşa ettirmiştir. Kâfuriye denilen mesire yeri yaptırmıştır. İhşidiler Fatımiler zamanında görülecek ilim ve alanındaki gelişmelerin temellerini atmışlardır³⁶⁷.

İbn Cübeyr M.1183 yılında Mısır'dan Mekke'ye giderken yolda Oğuzların Araplardan Kudan aşireti ile beraber Arabistan çöllerinde dolaştıklarını, 'İdab isimli kasabanın bu Oğuzların elinde bulunduğunu söylemektedir. Hac zamanında ise bu Oğuzlar Mekke'ye, kalabalık olarak gitmektedirler. Bu Türkler, zamanla Araplaşmışlardır. Kuzey Afrika'da ve Arabistan'da seyahat eden Avrupalılar, Osmanlılardan önceki asırlarda gelerek, Araplaşan yahut Berberleşen Türk zümrelerini tespit etmişlerdir. Berberiler arasında milliyetini kaybeden bu Türkler, Türk millî tipini muhafaza edebilmişlerdir³⁶⁸.

³⁶⁶ Yazıcı, s.108-109. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Koprman, C.VI, s.218-221.

³⁶⁷ Koprman, C.VI, s.221. Bkz.: Yazıcı, s.110.

³⁶⁸ Togan, C.I, s.181. Bkz.: Koprman, C.VI, s.221.

SONUÇ

Türkler şüphesiz İslamiyet konusunda ilk bilgi edindikleri, onu iyice tanıdıkları andan itibaren ferdî de olsa Müslüman olmaya başlamışlardı. XI. yüzyılda İslam dini Türkleri daha fazla etkilemeye başlamıştı. Miladi 920-921 yılında Alevilerin Horasan ve çevresini işgal ettiklerini görüyoruz. M.920-960 yılları arasında büyük Türk kitleleri ehli-sünnete uygun olarak İslamiyet'i kabul etmişlerdir. Alevi ordusunun Horasan'ın başşehri Nişabur'u zapt etmesi üzerine, Karahanlılardan Satuk Buğra Han, karşı koyarak onları büyük bir bozguna uğrattı.

Tarihte Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i seçmesi çok önemli bir olay olarak yer almıştır. İslamiyet Urallar ve Sibirya çevresine 940-950 yıllarında yerleşti. Türk tarihinde çok önemli ve değerli bir olay olarak X. yüzyılda Türk milletinin en az % 80'i İslam dinini kabul etmişti. XII. yüzyılda Orta Asya'da hâkim olan din İslamiyet olmuştur. Hazar Türklerinin de büyük bir çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmişti. Onlardan Karaim veya Karaî denilen sayıları çok fazla olmayan bir kısım kalmıştı. Musevi Hazar Türkleri, Yahudiliğin birçok esaslarını kabul etmediklerinden, Yahudiler onları kendi cemaatleri içinde görmezler.

Türklerin İslamiyet'e geçişiyle, tek bir din bütün Türk ülkelerini kaplamış ve çevre ülkeleri de etkilemiştir. Çinlilerden birçok kişi Müslüman olmuştur. Asya kıtasına bakıldığı zaman Hindistan, Endonezya ve Cava Adası vb. gibi alanlara kadar İslam dini yayılmıştır.

Türk millî kültürü yanında İslam dininin büyük önemi ve etkisi ile Türkler birlikçi, devletçi ve uygar bir millet hâline gelmekte gecikmediler. Tarih boyunca Türkler kendi millî birlik ve beraberliklerini sağladıkça güçleri de o oranda artmıştır. Kurdukları Türk ülkeleri de yükselmiştir.

Türkler İslamiyet'e girmekle tarihlerinin en mükemmel ve en şerefli işlerini yapmışlardır. İslamiyet'in yayılmasında Türklerin büyük hizmetleri olmuştur. Araplardan daha

uzun bir süre İslam'ın savunuculuğunu üstlenmişlerdir. Araplardan daha geniş bir alana İslam'ı yaymışlardır. İslamiyet'ten çok şeyler öğrendikleri gibi kendi askerlik alanındaki bilgilerinden de Müslüman Araplar etkilenmişlerdir. Çünkü Türkler askerlik alanında maharetli idiler. Birçok savaşta da bunu kanıtlamışlardır.

Zamanla Türklerin nüfuzu ve sayısı, Abbasi Devleti'nin içinde artmaya başlamıştır. Abbasi halifelerini isteklerine göre değiştirir olmuşlardır. Bu durum hem Arap halkını hem de halifeleri rahatsız etmiştir. Türkler, Abbasilerin Bizans İmparatorluğu üzerine yaptıkları gazalarda en ön safta yer almışlardır. Abbasi Devleti'nin içinde çıkan isyanları bastırmakta önemli roller üstlenmişlerdir. Türkler genellikle Abbasi halifelerine sadık kalmışlardır. İsyancıların yanında yer almamışlardır.

Türkler kısa süreli de olsa Mısır'da kurdukları Tolunoğulları ve İhşidiler Devletleri ile Mısır'ın tarihinde önemli işler başarmışlardır. Mısır'ın siyasi, ekonomik, ilmî, mimari ve ziraat yönünden gelişmesini sağlamışlardır. Tolunoğulları ve İhşidiler Devletleri yıkıldıktan sonra bile, onları tekrar canlandırmak için Mısırlılar defalarca Abbasilere karşı isyan etmiştir. Bu da Tolunoğulları ve İhşidiler Devletlerinin ne kadar çok sevildiğini göstermektedir. Mısır'da bugün hâlâ Tolunoğulları ve İhşidiler Devleti'ne ait mimari eserler mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA

Ağırakça, Ahmed, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz*, Buruc Yay., İstanbul 1995.

_____, “İhşidiler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, T.D.V. Vakıf Yay., C.XXI, İstanbul 2000.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya (Peygamberler Tarihi)*, Türk Neşriyat Yurdu Yay., C.3, İstanbul 1962.

_____, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa -IV-*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Haz: Mahir İz, C.II, Kısım II, Ankara 2000.

Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi (Hz. Peygamber'den Zamanımıza Kadar)*, Ötüken Yay., İstanbul 1974.

Aktan, Ali, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar)*, E.Ü. Yay., 2. Baskı, Kayseri 2007.

Altundağ, Şinasi, “Tolunlular”, İslam Ansiklopedisi, Maddesi, C.12/1, M.E.B. Yay., İstanbul 1979.

Anadol, Cemal, Fazile Abbasova ve Nazile Abbaslı, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 2002.

Arnold, T.W., *İntişarı İslam Tarihi*, Çev: Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., Ankara 1971.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

Atçeken, Zeki ve Yaşar Bedirhan, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti*, Eğitim Kitapevi Yay., Konya 2004.

Avcı, Casim, *İslam Bizans İlişkileri*, Klasik Yay., İstanbul 2003.

_____, “Sugur”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.37, T.D.V. Yay., İstanbul 2009.

Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, T.T.K. Yay., Ankara 1997.

Azimli, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Bâbek İsyanı*, Avrasya Yay., Ankara 2004.

Barthold, W. ve M. F. Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, D.İ.B. Yay., Ankara 1977.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, T.T.K. Yay., Ankara 1990.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz: Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Emel Matbaacılık Sanayii, Ankara 1975.

Becker, C. H., "İhşidiler", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., C.5/2, İstanbul 1988.

Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasi İhtilali*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.

Brockelman, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi-I (1-3. Kısımlar)*, Çev.: Neşet Çağatay, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1964.

_____, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev: Neşet Çağatay, T.T.K. Yay., Ankara 1992.

Buhari, *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, Çev: Mehmed Sofuoğlu, 140. Hadis, 95. Bab, C.6, Ötüken Yay., İstanbul 1987.

Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev: Zeki Meğamiz, C.I, Doğan Güneş Yay., İstanbul 1971.

Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasilere Kadar (Dinî-İçtimai-İktisadi-Siyasi Açından) İslam Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara 1993.

Çelebi, Ahmet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Abbasiler Devri, Çağ Yay., C.III, İstanbul 1992.

Çetin, Osman, *Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, Marifet Yay., 2. Baskı, İstanbul 1990.

Çıvgın İzzet ve Remzi Yardımcı, *İslam Öncesi Türk Tarihi*, Nobel Yay., Ankara 2007.

- Demircan, Adnan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevali İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 1996.
- Duri, A. Aziz, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yay., Çev: Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- Ebu'l-A'la el-Mevdudi *Hilafet ve Saltanat*, Çev: Ali Genceli, Hilal Yay., İstanbul 1972.
- Ecer, Vehbi, *İslam Tarihi Dersleri-II (Dört Halife Dönemi)*, E.Ü. Yay., Kayseri 1995.
- El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, Çev: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- El-Câhiz, *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev: Ramazan Şeşen, T.K.A.E. Yay., Ankara 1988.
- Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, Ötüken Yay., Yayına Haz: Fazil Gezenferoğlu, Çev: Selçuk Alkın, İstanbul 1997.
- Ertürk, Bahaddin, *Eski Türk Seferleri*, As. Fb. Basımevi, Ankara 1948.
- Esin, Emel, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1978.
- Gibb, Hamilton A.R., *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, Endülüs Yay., Çev: Kadir Durak ve Arkadaşları, İstanbul 1991.
- Göde, Kemal, *Türk-İslam Kültür ve Medeniyeti Tarihi*, E.Ü. Basımevi, Kayseri 1992.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Geçmişten Geleceğe (Maziden Atıya)*, Marifet Yay., İstanbul 2000.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Rağbet Yay., İstanbul 2007.
- _____, *Türk Din Tarihi*, Laçın Yay., İstanbul 1998.
- Güngör, Erol, *Tarihte Türkler*, Ötüken Yay., İstanbul 1993.

Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Kayıhan Yay., Çev.: İsmail Yiğit, Sadettin Gümüş, C.I, C.III, CIV, C.V, İstanbul 1991.

Haussıg, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, Ötüken Yay., Çev.: Müjdat Kayayerli, İstanbul 2001.

İbn Havkal, İstahri, Kudame b. Cafer, İbn Fakih, İbn Rusteh, El-Yakubi ve İbn Hurdazbih, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yay., Çev: Yusuf Ziya Yörükan, Edt: Abdülkadir Süphandağı, İstanbul 2004.

İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dinî Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.

İbn Haldun, *Mukaddime I*, Dergah Yay., Haz: Süleyman Uludağ, İstanbul 1988.

_____; *Mukaddime III*, M.E.B. Yay., Çev: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989.

İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C.VII, C.X, C.XI, Çev: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Çev: Yunus Apaydın, C.IV-V, Bahar Yay., İstanbul 1986. C.VI-VII, Çev: Ahmet Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1986.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Dünyası El Kitabı*, C.I, T.K.A.E. Yay., Ankara 1992.

Kafesoğlu, İbrahim, H.D. Yıldız ve Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, İSAR Yay., İstanbul 1999.

Karapınar, Mahmut, *Türkler*, Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri, C.IV, Yeni Türkiye Yay., Edt: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Ko ca, Ankara 2002.

Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1991.

Keskioğlu, Osman, *İslam Dünyası Dün ve Bugün*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1964.

K. Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Boğaziçi Yay., Çev.: Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul 1989.

Kitapçı, Zekeriya, *Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası Şağab Hatun*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1991.

- _____, *Arapların Türkistan'a Girişi*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 2000.
- _____, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1988.
- _____, *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988.
- _____, *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, T. D.A.V. Yay., İstanbul 1988.
- _____, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1993.
- _____, *Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının ilk Zuhuru*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1987.
- _____, *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları*, Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Konya 1995.
- _____, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler Talas Nazariyesinin Çöküşü*, Bs.: IV, Kuzucular Ofset, Konya 1994.
- _____, *Saadet Asrında Türkler İlk Sahabe Tabii ve Tebea Tabiieleri*, Damla ve Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Konya 1997.
- _____, *Türkistan Millî Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, T.D.A.V. Yay., İstanbul 1993.
- _____, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, C.II, 4. Baskı, Damla Ofset Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Konya 1995,
- _____, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, C.I-II Kuzucular Ofset, Konya 1999.
- Klyashtorn, S.G. ve T.İ. Sultanaov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., Çev: D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- Komisyon; "Amorion", Türk Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., C.II, İstanbul 1989.
- _____, "İhşidiler", Türk Ansiklopedisi, MEB. Yay., C.20, Ankara 1972.
- _____, "Tolunoğulları", Türk Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., C.30, Ankara 1981.

Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yay., C.II, İstanbul 1986.

Koprıman, Kazım Yaşar ve Tolunoğulları, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İhşidiler, C.VI, Çağ Yay., İstanbul 1992.

Koyuncu, Mevlüt, *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yay., İstanbul 1997.

Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, T.T.K. Yay., Ankara 1976.

Köseoğlu, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Medeniyeti üzerine Düşünceler*, Ötüken Yay., İstanbul 1997.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.

Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, 1254. Hadis, C.17, Çev: İbrahim Canan, Akçağ Yay., Ankara 1993.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul 2000.

Lıgetı, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Çev: Sadrettin Karatay, M.E.B. Yay., İstanbul 1970.

Mahmut Şakir, Mahmut, *Hız. Âdem'den Bu Güne İslam Tarihi*, C.4, Çev: Ferit Aydın, Kahraman Yay., İstanbul 1993.

Mantran, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, Çev: İsmet Kayaoğlu, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1981.

McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yay., Ankara 1994.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, T.T.K. Yay., Ankara 2000.

Mesudi, *Muruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Selenge Yay., Çev: Ahsen Batur, İstanbul 2004.

Mevlana Şeyh Muhammed İsmail Panipeti, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Toker Yay., İstanbul 1971.

Müslim, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Çev: Ahmed Davudoğlu, C.11, Sönmez Neşriyat Yay., İstanbul 1980.

Özdemir, Mehmet Nadir; *İslam'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2006.

Özkuyumcu, Nadir, *Genel Türk Tarihi*, Yeni Türkiye Yay., Edt: Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, C.3, Ankara 2002.

_____, *Türkler, İhşidiler*, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.V, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar İslam Devletleri*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., C.1, Ankara 2005.

_____, *İslam Devletleri*, Kültür Bakanlığı Yay., C.I, Ankara 1989.

_____, *Türk Tarihinden Portreler*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

_____, *Türk Tarihinden Yapraklar*, M.E.B. Yay., İstanbul 1969.

Öztürk, Cemil, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Pegem A Yayıncılık, Ankara 2006.

Rahman, H.U., *İslam Tarihi Kronolojisi (570-1000)*, Editör: Ziyaüddin Serdar, Çev: Abidin Büyükköse, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1995.

Rasonyi, Laszlo; *Tarihte Türklük*, T.K.A.E. Yay., Ankara 1993.

Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, Çev.: Lale Arslan, İstanbul 2006.

_____, *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı Yayınevi, Çev: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan, İstanbul 2010.

Salman, Hüseyin, *Türgişler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Savaş, Hamdi, *İslam Tarihi II Emeviler ve Abbasiler Devri*, E.Ü. Yay., Kayseri 1993.

Seferoğlu, Şükrü Kaya, Adnan Müderrisoğlu; *Türk Devletleri Tarihi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1986.

Sinor, Denis, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2002.

Streck, M. ve G. le Strange, "Samerra", İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., C.10, İstanbul1988.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, T.K.A.E. Yay., Ankara 1998.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi-IV*, Çev: Ahmet Temir, Zakir Kadiri Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1958.

Togan, Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, Bs.3, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1981.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., C.I, İstanbul 1969.

_____, *Türkler ve İslamiyet*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.

Turan, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yay., Ankara 1994.

Uluçay, M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, M.E.B. Yay., İstanbul 1977.

Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, M.E.B. Yay., Ankara 1979.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Çev: Fikret Işıltan, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1963.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, T.D.V. Yay., Ankara 2009.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İslam Devleti Hizmetinde Türkler, C.III, Çağ Yay., İstanbul 1992. s.333-358.

_____, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Sugur ve Avasım Bölgelerinde Türkler, C.III, Çağ Yay., İstanbul 1990.

_____, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Süleyman B. Abdülmelik, C.II, Çağ Yay., İstanbul 1989.

_____, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Türklerin Müslüman Olmaları, C.VI, Çağ Yay., İstanbul 1987.

_____, *İslamiyet ve Türkler*, Çağrı Yay., İstanbul 1980.

_____, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., Bs.3, İstanbul 2000.

Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasi İsyanlar*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

EKLER

İslam Halifeleri

Hulefa-yi Raşidin

Hz. Ebu Bekir	(H.11-13/M.632-634)
Hz. Ömer	(H.13-23/M.634-644)
Hz. Osman	(H.23-35/M.644-656)
Hz. Ali	(H.35-40/M.656-661)

Hulefa-i Raşidin Devrinde Horasan'a Gönderilen Arap Valileri

Ahnef b. Kays	(H.22/M.644)
Abdurrahman b. Semüre	(H.25/M.645)
Abdullah b. Amir b. Küreyz	(H.31/M.652)
Kays b. el-Heyssem es-Sülemi	(H.32/M.653)
Abdullah b. Hazim	(H.33/M.653)
Hulayd b. Kurra el-Yerbui	(H.36/M.656)
Ca'dete b. Hübere	(H.37/M.657)
Huleyd b. Kays	(H.37/M.657)
Kays b. el-Heyssem es-Sülemi	(H.41/M.657)
Abdullah b. Amir b. Kurayz	(H.42/M.662)
Adullah b. Hazim	(H.43/M.663)
El-Hakem b. Amr el-Ğıfari	(H.44/M.664)
Umeyr b. Ahmer el-Yeşkuri	(H.45/M.665)
Enes b. Ebu Unas	(H.50/M.670)

Huleyd b. Abdullah el-Hanefi	(H.50/M.670)
Er-Rabi' b. Ziyad el-Harisi	(H.51/M.671)
Ubeydullah b. Ziyad	(H.53/M.673)
Eslem b. Züra el-Kilabi	(H.55/M.674)

697-748 Yılları Arasında Emevilerin Horasan Valileri Listesi

El-Mühelleb	(M.697-701)
Yezid b. Mühelleb	(M.701-704)
Mufaddal b. Mühelleb	(M.704-705)
Kuteybe b. Müslim	(M.705-715)
Yezid b. Mühelleb (ikinci defa)	(M.715-717)
Cerrah b. Abdullah el-Hakemi	(M.717-718)
Abdurrahman b. Nuaym	(M.718-720)
Said Huzeyne	(M.720-721)
Said el-Haraşi	(M.721-722)
Müslim b. Said el-Kilabi	(M.722-724)
Esed b. Abdullah el-Kasri	(M.724-727)
Eşres b. Abdullah el-Sülemi	(M.727-729)
Cüneyd b. Abdurrahman el-Murri	(M.729-734)
Asım b. Abdullah el-Hilali	(M.734-735)
Esed b. Abdullah (ikinci defa)	(M.735-738)
Nasr b. Seyyar	(M.738-742)
Nasr b. Seyyar (bağımsız olarak)	(M.742-748)

Emevi Halifeleri

I.Muaviye b. Ebu Süfyan	(H.41-60/M.661-680)
I.Yezid b. Muaviye	(H.60-64/M.680-683)
II. Muaviye b. Yezid	(H.64-64/M.683-683)
I.Mervan b. Hakem	(H.64-65/M.684-685)
Abdülmelik b. Mervan	(H.65-86/M.685-705)
I.Velid b. Abdilmelik	(H.86-96/M.705-715)
Süleyman b. Abdilmelik	(H.96-99/M.715-717)
Ömer b. Abdilaziz	(H.99-101/M.717-720)
II. Yezid b. Abdilmelik	(H101-105/M.720-724)
Hişam b. Abdilmelik	(H.105-125/M.724-743)
II. Velid b. II. Yezid	(H.125-126/M.743-744)
III. Yezid b. I.Velid	(H.126-126/M.744-744)
İbrahim b. I.Velid	(H.126-126/M.744-744)
II. Mervan b. Muhammed	(H.127-132/M.744-750)

Abbasi Halifeleri

Ebu'l-Abbas es-Saffah	(H.132-136/M.750-754)
Ebu Ca'fer el-Mansur	(H.136-158/M.754-775)
Muhammed el-Mehdi	(H.158-169/M.775-785)
Musa el-Hadi	(H.169-170/M.785-786)
Harun er-Reşid	(H.170-193/M.186-809)
Emin	(H.193-198/M.809-813)

Me'mun	(H.198-218/M.813-833)
Mu'tasım	(H.218-227/M.833-842)
Vâsık	(H.227-232/M.842-847)
Mütevekkil	(H.232-247/M.847-861)
Muntasır	(H.247-248/M.861-862)
Mustain	(H.248-252/M.862-866)
Mu'tezz	(H.252-255/M.866-869)
Muhtedi	(H.255-256/M.869-870)
Mu'temid	(H.256-279/M.870-892)
Mu'tezid	(H.279-289/M.892-902)
Muktefî	(H.289-295/M.902-908)
Muktedir	(H.295-320/M.908-932)
Muhammed el-Kâhir	(H.320-322/M.932-934)
Ahmed er-Radi	(H.322-329/M.934-940)
Müttaki	(H.329-333/M.940-944)
Müstekfi	(H.333-334/M.944-946)
El-Muti	(H.334-363/M.946-974)
Et-Tâi	(H.363-381/M.974-991)
Ahmed el-Kadir	(H.381-422/M.991-1031)
Abdullah el-Kaim	(H.422-467/M.1031-1075)
Abdullah el-Muktedi	(H.467-487/M.1075-1094)
Ahmed el-Müstezhir	(H.487-512/M.1094-1118)

El-Müsterşid	(H.512-529/M.1118-1135)
Er-Râşid	(H.529-530/M.1135-1136)
Muhammed el-Muktefi	(H.530-555/M.1136-1160)
El-Müstencid	(H.555-566/M.1160-1170)
El-Müstezi	(H.566-575/M.1170-1180)
Ahmed en-Nâsır	(H.575-622/M.1180-1125)
Muhammed ez-Zâhir	(H.622-623/M.1225-1126)
El-Mustansır	(H.623-640/M.1226-1242)
Abdullah el-Musta'sım	(H.640-656/M.1242-1258)

DİZİN

- ‘İdab, 112
A’şa b. Ekber, 3
Abbas, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 53, 78, 87, 92, 95, 96, 98, 102, 105, 124
Abbasi, 22, 27, 30, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 62, 66, 67, 69, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 81, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 100, 106, 107, 108, 113, 115, 117, 124
Abbasi İhtilali, 39, 40
Abdullah, 8, 13, 16, 18, 20, 21, 24, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 50, 53, 61, 71, 86, 88, 93, 104, 105, 111, 122, 123
Abdullah b. Ali, 38
Abdullah b. Hazm, 13
Abdullah b. Muhammed b. Ebu’l-Cu, 111
Abdullah b. Mübarek, 21
Abdullah b. Talha, 50
Abdullah es-Saffah, 36
Abdurrahman, 9, 21, 27, 32, 73, 87, 105, 122, 123
Abdurrahman b. Eş’as, 27
Abdurrahman b. Müflih, 87
Abdurrahman b. Rebia, 9
Abdü’l-Kays, 86
Abdülcebbar b. Abdurrahman, 73
Abdülhamit b. Dahhak, 83
Abdülmelik b. Mervan, 26, 124
Adana, 58, 59, 60, 61, 62, 82, 83
Afşin, 25, 30, 59, 62, 66, 68, 72, 74, 78, 79, 85, 86, 93, 96, 97
Afyonkarahisar, 78
Aglebiler, 80
Ahmed, 6, 20, 23, 56, 57, 59, 65, 71, 72, 75, 76, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 114, 119
Ahmed b. Dinar, 94
Ahmed b. el-Müdebbir, 94
Ahmed b. İsa, 94, 95
Ahmed b. İsa es-Sadi, 94
Ahmed b. Tolun, 72, 76, 81, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 109
Ahmed b. Zirek, 103
Ahmed er-Ressi, 111
Ahnef b. Kays, 7, 8, 122
Ahvaf, 106
Ahvaz, 37, 87, 89
Akdeniz, 59, 72, 99, 100, 120
Akka Rihtımı, 100
Akr Savaşı, 31
Alevi, 44, 56, 84, 101, 113
Ali, 9, 33, 36, 37, 38, 39, 41, 44, 48, 53, 54, 61, 80, 87, 100, 107, 108, 109, 114, 116, 119
Ali b. Ebban el-Mühellebi, 87
Ali b. Yahya el-Ermeni, 80
Amaçur et-Türkî, 59
Amid, 59, 83
Amorion, 60, 78, 79, 118
Amorium, 62
Amr b. Leys Saffar, 89
Amr Camii, 111
Amuderya, 9, 17, 30
An Lu-shan, 46
Anadolu, 58, 59, 60, 62, 63, 78, 79, 83, 97, 102, 115, 116
Ankara, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 64, 66, 67, 73, 78, 79, 80, 86, 87, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 100, 101, 105, 106, 107, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121
Antakya, 2, 58, 83, 96, 100, 102
Arabistan, 1, 4, 5, 84, 91, 112
Arap-atı, 52
Arapça, 3, 19, 100
Aristo, 104
Ariş, 102
Arslan, 25, 48, 72, 120
Asuan, 102
Asya, 2, 10, 12, 24, 47, 51, 84, 113, 118, 119, 120
Aşağı Mısır, 93, 102
Aşağı Türkistan, 8, 12, 14, 22, 23, 40
Aşina, 72
Aşnas, 66, 78
Aşras, 30

- Aşure, 83
 Atamış, 71
 Avâsımı, 61
 Aytaç, 75
 Azerbaycan, 9, 17, 33, 41, 56, 60, 72, 78, 83, 84, 85, 94, 120
 Azgısoğlu, 52
 Bâbek, 72, 78, 84, 85, 86, 115
 Bagatur Tudun, 44
 Bagir et-Türkî, 75
 Baglum Türkî, 75
 Bağdat, 25, 43, 52, 53, 54, 55, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 76, 77, 84, 86, 88, 89, 90, 94, 97, 98, 103, 104, 105, 106, 107
 Bağır, 70, 71
 Bahreyn, 2, 91
 Balasagun, 51, 57
 Baradan, 53
 Basan, 22
 Basil II. Bulgaroctonus, 62
 Basilaios, 82
 Basra, 2, 11, 12, 31, 84, 86, 87, 90, 95
 Batı Türkistan, 2, 19, 44, 46, 47, 48
 Batu Han, 41
 Bayık Beg, 77
 Bayık Bey, 94
 Bayıkbek, 71
 Baykent, 8, 14, 18, 19, 32
 Baz Kalesi, 85
 Bazam, 23
 Bazgis, 22
 Beğlun Türkî, 70
 Belencer, 9
 Belevi, 104
 Belh, 8, 16, 20, 37, 62, 74, 88
 Benî Akşid, 52
 Benî Bayçur, 52
 Beni Leys, 88
 Beni Saffar, 88
 Benu'l-Furat, 106
 Berberiler, 112
 Berid, 95
 Berka, 94, 95, 100
 Bermekiler, 37
 Beyt'ül-Mal, 71
 Bilgeçur, 59
 Bilge-çur, 80
 Bilge-çur, 80
 Bilge-çur, 80
 Bilge-çur, 81
 Bilge-çur, 81
 Bingazi, 92
 Bizans, 2, 6, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 70, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 95, 111, 114, 115
 Boga el-Kebir, 75
 Boga el-Sagir, 75
 Boğa, 56, 59, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 80, 85, 87, 89, 94
 Boğa el-Kebir, 80
 Boğa el-Sagir, 72
 Boğa el-Sağir, 76
 Budist, 51
 Budizm, 2, 7
 Bugrac, 89
 Buhara, 8, 13, 14, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 34, 47, 48, 119
 Buhari, 5, 6, 115
 Bunyad, 22
 Burdoğlu Rüstem, 59
 Busr Afşini, 59
 Buşeng, 50
 Büyük Boğa, 56, 70, 71, 85
 Büyük Zap Nehri, 39
 Cafer, 23, 36, 78, 79, 88, 93, 103, 104, 106, 117
 Cahiliye Devri, 3
 Cambul, 45
 Cava Adası, 113
 Cayş, 98
 Cebel, 69
 Cebelyeşkur, 101
 Cerrah, 23, 123
 Ceyhan, 59, 61, 62, 83
 Ceyhun, 7, 8, 12, 13, 22, 28, 29, 30, 42, 62
 Ceyhun Nehri, 7, 8, 30
 che-mi kin, 34
 Ching Hsing Chi, 46
 cizye, 16, 17, 18, 28, 106, 107
ciind, 60
 Cünd-Kinnesrin, 61
 Cüneyd, 16, 21, 32, 123
 Cüneyd b. Abdurrahman, 21
 Cürcan, 15, 20, 22, 31, 52
 Çin, 2, 10, 14, 18, 34, 44, 45, 46, 47, 48
 Çuff b. Yultekin Akşid, 105

- Çukurova, 83
Dabib, 3
 Darphane Mütevellisi, 108
 Daru'l-İmare, 112
 Darü'l-Hicre, 90
 Delta, 101
 Demir-kapı, 29
 Derbend, 9
 Deyr el-Akul, 89
 Dımaşk, 39, 53, 69, 70, 80, 96, 97
 Dicle, 63, 66, 89, 107
 Dihkan Hine, 22, 23
 Dimyat, 100, 102
 Dirhem b. Hüseyin, 88
 Divanu'l-İnşa, 104, 108
 Divanü'l-Ceyş, 63, 64
 Divaşniç, 22, 23
 Diyar-ı Mudar, 96
 Dürerü't-Tican, 41
 Ebu Bekir b. Haddal el-Kinani, 111
 Ebu Cehil, 4
 Ebu Davud, 5
 Ebu Futrus, 39
 Ebu Gavar, 91
 Ebu Haşim, 37
 Ebu İsam Abdurrahman b. Selim, 73
 Ebu İshak, 41, 64, 68
 Ebu Lü'lü'e, 80
 Ebu Mansur Tekin, 105
 Ebu Müslim, 37, 38, 39, 41, 53, 73
 Ebu Nasr, 53
 Ebu Sayda, 21
 Ebu Seleme, 38
 Ebu Zur'e, 103
 Ebu'l Hasan Hilal b. Bedr, 105
 Ebu'l Müzahim, 21
 Ebu'l-Abbas, 38, 53
 Ebu'l-Abbas el-Saffah, 38
 Ebu'l-Asakir Ceyş, 97
 Ebu'l-Fevaris, 90, 108
 Ebu'l-Hasan Zekâ el-A'ver, 105
 Ebu'l-Kasım İbn Tabataba, 111
 Ebu'l-Kasım Unûcur, 108
 Ebubekir Abdullah b. Aytek ed-Devadari, 41
 ed-Dinaru't-Toluni, 103
Eftalitler, 3, 13
 Ehl-i Beyt, 42
 el-Ahsa, 91
 el-Asker, 100
 el-Avâsım, 58, 60, 61
 el-Baz, 84
 El-Belazuri, 7, 14, 49, 66, 116
 el-Bikiye, 52
 el-Caferiye, 75
 el-Câhiz, 11, 41, 55
 el-Cezire, 58, 59, 60, 61, 63
 el-Cibal, 85
 el-Ferani, 81
 el-Gazaz, 93
 el-Hades, 61, 79
 el-Kâmil fi't-Tarih, 64
 el-Kataîf, 100
 El-Kindi, 111
 el-Lacun, 106
 El-Me'mun, 48, 49, 55
 Elmecisti, 103
 el-Menia, 87
 el-Mevlid, 87
 el-Mu'tasım, 64, 65
 el-Mu'tazıd, 97
 el-Muhtâra, 101
 el-Mukafe'e, 103
 el-Muktedir, 67
 el-Muktefi, 98
 el-Muntasır, 67
 el-Mutasım Billâh, 68
 el-Mutazıd, 67
 el-Mutemid, 67
 el-Muttaki, 67, 107
 el-Muvaffak, 87, 95, 96, 97, 101
 El-Muvaffak, 87, 95
 el-Müflih, 87
 el-Müstekfi, 67
 el-Mütenebbi, 111
 el-Şamiye, 60
 el-Tavvahin, 96
 el-Turkişi, 52
 Emeviler, 10, 12, 17, 20, 22, 24, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 42, 47, 52, 58, 60, 61, 62, 91, 119, 120
 Emin, 50, 85, 125
 Emirdağ, 78
 emir-i ahur, 108
 Emirü'l-ümeralık, 107
 Endonezya, 113
 Endülüs, 20, 24, 27, 92, 116
 en-Nüşeri, 105

- Ermeniye, 9, 17, 58, 60
 Erment, 102
 er-Ravda, 102, 111
 Er-Rebi b. Süleyman Muradi, 103
 Erzurum, 59, 62, 83
 Esed, 18, 23, 123
 es-Sudan, 99
 Esyut, 102
 Eşnas, 66, 68, 93
 Eşres b. Abdullah es-Sülemi, 16, 18, 20, 21
 Evcile, 92
 Evkilt, 103
 Evlad-ı Resul, 86
 Evliya Ata, 51
 Evs b. Hacer, 3, 5
 Evs b. Hacer b. Itab, 5
 Eyle, 102
 Eyyubiler, 93
 Fars, 26, 84, 88
 Farsça, 19
 Faryap, 14
 Fas, 93
 Fatımiler, 91, 107, 112
 Ferec et-Türkî, 59, 63
 Fergana, 1, 8, 14, 17, 29, 30, 31, 44, 47, 49, 52, 53, 62, 105, 106
 Ferganalı Halef, 59
 Ferganalı Ömer, 59, 78
 Feth, 69, 70, 72, 75, 81, 93, 105
 Fırat, 59, 95, 107
 Fizan, 93
 Fururiye, 81
fustat, 27
 Fustat, 98, 99, 100, 101, 102, 111
 Garşistan, 23
 Gazvan, 22
 Gök Kağan, 34
 Göktanrı, 7
 Göktürkler, 1
 Göl-tekin, 29
 Gurek, 30, 48
Guzek, 19, 22
 Guzz, 93
 Gülek Boğazı, 78
 Habeş, 99, 107
 Habeşistan, 102
 Haccac, 14, 15, 18, 26, 31, 33
 Hacı Hamza, 78
 Hakan, 32, 48, 55, 63, 66, 69, 70, 72, 75, 81, 84, 93
Hakem, 12, 32, 122, 124
 Hakem b. Ömer el-Gıfari, 12
 Halef, 63, 81
 Halep, 58, 96, 102
 Halid, 30, 43, 53, 65, 73
 Halid b. Bermek, 43, 53
 Halid b. İbrahim, 73
 Halife Abdülmelik, 18, 25
 Halife b. Hayyat, 83
 Halife Ebubekir, 6
 Halife el-Mehdi, 22
 Halife el-Mu'temid, 77, 97
 Halife el-Muvaffak, 87, 95, 96
 Halife el-Mütevekkil, 72, 74, 75, 80
 Halife Hadi, 43
 Halife Hişam, 20, 21, 24, 30, 32, 33
 Halife I. Yezid, 13
 Halife Mansur, 43, 53, 54, 61, 66, 73
 Halife Me'mun, 50, 61, 77, 93
 Halife Mehdi, 43, 62
 Halife Mu'tasım, 42, 52, 60, 62, 64, 65, 74, 76, 77, 78, 79, 85, 86, 105
 Halife Mu'temid, 66, 89, 90
 Halife Mu'tez-Billâh, 93
 Halife Mu'tezid, 91, 103
 Halife Muhtedi, 77
 Halife Muktedir, 105
 Halife Muktefi, 98
 Halife Muntasır, 70, 75, 81
 Halife Mustain, 71
 Halife Mustansır, 76
 Halife Mutazıd, 97
 Halife Mütevekkil, 50, 59, 62, 66, 69, 70, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 93
 Halife Süleyman, 20
 Halife Velid, 14, 25, 32
 Hamdan b. el-Aş'as, 89, 90
 Hamdani, 107
 Hammad et-Türkî, 43, 54
 Hanefi, 94, 122
 Haraç, 18, 24, 105, 108, 110
 Harezm, 20, 25
 Harici, 31, 84
 Hariciler, 27, 30
 Harran, 39, 59

- Harun, 2, 25, 29, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 68, 70, 75, 84, 93, 97, 98, 99, 116, 125
- Harun er-Reşid, 54, 55, 58, 59, 61, 68, 84, 125
- Harun Reşid, 25, 58
- Hasan b. Hanzala, 3
- Hasan b. Kahtaba el-Kataî, 61
- Hasan el-Cennabi, 91
- Haşim b. Baticur, 85
- Haşimiler, 36
- Haşimoğulları, 36
- Hatem b. Numan, 33
- Hazar, 9, 17, 113
- Hazarlar, 9
- Hemedan, 53, 85
- Hendek Muharebesi, 3
- Herat, 8, 23, 50, 88
- Hidaş hareketi, 39
- Hidaş Hareketi, 36
- Hindistan, 2, 10, 113
- Hisar, 78
- Hisbe, 108
- Hiuan Tsang, 47
- Horasan, 6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 59, 61, 72, 73, 83, 88, 89, 113, 122, 123
- Hotan, 2, 51
- Hulefa-i Raşidin, 67, 122
- Humaraveyh, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104
- Humeyme, 39
- Huttel, 14
- Huttelan, 52
- Huzeyfe, 7
- Hürremiler, 84
- Hüseyin, 35, 36, 44, 50, 54, 87, 88, 89, 90, 104, 120
- Hüseyin el-Ahvazi, 89
- Hüsrev Perviz, 3
- Hz. Âdem, 67, 119
- Hz. Aişe, 86
- Hz. Ali, 8, 36, 37, 43, 48, 54, 86, 121
- Hz. Ebu Bekir, 60, 121
- Hz. Fatıma, 36
- Hz. Muhammed*, 24, 57
- Hz. Osman, 8, 13, 86, 121
- Hz. Ömer, 6, 7, 8, 9, 10, 17, 18, 56, 58, 60, 121
- Hz. Peygamber, 3, 4, 5, 6, 10, 29, 36, 38, 48, 57, 66, 88, 114
- Hz. Talha, 86
- Hz. Zübeyr, 86
- Irak, 13, 15, 18, 23, 30, 31, 38, 59, 86, 89, 90, 91
- Isfahan, 69, 85
- Isık Göl, 48, 51
- IV. Hürmüz'ün, 2
- İbn Azgış, 52
- İbn Cübeyr, 112
- İbn Hinzabe, 108
- İbn Hubeyre, 39
- İbn Kayıgılıg, 52
- İbn Mace el-Kazvinî, 104
- İbn Raik, 106, 107
- İbn Tağribirdi, 110
- İbn Yemak, 52
- İbnu'l-Esir, 64
- İbnü'd-Dâye, 103
- İbnü'l-Esir, 15, 19, 21, 54, 65, 69, 70, 76, 117
- İbnü't-Tayfur, 70
- İbrahim, 1, 6, 19, 20, 26, 27, 37, 38, 39, 41, 43, 61, 69, 82, 83, 87, 88, 89, 91, 94, 97, 103, 104, 105, 107, 111, 117, 119, 124
- İhşid, 106, 107, 108, 109, 110, 111
- İhşid Muhammed b. Tuğc, 109
- İhşidiler, 92, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 118, 119
- İkinci Göktürk Devleti, 29
- İli Vadisi, 48
- İmparatoru Heraklios, 60
- İnak, 66, 78, 93
- İpek Yolu, 1, 2, 8, 26, 117
- İran, 2, 6, 7, 12, 24, 27, 32, 34, 37, 55, 59, 64, 88, 101
- İsa b. Muhammed en-Nuşeri, 104
- İshak, 69, 73, 87, 89, 96, 97
- İshak b. Kundacık, 96, 97
- İskenderiye, 30, 92, 94, 95, 100, 102, 106
- İsmaili, 89
- İsna, 102
- İspanya, 93

- İstanbul, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14,
 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39,
 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51,
 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72,
 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88,
 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 101,
 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116,
 117, 118, 119, 120, 121
 İtah, 59, 68, 69, 70, 74, 78
 İtalya, 80
 John I. Tzimisces, 62
 Kaabis, 93
 Kabil, 88
 Kadı, 102, 108
 Kadı Bekkar b. Kuteybe, 102
 Kadisiye, 7
 Kafkasya, 58, 70
 Kâfur, 107, 108, 109, 111, 112
 Kâfuriye, 112
 Kahire, 72, 99
 Kalamiyya, 82
 Kao Sien-tche, 44
 Kao Sien-Tche, 45, 48
 Kapagan Kağan, 29
 Karahanlılar, 51, 57
 Karaim, 113
 Karakol, 45
 Karakuş Bey, 93
 Karakuş el-Guzzi, 92
 Karinoğlu Fazl, 59
 Karluk, 45, 51, 57
 Karluklar, 45, 46
 Karmati, 90
 Kasım, 104, 108, 111
 Kasım b. Yahya el-Meryemi, 104
 Kaşgar, 17, 51, 57
 Katrün'n-Nedâ, 97
 Katul, 64, 65
 Kayıgılı, 52
 Kayıoğlu Ahmed, 59
 Kays kabilesi, 13
 Kayser, 32
 Kayyıs, 52
 Kazakistan, 2, 45, 118
 Kazova, 79
 Kazvin, 43, 54
 Kerbela, 31
 Kesker, 4
 Kesta Stypiates, 82
 Keşmir, 17
 Kevva el-Yeşkuri, 4
 Khallukhi, 52
 Khifcakhi, 52
 Kıbrıs, 30
 Kımık Hatun, 28, 29
 Kinnesrin, 58, 60, 61
 Kıpçaklı, 52
 Kıptiler, 93
 Kırgızistan, 45
 Kızıldeniz, 99, 109
 Kilikya, 59, 61
 Kinnesrin, 59
 Kirman, 37
 Kisra, 3
 Kiş, 14, 16, 23
 Kuça, 44, 48
 Kudan aşireti, 112
 Kufe, 12, 36, 37, 38, 39, 43, 53, 87, 90,
 91
 Kurani Kerim, 26
 Kusam b. el-Abbas, 29
 Kuteybe, 10, 14, 15, 18, 19, 21, 22, 23,
 25, 29, 32, 33, 47, 94, 102, 103, 123
 Kuteybe b. Müslim, 14, 18, 19, 20, 22,
 23, 29, 32
 Kuzey Afrika, 93, 100, 107, 112
 Küçük Boğa, 70, 71
 Kürsul, 16, 17, 30
 Kütüb el-Sitte, 5, 6
 Lamos, 83
 Leon, 82
 Libya, 92, 93
 Luksor, 102
 Mağrib, 71, 95
 Mağribliler, 69
 Malatya, 58, 59, 60, 61, 62, 78, 81, 83
 Malazgit, 62
 Malik b. Heysem, 53
 Maniheizm, 7
 Mansur, 16, 43, 53, 54, 59, 73, 79, 93,
 105, 124
 Mansur b. Ömer b. Ebi'l-Harka, 16
 Maraş, 58, 59, 60, 61, 62, 83
 Maskanin, 82
 Matmura, 81

- Mâveraünnehir, 6, 7, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 29, 30, 39, 44, 47, 49, 51, 52, 59, 73
Mazerâiler, 106
Me'mun, 48, 49, 50, 78, 85, 93, 125
Mecusi, 90
Medain, 4, 5
Medine, 3, 29, 44, 54, 56, 103, 107
Mehdi, 43, 54, 61, 62, 67, 91, 124
Mekke, 2, 4, 5, 69, 75, 91, 103, 107, 112
Memluk, 41
Mengüçur, 59
Meracil, 49
Merv, 8, 13, 16, 20, 23, 29, 37, 38, 39
Merv el-Rud, 8
Merv er-Revz, 23
Mervan, 17, 24, 32, 38, 124
Mervan b. Muhammed, 17, 24, 38, 124
Mesih, 42
Mesrur el-Belhi, 89
Mevali, 18, 26, 27, 28, 36, 38, 42, 116
Mevr-Rud, 37
Mezalim, 108
Mezopotamya, 62, 90
Mısır, 39, 52, 56, 71, 72, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 114
Mihail, 80
Mihreveyh, 90
Mikail, 83
Mikyasu'n-Nil, 102
Mokan, 85
Mu'tasım, 52, 53, 55, 64, 65, 66, 68, 76, 78, 85, 86, 93, 94, 125
Mu'temid, 77, 89
Muaviye, 13, 28, 31, 37, 86, 124
Mudari, 38
Muhammed, 4, 36, 37, 40, 41, 49, 56, 57, 68, 71, 76, 87, 88, 89, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 119, 124
Muhammed b. Ali, 36, 37, 40, 104
Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas, 36, 40
Muhammed b. el-Hanefiye, 37
Muhammed b. Hasan b. Zekeriya, 111
Muhammed b. Süleyman, 98
Muhammed b. Toğaç, 105, 106, 108, 111
Muhammed b. Toğaç, 105
Muhammed el-Afşin, 96, 97
Muhammed Hamidullah, 4
Muhtar, 27, 36, 37, 111
Muhtedi, 71, 77
Mukatil, 33
Mukatil b. Ali es-Sadi, 33
Munis, 59, 105, 111
Muntasır, 70, 71, 72, 75, 81
Musa, 13, 70, 75, 77, 87, 89, 98, 100, 101, 104, 125
Musa b. Boğa, 77, 89, 100
Mustansır, 91
Musul, 41, 77, 96
Mutasım, 59, 64, 68, 71, 79
Mutemid, 81, 89, 95
Mutez, 71, 76
Muvaffak, 87, 88, 89, 95, 100, 102
Muvahhidler, 93
Muyumkum, 45
Mü'eyyed, 75
Mü'mine, 91
Mübarek et-Türki, 43, 53, 54
Müeyyed, 76
Mühelleb, 13, 22, 30, 123
Mühelleb b. Ebi Sufra, 22
Müslim, 5, 6, 10, 14, 16, 18, 19, 22, 23, 25, 29, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 53, 73, 74, 83, 119, 123
Müstain, 71, 76, 81
Mütevekkil, 52, 56, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 80, 125
Müzahim, 70, 81, 93
Müzahim b. Hakan, 93
Nabiga ez-Zübyani, 3
Nakibu'l-Eşraf, 109
Nasr, 16, 17, 22, 30, 31, 38, 39, 40, 53, 123
Nasr b. Seyyar, 16, 22, 30, 31, 39, 40, 123
Nasr b. Seyyar, 22
Necran, 90
Nemrun, 22, 23
Nesef, 14
Nevruz, 109
Nezm el-Cevher, 103
Nicephorus, 62

- Nicephorus II. Phocas, 62
 Nihavend Savaşı, 7
 Nil nehri, 99, 100, 102
 Nişabur, 8, 20, 50, 88, 113
 Nizak, 22, 23
 Nizak Tarhan, 22
 Nizek Tarhan, 41
 Nubi, 99
 Oğuz, 50, 92, 93, 94
 Orta Asya, 1, 2, 4, 10, 12, 21, 25, 26, 31, 42, 46, 48, 50, 51, 52, 72, 73, 113, 115, 117, 119, 120
 Orta Doğu, 5, 47, 49, 50, 51, 54, 55, 118
 Osman b. Mes'ud, 14
 Osmanlı Devleti, 50
 Otamış, 76
 Ömer b. Abdülaziz, 15, 18, 20, 24, 26, 33
 papirüs, 46
 parşömen, 46
 Pencikent, 25
 Phocas, 82
 Platon, 103
 Rakka, 107
 Ramhürmüz, 89
 Raşid et-Türkî, 72
 Ravza Adası, 100
 Râzi, 106
 Rebi b. İmran et-Temimi, 20
 Rebi b. Süleyman el-Muradi, 104
 Remle, 96, 106
 Reşid et-Türkî, 31
 Romanos Lakapenos, 111
 Rum, 32, 62, 91, 100, 109
 Sa'd el-Aysar, 96
 Sabit b. Kutne el-Huza'i, 13
 Sacoğulları, 92
 Saffariler, 89
 Sağır, 83, 94
 Sahib-i Şurta, 108
Sahibü'z-Zenc, 86
 Said, 13, 16, 17, 23, 28, 29, 59, 86, 91, 103, 123
 Said b. Batrik, 103
 Said b. el-Hacib, 86
 Said b. Osman, 28, 29
 Salandu, 82
 Salih, 15, 19, 20, 22, 44, 48, 61, 71, 77, 88, 111, 117
 Salih b. Abdurrahman, 15
 Samalu, 80
 Samaniler, 50
 Samanoğulları, 51
 Samerra, 63, 65, 66, 69, 70, 71, 72, 76, 77, 80, 81, 86, 87, 89, 92, 94, 101, 120
 Samosat, 83
 Samsat, 80, 83
 Sarı Türgeşler, 44
 Sasaniler, 2, 6, 7, 41
 Satuk Buğra Han, 51, 56, 57, 113
 Selahattin Eyyubi, 92, 93
 Selemiye, 89
 Selm b. Ziyad, 13
 Selman b. Rebia, 9
 Semerkant, 8, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 46, 48, 52, 62
 Semerkantlı Haris, 59
 Seniyet el-Ukab, 97
 Sevad, 43, 54
 Seyfüddevle, 107
 Sır-derya, 30
 Sibiryâ, 113
 Sicilya, 80
 Sicistan, 88
 Silvan, 83
 Sind, 86, 88
 Sirderya, 31
 Siretu Ahmed b. Tolun, 104
 Soğd, 13, 22, 25, 29
 Soğd İhşidi, 14
 Sudan, 99, 102
 Sugur, 58, 59, 60, 61, 62, 80, 81, 95, 115, 121
 Suğd, 23
 Sul-Tekin, 20, 22, 41
 Su-lu, 21, 44, 48
 Sumeysat, 70, 80
 Sur, 2
 Suriye, 6, 24, 34, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 107, 109, 110
 Suvartekin, 70, 75
 Sübekri, 89
 Süleyman b. Cami, 87
 Süleyman b. Sul, 31

- Süleyman el-Cenabi, 90
 Sümeyye, 4
 Sünbaz, 73
 Sünni, 100
 Süreyc, 5, 16, 39, 40
 Şa'ban, 93
 Şah-Melik, 92
 Şam, 32, 33, 43, 56, 95, 100, 102, 103, 105, 107
 Şammah b. Zirar, 3
 Şarabi, 70, 72
 Şarik b. Şeyh, 48
 Şaş, 14, 16
 Şerik b. Şeyh, 22
 Şeyban, 98
 Şeyzer, 96
 Şii, 48, 74, 88
 Şuca' b. Kasım, 76
 Şukayr, 94, 95
 Taberistan, 15, 89
 Taberiye, 105
 Tahir, 50, 88, 90, 91, 93
 Tahiri, 50
 Talakan, 14
 Talas, 44, 45, 46, 47, 51, 118
 Talas Irmağı, 45
 Tarbagatay, 51
 Tarhan el-Cammal, 41
 Tarsus, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 78, 81, 82, 83, 95, 96, 100, 102
 Taşkent, 14, 44, 48
 Tavvaf b. Gallak, 31
 Tcho-pi, 34
 Temim İbnü'l-Mu'izz, 92
 Theodora, 83
 Theophilos, 60, 78, 79
 Tibet, 48
 Tih çölü, 102
 Tinnis, 102
 Tirmiz, 13
 Toharistan, 7, 8, 13, 22, 23, 34, 37, 48, 88
 Tokmak, 44
 Tokuzoğuz, 51
 Tokuzoğuzlar, 52
 Tolunoğlu Ahmed Camii, 101
 Tolunoğulları, 68, 72, 92, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 118
 Tou-sa po-ti, 34
 Tu Huan, 46
 Tuğşad, 21, 22, 34
 Tuğşada, 48
 Tunus, 93
 Turfan, 51
 Türgeş Devleti, 47
 Türgeşler, 21, 29, 44
 Türgiş, 21, 34, 35, 44
 Türgiş Hakanı Su-lu, 21
 Türgişler, 35, 44, 120
 Türk, 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121
 Türk Çadırı, 4
 Türkistan, 2, 3, 5, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 22, 23, 24, 28, 29, 32, 33, 40, 41, 44, 47, 48, 57, 62, 115, 117, 118
 Türkmen, 1
 Ubeydullah, 13, 31, 33, 122
 Uceyf b. Anbase, 78
 Uçkoşoy, 45
 Unûcur, 109
 Urallar, 113
 Urtuc, 66, 93
 Uşrusana, 25
 Uşrusane, 52
 Uzcur (Uzhur) b. Uluğ Tarhan et-Türkî, 94
 Ümeyye, 38
 Ürdün, 39
 Üval adası, 91
 Vali Mufaddal, 13
 Vâsif, 59, 63, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 80, 81
 Vâsif et-Türkî, 59, 63, 81
 Vâsık, 52, 55, 56, 66, 68, 69, 74, 83, 93, 125
 Vasıt, 87
 Vâsıt, 15, 31, 39, 87, 89
 Vasif, 71
 Vassaf, 72

- Veddan, 93
Vekı' b. Sud et-Temimî, 15
Yagma, 51
Yahya b. Muhammed el-Bahrani, 87
Yakın Doğu, 1, 50, 68
Yakup b. Leys, 88, 89
Yamih, 4
Yarkent, 2, 51
Yazman, 59, 63, 81, 82
Yefrin, 93
Yemakoğlu, 52
Yemen, 2, 27, 52, 72
Yezdücerd, 8, 32
Yezid, 13, 15, 16, 20, 22, 27, 31, 32, 123, 124
Yezid b. Mühelleb, 13, 27, 31, 123
Yezid b. Velid, 32
Yusuf b. Taşfin, 92
Zavahi, 60
Zem Bölgesi, 22
Zemzem, 91
Zenci Köleler İsyanı, 95
Zenciler Ayaklanması, 72
Zerdüşt, 7, 21
Zerdüştlük, 2, 7
Zerefşan, 31
Zeyd, 36, 87
zındık el-Mukanna, 22
Zibatra, 78
Zikreveyh, 90
Ziyad b. Ebih, 12
Ziyad b. Salih, 48
Züheyr b. et-Türkî, 53

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Güner AYDOĞAN

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 10 Ekim 1969, Adana/Tufanbeyli

Medeni Durumu: Evli

Tel: 05075930399

Fax:-

Yazışma Adresi: Mevlana Mah. Turgut Özal Buvarı Vilayet Sok. Atmaca Apt. No: 36

Talas/KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	ERÜ Fen Edebiyat Fak. Tarih	1997
Lise	Kayseri İmam Hatip Lisesi	1988

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
1997-	Halen Milli Eğitim	Tarih Öğretmeni

YABANCI DİL

Almanca

YAYINLAR: Yok